

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

NYÍREGYHÁZA, 1982

A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
Évkönyve

Jahrbuch
des Jósa András Museums
von Nyíregyháza

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XV—XVII
(1972—1974)

NYÍREGYHÁZA, 1982

Szerkesztette:

NÉMETH PÉTER
megyei múzeumigazgató

A Szabolcs-Szatmár megyei Tanács V. B. támogatásával kiadja
a nyíregyházi Jósa András Múzeum

Készült 500 példányban 21 (A/5) ív terjedelemben, B/5-ös formátumban
a Nyírségi Nyomdában. Felelős vezető: Jáger Zoltán igazgató. — 82. — 366
Felelős kiadó: dr. Németh Péter megyei múzeumigazgató

Avar kori páncélok a Kárpát-medencében

(2. rész)

Ezen tanulmány 1. része: 21 lelőhely 52 sírjából származó páncéllapocskákat és 26 sírjából való láncpáncélrészleteket tárgyalt. Teljes mellpáncél, vagy törzspáncél feldolgozására még nem került sor, csupán 8 páncéllapocskából álló, az egészből kiszakított sorozat ismétlődött törvényszerűen [Ferencszállás 5. sír, Klárafalva (Barna), Klárafalva (Faragó) 39. sír, Klárafalva (B. Horváth) 8. sír, 13. sír].¹

22. A KUNSZENTMÁRTONI MELLPÁNCÉL

Kunzszenmárton-habranyi telepen, házépítéshez végzett földmunkák alkalmával, avar ötvösmester lovas sírja került elő az 1928. év végén gazdag mellékletekkel.² Préselőmintákat, lemezdiszeket, bizánci mérleg- és pénzsúlyokat, használati tárgyakat, eszközöket, szerszámokat, fegyvereket, továbbá vaslapocskákból álló mellpáncél nagyszámú töredékeit emelték ki. A sírlelet 600—640 körüli időre tehető. *Kürionymos* eparcha és *Atanasius* prefectus neve a pénzsúlyokon, működésük idejét és a lelet korát közelebbről is meghatározhatják. (Utóbbi nevét csak utólagosan állapíthattam meg.)³

A kartonra ragasztott mellpáncélt közlésekor kimerítően nem tárgyalhattam.⁴

A régiségek véletlen megmentése és a leletkörülmények megfigyelése *Pájer Lajos* kunzszenmárton-péterszögi gyűjtőnek köszönhető, aki a szentesi múzeumnak már sok hasonló szolgálatot tett. Az ő közlése szerint, a mellkas táján, magasabb földrétegben fekvő páncélt a földmunkások ásójukkal verték szét. Az ő vázlata után adom a páncél megfigyelt körvonalát (1. kép). Eszerint: a nyak alsó része, a vállak, a mell, az oldalak elülső és a has felső része lehettek védve. A páncél a hátat és a test többi részét már nem fedte.

A szentesi múzeum által készített első összeállítás, a páncéllapocskákat nem függőlegesen, hanem vízszintesen helyezte el (2. kép).

További fejlődést mutat a publikáció szerinti összeállítás, amely a szerkezeti felépítést még nem mutatja.⁵

A páncéllapocskák nagyobb része töredékekben került elő. Feldolgozás előtt számuk mintegy 1400 darabból állott. Hosszú hónapokig tartó fáradságos munkával sikerült csak darabszámukat úgy csökkenteni, hogy az összetartozó töredékek összeragasztása után mindössze 446 lemezszelvény és szelvénytöredék maradt meg (I—XII. tábla). Körülbelül félmaroknyi alaktalan vasmorzstát a fényképezésnél nem vettem figyelembe.

A páncéllapocskák eredeti száma pontosan nem állapítható meg, mivel nem tudjuk, hogy a találók belőle mennyit hagytak veszendőbe menni. Ez a szám valószínűleg jelentéktelen lehetett, mert a hitelesítő ásatáskor a földtörmelékét is átvizsgálták. Azonban a szentesi múzeum külső raktárában 1952-ben végzett tárgyrevízió alkalmával találtam még a kunzszenmártoni páncélhoz tartozó töredékeket (44 db), amelyek az összeállításnál nem szerepeltek, konzerválatlanok voltak, és valószínűleg pótlólag kerültek be a múzeumba (9—10. kép).

Számításom szerint, a páncél lapocskáinak száma összesen 300—330 lehetett. Ebből ma egésznek tekinthető 73, $\frac{2}{3}$ nagyságú töredék 121, $\frac{1}{3}$ nagyságú darab 160, a többi apró töredék és vasmorzsá. Ha a töredékeket össze nem tartozó lamelláknak tekintjük, akkor 350 egész lapocskát vehetnénk alapul. A jobb és bal oldali lapocskák arányszámát tekintve, az előző számot 360-ra kellene kiegészíteni mint feltehető legmagasabb darabszámot. Ha pedig a töredékeket egymást kiegészítő lemezszelvényeknek vesszük, úgy 280 körül lenne a páncél lapocskáinak legkisebb száma. A 360-as darabszám véglegesnek nem mondható, mert a töredékek között található még összetartozó darabokat, amelyek a feltételezett legmagasabb darabszámot csökkentik; a 280-as legalsó határnál pedig azt kell tekinteni, hogy itt nem minden töredéknek van meg a kiegészítő része s így az alsó és felső valószínűségi határ szűkebbre vonható a 300—330-as darabszámra.

Az ásatási megfigyelésből kiténik, hogy a mellpáncél magas férfi csontvázával volt együtt, tehát a lapocskák száma valószínűleg közelebb állhatott a 330-hoz.

A szelvénytípusok felhasználásával (3—6. kép), a kunszentmártoni páncél szisztémáját sikerült megoldanom. A rekonstrukciós modelljén (7—8. kép) a szelvények száma 302. Ha az 1. kép vázlatára szerint, a váll és a nyak alsó része is védett volt, úgy egy újabb lamellásor (24 db) hozzáadásával ez a szám a 330-as felső határt közelítené meg.

A kunszentmártoni mellpáncél nem egysablonú, hanem különböző típusú lapocskákból építették fel, amelyek között alakban, méretben, fűzőlyukelosztásban is találunk változatokat, aszerint, hogy az egyes szelvények milyen célt szolgáltak és a mellpáncél melyik pontjához tartoztak. Minden darabnak megvan a maga helye, minden résznek megvan a maga rendeltetése és értelme; így tehát egy avarkori páncél szerkezete nem olyan egyszerű, egysablonú és logikátlan, mint ahogyan azt az első pillanatban gondolni lehetne.

A kunszentmártoni mellpáncél páratlan voltára, lapocskáinak különbözőségére tekintettel, az összes maradványait hiteles alakban kellett közölnöm (I—XII. t., 9—10. kép), hogy az egyes lamellatípusokat, fűzési módokat, esetleg még az eddig figyelembe nem vett, de fontossá válható részleteket, szerkezeti sajátosságokat a további kutatások számára megőrizhessük.

A mellpáncél vasanyaga 4,7 kg volt, a pótlólag előkerült 44 db lapocskatöredék nélkül (10. kép). A lamellákat kovácsolták, majd a szükségleteknek megfelelően látták el utólag fűzőnyilásokkal és végezték el a kijavítást és az összeszerelést.

A mellpáncél lapocskáit bőrmellényre fűzték fel úgy, hogy az egyes lamellák kívülről befelé haladó sorban egymást részben fedték. A lamellásorok is részben takarták az alattuk húzódo példányokat.

A bőrmellénynek nem maradt maradványa, de a mellpáncél szerkesztési módjára a megmaradt nagy számú töredékből, más analógiák felhasználásával, már helyesen tudunk következtetni. Egyes darabok felületén szőrös bőrnnyomok figyelhetők meg (I. t. 9, II. t. 23—25, 26—27, III. t. 28—32, IV. t. 31—32, V. t. 43, 49, VI. t. 26), azonban ezek a nyomok nem a bőrmellénytől valók, hanem a subától, amelybe a halottat páncéljával, egyéb mellékleteivel együtt begöngyölték. A VI. t. 10 felületén, valamint a VI. t. 14 mindkét lapján vászonnyomok maradtak vissza, azonban ezek sem a páncélra utalnak, hanem fehérnemű használatára.

Jobb oldali páncéllapok. (I—VI. t., XII. t. 1—14, 3. kép 1—22, 6. kép 1—5, 9—10. kép 1—2, 3, 4, 5—7, 13, 14, 24—25, 26—28, 29—30, 33—34, 36—37).

1. Sorzáró páncéllapocskák a jobb külső szélről (3. kép 13 = V. t. 16). Töredékekben maradt meg (IV. t. 12, V. t. 1, 8, 16, 24, 40, VII. t. 22, 10. kép 23, 26). Hossza kb. 5,8, szélessége fent 1,9, lent 2,3, vastagsága 0,2—0,3 cm. A domborodás mértéke hosszirányban 0,2 cm. Alakja kb. hosszénégyszög, lefelé szélesedő. A hat fűzőnyílása

közül kettő fent középen, kettő-kettő a lapocska alsó felében bal és jobb szegélyen helyezkedik el. *Jellemző a szögletek sarkos kialakítása és a félhold alakú bevágás elmaradása.* A szélső lapocskák kapcsolatát a sor szomszédos lamelláival a 3. kép 14, 15—16 = V. t. 40, 41—42 mutatja (8—9. rekonstrukciós kép).

2. *Jobb oldali sorközi példányok változatai* (3. kép 1—12, 15—16, 17, 19—20, 21—22). H. 5,8, Sz. 1,8—2,4, V. 0,2—0,3 cm. Domborodásának mértéke 0,3—0,4 cm. Fő jellemzője a bal felső oldalél félhold alakú kiképzése. Az egyes hátélen, az alsó fűzőlyukak irányában, félhold alakú bevágás (3. kép 3 = I. t. 17). A bal alsó részen félhold alakú bemélyítés (4. kép 4 = II. t. 1). A bal és a jobb oldalél karcsú (3. kép 5 = VI. t. 22; 4. kép 6 = VI. t. 20). A jobb oldalél karcsú (3. kép 7 = V. t. 12). A félhold alakú bevágás fölötti sarok kissé lehajlik.

Összefüggő sorközi darabok: 2 példány (3. kép 8—9 = III. t. 1—2); 3 példány (3. kép 10—12 = III. t. 7—9); 5 példány (III. t. 28—32); 4 példány, amelyből a felül levő két példány a fenti sorból lejjebb csúszott (3. kép 19—20, 21—22 = IV. t. 31—34).

3. *Jobb oldali sorzáró páncéllap a középről* (3. kép 18 = V. t. 15). H. 5,8 Sz. 1,5—1,9, V. 0,3 cm, felülete kissé ívelt. *Bal oldalszáron a szokásos félhold alakú bevágás,* jobb felső sarkában, a fűzőnyílásokkal párhuzamosan még két többletnyílást találunk. A jobb és bal oldali mellpáncélsor összekötéséhez (illetőleg a nyitott bőrmelvény két szárnyának lezárásához) bőrszinór segítségével. A páncéllapocska a szokásos sorközi daraboknál 3 mm-el keskenyebb. Nem állapítható meg, hogy minden sornak volt-e középső zárólapja (8 fűzőlyukkal). A szomszédos, vele összefüggő sorközi lapocska már normál méretű (3. kép 17 = V. t. 14).

4. *Az alsó sor páncéllapja a jobb szélről* (9. kép 14). Fényképen nem szerepel. Nagyobb méretűkkel elűntek az eddigiektől: az alsó sor lamellái. Szögletes alakja megfelel a 3. kép 13 alattinak, csupán 8 fűzőnyílásával, ezek elosztásával különbözik a korábbiától (ld. rekonstrukciós kép 7—8).

5. *A jobb oldali alsó sor lamellái* (6. kép 1, 3—5 = XII. t. 8, 11—13). H. 6,4, Sz. 2,1—2,6, V. 0,2—0,3 cm. Nyolc fűzőnyílásuk van, amelyek közül a keskenyebb felső végén levő nyíláson át a páncéllapsor rögzített, és a szélesebb alsó vég két nyílásán át a mellpáncél alja is duplán megerősített. A félhold alakú bevágás az alsó rész bal oldalán van, tehát kifelé néz. Bőrszinórral az ez irányban levő fűzőlyukat is átkötötték, hogy a mellpáncél szilárdan a testre simuljon (8—9. számú rekonstrukciós kép).

6. *Jobb oldali sorzárólap a középről, a mellpáncél alján* (6. kép 2 = XII. t. 9). A 11 fűzőnyílás közül: az 1., 10—11. számú, a szegélyvégek lekötésére, a 3—6. számú a lapocskák összefűzésére, a 7. számú nyílás a sorozat átkötésére, a 2., 8., 9. számú, a jobb és bal oldali páncélszárnyak összekötésére szolgált (7—8. rekonstrukciós kép).

Bal oldali páncéllapok. (VII—XI. t., XII. t. 15—28, 9—10. kép 8, 9—10, 11—12, 15, 16, 17—19, 20, 21, 22, 31—32, 35, 38—39, 41, 4. kép 1—20, 5. kép, 6. kép 6—11).

7. *Sorzáró páncéllap a bal szélről* (4. kép 12 = XI. t. 38, 4. kép 13 = XI. t. 31, 4. kép 20 = VII. t. 22.) H. kb. 5,8, Sz. fent 1,9, lent 2,3, V. 0,3 cm. Alakja kb. hossz-négyszög, lefelé szélesedő. A fűzőnyílások száma 6, úgy helyezkednek el mint a másik oldali példányoknál. A félhold alakú kiképzés itt hiányzik, az oldalélek egyenesek, szögletesek. A szomszéd lamellákkal való kapcsolatát az V. kép 20, 18—19 = VII. t. 20—22 mutatja (7—8. rekonstrukciós kép).

8. *Bal oldali sorközi példányok változatai* (4. kép 1, 2, 3, 4, 5, 11). H. 5,8, Sz. 2—2,3, V. 0,25 cm. Hasonló változatokat mutat mint az ellenkező oldali darabok. A félhold alakú kiképzés továbbra is jellemzője. Itt a jobb felső élnél fordulnak elő. A jobb alsó szöglet lekerekített. A bal hátél karcsú, tagolt, a jobb alsó rész öblös (4. kép 3, 4 = XI. t. 24, X. t. 24).

Összefüggő sorközi darabok: 2 példány (VII. t. 18—19); 3 példány (VII. t. 25—27); 4 példány (4. kép 14—17 = VII. t. 14—17); 3+2 példány két bal oldali sorból (4. kép 6, 7, 8—9 = XI. t. 1—5) (hátsó lapjukon fényképezve). Három lapocska a felsőbb páncélsorhoz tartozik, míg kettő az alsóbbhoz. A látható darab jobb oldala és felső széle ép (XI. t. 4), az alatta levőn (XI. t. 5.) észlelhető egy másik példány két felső fűzőnyílása. Két bal oldali sorból találunk még töredéket (2+3 db) (5. kép 1—2, 3—4 = XI. t. 33—37). A felső sorhoz tartozik két lapocska alsó fele, alatta három példány felső része az alanti sorból; kettőn a félhold alakú kiképzés látható a jobb oldali szélén.

9. *Bal oldali sorzáró páncéllap a középről* (4. kép 10 = XI. t. 48). Felső rész töredéke a félhold alakú bevágással. Keskeny típus, az ellentétes oldal darabján nyolc fűzőnyílás van.

10. *Bal oldali mellpáncéllap töredéke* (4. kép 11 = V. t. 22), meg nem határozható helyről Sz. 2,5 cm. Félhold alakú bevágása a jobb szélén. Fent középen egy fűzőnyílással rögzítették, bal oldalt pedig két függőleges irányú lyukkal. A fűzőnyílások helye elüt az eddigiektől.

11. *Bal oldali sorzárólap a szélről, a mellpáncél alján* (10. kép 23) (nincs fényképezve). Nagyobb méretű darab, valószínűleg a 3. kép 13 alatti szögletes példánynak felel meg (ld. 8. kép rekonstrukcióját).

12. *Bal oldali példányok a mellpáncél alsó sorából* (6. kép 7 = XII. t. 25, 6. kép 9—11 = XII. t. 26—27, 28). H. 6,4, Sz. 2,1—2,6, V. 0,2—0,3 cm. A félhold alakú bevágása a darab jobb alsó szélén van és a mellpáncélon a bal szél felé néz. A fűzőnyílások száma 8, az ismertetett elosztásban. Mindkét vége bőrszíjjal rögzített a fűzőnyílásokon át.

13. *Bal oldali sorzáró lapocska a középről, a mellpáncél alján* (6. kép 6 = XII. t. 24, 6. kép 8 = XII. t. 19). Ezen típusból két példányt találunk. Nagy méretű darabok. Szokatlan itt 2 példány jelenléte. A fűzőlyukak száma 11, a már említett rendeltetési céllal. (8. rekonstrukciós kép).

A kunszentmártoni mellpáncél tehát 12 főtípusból összetett lamellákból áll. Ezek felhasználásuk szerint jobb és bal oldali sorokban rendeződtek, a félhold alakú kiképzés szerint. A lapocskák bal felső szélén bevágott félhold alak, a mellpáncél jobb oldalán kapott helyet és kifelé az oldal felé nézett. A jobb felső szélén bevágott félhold alakú kiképzés pedig a mellpáncél bal oldali soraiba tartozott, és a félhold alakú rész pedig kifelé a bal oldal felé irányult. Az 5,8 cm hosszú lapocskák zömmel így a jobb és a bal oldali sorokban rendeződtek el.

A félhold alakú kiképzés nemcsak helymeghatározást jelent a mellpáncélon, hanem védelmi célokat is szolgált. Az oldalról jövő nyíllövéseket, szúrásokat háritotta el. A félhold alakú bevágásokban a lövés „gellert kapott” és erejét veszítve oldal felé lehullott. A középről kapott lövés vagy szúrás pedig a domborodó, megfeszült mellpáncél lapocskáiról csúszott le (7—8. rekonstrukciós felvétel).

Az oldalszegély lapocskái félhold alakú bevágás nélküliek (3. kép 13, 5. kép 12), mintegy keretét adják a mellpáncélnak, kezdő darabjai az egyes soroknak. A sorközi példányok innen indulva lépcsőzetesen emelkednek a közép felé, egymás szegélyét az oldalsó fűző nyílásoknál takarva. A páncéllapocskák szélességi és vastagsági méretei árnyalati különbségeket jelentenek, bizonyára a technikai szükségleteknek megfelelően, de a középvonal felé szélesedő és vastagodó tendenciát mutatva. A páncéllapok záródarabjai a sor belső részén (3. kép 18, 5. kép 10) mindig keskenyebb példányt mutatnak. Bizonyára a jobb és bal oldali páncélszárnyakat összekötő

példányoknak esztétikai szerepe is volt, hogy a két keskeny zárólap egy szélesebbnek tűnjön fel.

A 6,4 cm hosszú nagyobb példányok követik az eddig ismertetett lamellák típusait, azonban a 6—8-as lyukelosztás helyett: 8—11-es fűzőnyílásokat találunk és két végük is kötött volt. Mivel a kisebb példányok alsó vége nyitott, így a nagyobb lapocskák csak a mellpáncél alsó sorát alkothatták. A has védésére, a lovas életmód biztosítására kellett figyelemmel lenniük. A mellpáncél összeszerelésénél a nagyobb formátumú darabokat keskenyebb végükkel felfelé helyezték el, hogy a lefelé szélesedő mellpáncél alakját a szélső darabok egyenletességét, a félhold alakú elhárító nyílás szerepét biztosíthassák.

A kunszentmártoni mellpáncél lamelláinak számát csak a töredékek számának figyelembevételével, a jobb és bal oldali lapocskák típusainak mérlegetésével állapíthatjuk meg, mivel egy-két sor összefüggésén, egy soron belül 5 lamella összetartozásán, a nagyobb és kisebb formátumú darabok különválasztásán kívül egyebet nem érhetünk el. A lapocskák másodlagos helyzete, szakember megfigyelésének hiánya, a csontváz mérete, csak annak megállapítására jogosít fel bennünket, hogy magas férfi csontvázán feküdt a mellpáncél. Így figyelembe kell vennünk a hajdúdorogi avar mellpáncél két sorának méretadatait, a Ferencszállás-Kukutyin 5. sír páncélrészletének nagyságát, ha a kunszentmártoni mellpáncél nagyságáról, a sorok és lapocskák hozzávetőleges számáról reális képet akarunk kapni.

A hajdúdorogi 1. sírban (1956), amely lovassír volt, 160 cm hosszú férficsontváz bal felkarcsontja mellett kívül, másodlagos elhelyezésben, két sor páncéllapocskára feküdt párhuzamosan, 44 cm hosszúságban. A csontváz mellkasi szélessége a sírban mérve nem tett ki 40 cm-nél többet. A két méretadat összevág. A lapocskák jobb és bal oldaliak voltak, zárólaptól zárólapig terjedtek.⁶

Ferencszállás-Kukutyin 5. sírban, férfi csontváz mellett, másodlagos elhelyezésben, bal oldali páncélsor (8 db) feküdt. Ezeknek együttes szélessége 22,5 cm-t tett ki. A hiányzó belső zárólapot, a 9. darabot, hozzászámítva, 25,6 cm-re tehetjük a féloldali mellpáncélméretet, amely így mindkét szárnyát figyelembe véve 51,2 cm-t tett ki.⁷

A kunszentmártoni mellpáncél töredékeinek számát kb. 1400 db-ról 446 db-ra csökkentettem összeragasztás után (I—XII. t.). Pótlólag előkerült 39 töredékkel (9—10. kép) ez a mennyiségi szám 485 db-ra módosult.

Egész példány ebből:	44 (jobb old.),	29 (bal old.),
$\frac{2}{3}$ nagyságú példány:	69 (jobb old.),	55 (bal old.),
$\frac{1}{3}$ nagyságú példány:	79 (jobb old.),	91 (bal old.),
töredék:	49 (jobb old.),	27 (bal old.),

Kiegyenlítés:

egész:	44 (jobb old.),	44 (bal old.),
$\frac{2}{3}$ nagyságú példány:	69 (jobb old.),	69 (bal old.),
$\frac{1}{3}$ nagyságú példány:	91 (jobb old.),	91 (bal old.),
töredék:	49 (jobb old.),	49 (bal old.),
nagy méretű darabok:	15 (jobb old.),	15 (bal old.).

A hajdúdorogi nyitott aljú példányok 44 cm-t tesznek ki, a ferencszállási kötött végű páncélsor 51 cm-re tehető, tehát a kunszentmártoni mellpáncél rekonstrukciója megnyugtatóan csak a fenti szélességi adatok figyelembevételével oldható meg:

1. sor: Kötött végű nagyméretű lamellák (alsó sor), 46 cm; 18 (jobb old.) + 18 (bal. old.);

2. sor: 18+18 lapocska (nyitott végű sor, 43 cm);
3. sor: 17+17 lapocska (nyitott végű sor);
4. sor: 16+16 lapocska (nyitott végű sor);
5. sor: 15+15 lapocska (nyitott végű sor);
6. sor: 14+14 lapocska (nyitott végű sor);
7. sor: 14+14 lapocska (nyitott végű sor);
8. sor: 13+13 lapocska (nyitott végű sor);
9. sor: 13+13 lapocska (nyitott végű sor);
10. sor: 13+13 lapocska (nyitott végű sor).

Összesen: 151+151 = 302 lapocska vehető reáisan alapul (7—8. rekonstr. kép).

A jobb és bal oldali mellpáncélsorok lapocskái két oldalról közép felé lépcsőszerűen emelkedtek. Ugyanígy fedték a sorok egymást felfelé is. Az összeállítás munkáját a mesterember a külső szélén, az alsó sornál kezdte el, és a középső vonal zárólapjánál fejezte be, ahol a páncél két szárnyát a többlet fűzőlyukakba kötött bőrfűzőkkel erősített össze. Nemcsak a páncél legfelső végét, hanem az alsó táblasor négy szélét bőrrrel szegték be. A lapocskák felső és alsó végének fűzőnyílásai részben az alapanyag és bőrszegély, részben a vaslapocskák rögzítésére szolgáltak. Az oldal-szél fűzőnyílásai az alapanyagot és a szomszédos lamellákat kötötték egymáshoz. A félhold alakú bevágás irányában fűrt fűzőlyukak: a páncéllapocskák szilárdságát biztosították. A felvett mellpáncél így jól védte gazdáját. A lapocskák kissé domborodnak, a közép felé közelebb esők jobban, az oldal felé elhelyezettek kevésbé. Minden lamellánál a domborodó rész mutatja a felületet, a félhold alakú bevágás pedig a jobb vagy bal oldalhoz való tartozandóságot. A karéjos kivágás mindig az oldal felé néz és az elhárítást erősíti. Ez a jellegzetesség csak az avarkori páncélok sajátysága, amely sem a germán, sem a római, sem az ázsiai páncélfajtákra nem jellemző.

Az avarkori páncél zömmel nem egytípusú lapocskákból áll, hanem különböző alakú, méretű, fűzőlyukelosztású változatokból aszerint, hogy az egyes lamellák milyen célt szolgálnak, és a páncél mely pontjához tartoznak. Minden darabnak megvan a maga rendeltetése, értelme és helye. Szélesség, vastagság, alapforma tekintetében is árnyalati különbségek fedezhetők fel rajtuk, amelyek részleteikben még nem teljesen tisztázottak. A kunszentmártoni mellpáncél tehát számos megállapítható főtípusból, és árnyalati vonáskülönbséget mutató lamellatípusból tevődött össze.

A páncéllapocskák nem gyári munka termékei, nem sablonok után készültek. Ahány páncéllelet, annyi a változat. Miként két azonos avar szíjvég is ritkaságszámba megy, úgy két azonos alakú lamellákból álló garnitúra előfordulása sem mindennapi dolog. A lapocskák fegyverkovács alkotásai: az alap lapocskákat, a további finomítási munkát, a lyukak készítését kovácsmunkával állították elő. Még gyakorlott mesterember számára is nagy feladat volt a rengeteg lamellaváltozat alakítása és a mű befejezése. Minden vértetetet külön-külön, a megrendelő termetére kellett kiszabni és összefűzni. A páncél alakját, már az alsó sor lapocskáinak száma és formája határozza meg, mert a felső sorok szélső darabjai pontosan csatlakoznak az alsó sorok lapocskáinak keskenyedő felső végéhez. Az alsó sorok lamelláinak száma pedig mindig a test méretétől és a felfűzött vaslapocskák szélességétől függött. A sorok és a lapocskák felfelé arányosan fognak. Csak a mellett, hasat és az oldalakat védték. Hátpáncél, vállvédőlapok: csak törzspáncélnál fordulnak elő (Tiszavasvári, Kercs). A sorok darabjai közt előforduló egyenetlenségeket, a keskenyebb és szélesebb lapocskák elosztásával, váltogatásával egyenlítették ki. Általában a sorközi példányoknál a keskenyebb típusok az oldalrészre kerültek. Kivétel a középvonal sorzáró lapja, amely annyira keskeny, hogy a másik szárny csatlakozó párjával együtt tekinthető egy szélesebb darabnak.

Az összefűzés módjáról, a kunszentmártoni páncéllapocskáknál nem kapunk adatokat, mert az elpusztult bőrfűzőnek, bélhúrnak nem maradt nyoma. Egyedül a fűzőlyukak elosztása, az analógiák, és a rekonstrukciós kísérletek segítenek (7—8. kép). Egyedül a kercsi katakombasír páncéllapocskáinak összefűzési módjára, és félhold alakú bevágására nézve kapunk jó támpontokat.⁸

A sorközi darabok sajtáságos félhold alakú kivágása, csaknem valamennyi avar kori páncélgarnitúránál megtalálható. Ezt a különös kísérő jelet, más népek és korok páncéljain hiába keressük, mert ez i. u. VI. században született avar kori fegyvertechnikai újítás, melynek nem díszítési, hanem védelmi célja volt. Többnyire a lapocskák egyik oldalszélén találjuk ezeket, egy, két vagy többszörös ívű karéj formájában. Ezek a bemélyítések bal oldalt balra, jobb oldalt pedig jobbra kifelé néznek. A lapocskák külső alsó sarka többnyire lekerekített.

A félhold alakú bevágás, érdekes avar kori páncéljellegzetesség, találmány, amely a Kárpát-medencén túl a nyugati és északi germánpáncélok nál nincs meg, de Felső-Olaszországban *Castel Trosino*,⁹ kelet felé *Kercs* (Szovjetunió, Krim-félsziget)¹⁰ bolgár törzspáncél lapocskái (VII. század első fele) jelzik elterjedésük legszélsőbb határait. A kínai és a perzsa páncélok szisztémái egyébként a magyarországi avar kori típusoktól teljesen elütőek és idegenek. A jelzett fegyvertechnikai újítás a Bizánci birodalom pontusi határmezsgyéjén állapítható meg először, és megjelenése a Kárpát-medencében az avarok honfoglalásával esik össze.

Csallány Dezső

Panzer im Karpatenbecken aus der Awarzeit (2. Teil)

Der 1. Teil dieser Studie behandelte Panzerplättchen aus 52 Gräbern 21 Fundorte und Kettenpanzerreste aus 28 Gräbern derselben Fundorte. Zu der Bearbeitung eines ganzen Brustharnisches oder Rumpfharnisches ist es noch nicht gekommen, nur eine, aus 8 Panzerplättchen bestehende, aus dem Ganzen herausgerissene Serie wiederholte sich gesetzmässig.¹

22. DER BRUSTHARNISCH AUS KUNSZENTMÁRTON

In der Habranyi-Siedlung bei Kunszentmárton ist im Jahre 1928 das Reitergrab eines awarischen Goldschmiedemeisters mit reichen Beilagen zu Tage gekommen, unter ihnen zahlreiche Bruchstücke eines aus Eisenplättchen bestehenden Brustharnisches.² Der Grabfund kann auf die Zeit 600—640 datiert werden. Die Namen des Eparchen *Kürionymos* und des Präfekten *Atanasius* auf den Geldgewichten können die Datierung des Fundes näher bestimmen.³ Bei der Behandlung des Brutharnisches konnte ich es aber nicht tiefer erörtern.⁴ Die Rettung und die Beobachtung der Position des Grabfundes ist dem Sammler Lajos Pájer aus Kunszentmiklós zu danken (1. Bild). Von einer Entwicklung zeugen die Zusammenstellungsversuche (2. Bild, 1, 3. Bild).⁵

Während der Bearbeitung gelang es, die Zahl der fast 1400 Panzerplättchen durch Zusammenkleben auf 446 Stück zu reduzieren (I—XII. T.). Nachträglich fanden wir noch 44 Bruchteile in dem Magazin des Museums (10. Bild). Auf Grund der Berechnungen kann der Panzer auf 300—330 Stück geschätzt werden.

Unter Anwendung der Segmenttype (4—7. Bild) ist es mir gelungen, das System des Panzers aus Kunszentmárton aufzudecken und zu rekonstruieren (8—9. Bild).

Der Brustharnisch aus Kunszentmárton setzt sich nicht aus gleichen, sondern aus Lamellen verschiedenen Typs zusammen (I—XII. T., 10. Bild).

Das Eisengewicht des Brustharnisches betrug 4,7 kg (ohne die nachträglich gefundenen 44 Bruchteile). Die Lamellen sind geschmiedet worden, danach wurden sie nach Bedarf mit Schnürlöchern versehen und wurden die Reparationen, die Feinarbeit und die Zusammenstellung durchgeführt.

Die Plättchen des Brustharnisches sind so auf einer Lederweste aufgeschnürt, dass die einzelnen Lamellen einander in von aussen nach innen folgender Reihe zum Teil deckten. Auch die Lamellenreihen deckten zum Teil die jeweils unteren Reihen.

Rechtseitige Panzerplatten (I—IV. T., XII. T. 1—14, 4. Bild 1—22, 7. Bild 1—5, 10. Bild 1—2, 3, 4, 5—7, 13, 14, 24—25, 26—28, 29—30, 33—34, 36—37).

1. *Reihenabschliessendes Panzerplättchen von der rechten Aussenseite* (4. Bild 13 = V. T. 16). Seine Länge ist etwa 5,8, obere Breite 1,9, untere 2,3, Stärke 0,2—0,3 cm. Seine Form ist längliches Viereck, nach unten sich breitend, mit sechs Schnürlöchern versehen. Typisch ist die eckige Ausbildung der Winkel und das Ausbleiben des halbmondförmigen Einschnitts.

2. *Varianten aus dem Reiheinnern von der rechten Seite* (4. Bild, 1—12, 15—16, 17,

19—20, 21—22). L. 5,8, Br. 1,8—2,4, St. 0,2—0,3 cm. Das Mass der Rundung 0,3—0,4 cm. Sein Hauptcharakterzug ist die halbmondförmige Ausbildung der linken oberen Seitenkante. Zusammenhängende Stücke aus dem Reihennern: 2, 3, 5 Exemplare.

3. *Rechtseitiges reihenabschliessendes Panzerplättchen aus der Mitte* (4. Bild 18 = V. T. 15). L. 5,8, Br. 1,5—1,9, St. 0,3 cm. Auf der linken Seitenkante der gewohnte halbmondförmige Einschnitt, die zwei Plusöffnungen dienten zur Befestigung der Flügel.

4. *Die rechte Panzerplatte in der unteren Reihe* (10. Bild 14). Sie ist vom grösseren Format; auf den Fotoaufnahmen ist nicht zu sehen.

5. *Die Lamellen der unteren Reihe auf der rechten Seite* (7. Bild 1, 3—5 = XII. T. 8, 11—13). L. 6,4, Br. 2,1—2,6, St. 0,2—0,3 cm. Mit acht Schnürlöchern versehen (Siehe: 8—9. Rekonstruktionsbilder).

6. *Rechtseitige reihenabschliessende Lamelle aus der Mitte, an der unteren Kante des Brustharnisches* (7. Bild 2 = XII. T. 9). Mit elf Schnürlöchern (Siehe: 8—9. Rekonstruktionsbilder).

Linksseitige Panzerlamellen (VII—XI. T. 15—28, 10. Bild 8, 9—10, 11—12, 15, 16, 17—19, 20, 21, 22, 31—32, 35, 38—39, 41, 5. Bild 1—20, 6. Bild 7, Bild 6—11).

7. *Reihenabschliessende Panzerlamelle von der linken Seite* (5. Bild 12 = XI. T. 38, 5. Bild 13 = XI. T. 31, 5. Bild 20 = VII. T. 22). L. ca. 5,8, Br. 1,9—2,3, St. 0,3 cm. Ihre Form ist längliches Viereck, nach unten sich breiterend. Die Zahl der Schnürlöcher ist sechs; die Seitenkanten sind gradlinig, eckig.

8. *Die Variationen der reiheninneren Lamellen aus der linken Seite* (5. Bild 1, 2, 3, 4, 5, 11). L. 5,8, Br. 2—2,3, St. 0,25 cm. Typisch ist die halbmondförmige Ausbildung, die bei der rechten, oberen Kante vorkommt. Der Winkel unten rechts ist abgerundet.

Zusammenhängende reiheninnere Stücke: 2, 3, 4, 3 + 2 Exemplare.

9. *Linksseitige reihenabschliessende Panzerlamelle aus der Mitte* (5. Bild 10 = XI. T. 48). Mit einem halbmondförmigen Einschnitt. Schmäler Typ, mit acht Schnürlöchern auf der entgegengesetzten Seite.

10. *Bruchstück einer linksseitiger Brustharnischlamelle* (5. Bild 11 = V. T. 22). Mit einem halbmondförmigen Einschnitt; die Stelle der Schnürlöcher ist abstechend.

11. *Linke reihenabschliessende Platte von der Aussenseite, unten* (10. Bild 23). (Nicht photographiert). Ein Stück von grösserem Format, entspricht wahrscheinlich dem Exemplar unter 4. Bild 13.

12. *Linksseitige Exemplare aus der unteren Reihe des Brustharnisches* (7. Bild 7 = XII. T. 25, 7. Bild 9—11 = XII. T. 26—27, 28). L. 6,4, Br. 2,1—2,6, St. 0,2—0,3 cm. Der halbmondförmige Einschnitt ist auf der rechten Seite unten zu finden und geht auf die Richtung der linken Kante. Die Zahl der Schnürlöcher ist 8.

13. *Linkes reihenabschliessendes Plättchen aus der Mitte, in der unteren Reihe des Brustharnisches* (7. Bild 6 = XII. T. 24, 7. Bild 8 = XII. T. 19). Stücke von grossem Format. Ungewohnt ist hier die Anwesenheit zweier Stücke. Die Zahl der Schnürlöcher ist 11 (9. Rekonstruktionsbild).

„ = ”

Der Brustharnisch aus Kunszentmárton besteht also aus 12 Haupttypen zusammengesetzten Lamellen. Sie wurden in recht- und linksseitige Reihen geordnet, dem halbmondförmigen Einschnitt entsprechend, welche auf die Seitenkante gingen. Die halbmondförmige Ausbildung diente nicht nur zur Platzbestimmung an dem Brustharnisch, sondern hatte auch Verteidigungszwecke. Der Pfeilschuss „gellerte“ in den Einschnitten und rutschte die Kraft verlierend ab. Die Plättchen der Seitenkante

sind eckig, sie bilden sozusagen den Rahmen des Brustharnisches, sie sind die ersten Stücke der einzelnen Reihen, welche sich in der Richtung Mitte stufenweise vergrößern, einander die Kanten bei den Seitenschnürlöchern überdecken. Die Breite und die Stärke der Panzerplättchen weisen geringe Abweichung auf, gewiss den technischen Bedürfnissen entsprechend.

Die 6,4 cm langen grösseren Exemplare folgen den Typen der bisher bekanntgegebenen Lamellen, aber es sind 8—11 Schnürlöcher zu finden und ihre Enden waren gebunden. So konnten sie ausschliesslich zu den unteren, umgekehrt plazierten reiheninneren Exemplaren gehören.

Die Zahl, die Grössenangaben der Lamellen des Brustharnisches aus Kunszentmárton können wir unter Einbeziehung der Grössenangaben zweier Reihen des awarischen Brustharnisches aus Hajdúdorog (Breite 44 cm),⁶ sowie unter Berücksichtigung der wahrscheinlichen Breitenangaben des awarischen Panzerteiles aus dem 5. Grab bei Ferencszállás—Kukutyin (51,2 cm) feststellen:⁷

Die Rekonstruktion des Brustharnisches aus Kunszentmárton:

1. Reihe: Lamellen von grossem Format mit gebundenen Enden (untere Reihe), 46 cm; 18 (rechte Seite) + 18 (linke Seite);
2. Reihe: 18 + 18 Plättchen (Reihe ohne Abschluss, 43 cm);
3. Reihe: 17 + 17 "
4. Reihe: 16 + 16 "
5. Reihe: 15 + 15 "
6. Reihe: 14 + 14 "
7. Reihe: 14 + 14 "
8. Reihe: 13 + 13 "
9. Reihe: 13 + 13 "
10. Reihe: 13 + 13 "

Zusammen: 151 + 151 = 302 Plättchen können als Grundlage angenommen werden (8—9. Rekonstruktionsbilder).

Die Arbeit der Zusammenstellung begann der Meister bei der Aussenkante in der unteren Reihe und beendete bei der Abschlussplatte der mittleren Linie, wo die zwei Flügel des Harnisches mit den in die Plüßschnürlöcher eingeschnürten Lederriemen miteinander verbunden wurden; die Kanten wurden mit Leder überzogen. Der Halbkreisausschnitt geht immer auf die Seite und steigert die Abwehr. Diesen Charakterzug besitzen nur die Panzer der Awarenzeit, er ist weder für die römischen, germanischen, noch für die asiatischen Panzertypen typisch.

Der Panzer aus der Awarenzeit besteht meist nicht aus gleichen Plättchen. Jedes Stück hat seine eigene Funktion, seinen eigenen Sinn und Platz. Im Hinblick auf Breite, Stärke und Grundform ist unter ihnen eine geringe Abweichung zu entdecken. Jeder Panzerfund bedeutet eine neue Variante. Selbst für einen geübten Waffenschmied war es eine grosse Aufgabe, die zahlreichen Lamellenvariationen auszugestalten und das Werk zu beenden.

Über die Weise der Zusammenschnürung erhalten wir bei den Panzerplatten aus Kunszentmárton keinen weiteren Aufschluss, weil von dem Lederriemen, von der Darmsaite keine Spur zurückgeblieben ist. Allein über die Weise der Zusammenschnürung der Panzerplättchen aus dem Katakombengrab in Kercs und über den Halbkreiseinschnitt erhalten wir gute Anhaltspunkte.⁸

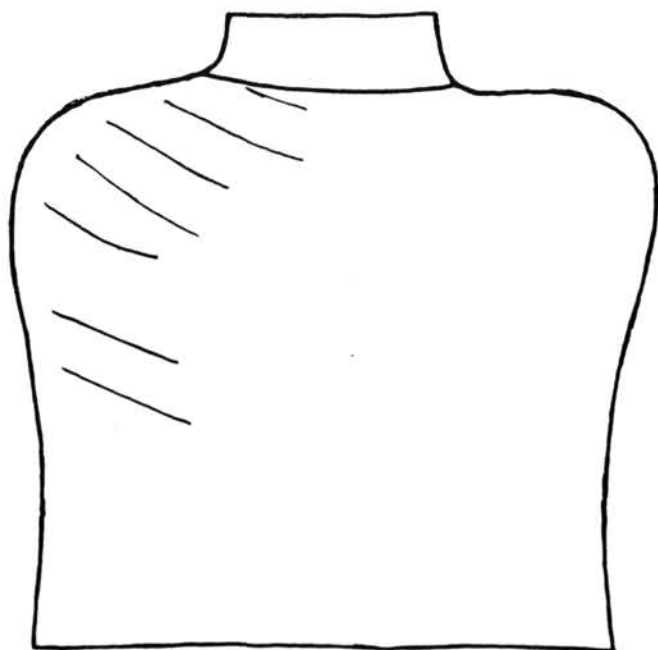
Der eigenartige halbmondförmige Ausschnitt bei den reiheninternen Stücken ist bei fast jeder Panzergarnitur aus der Awarenzeit aufzufinden. Es ist eine merkwürdige Panzereigentümlichkeit, Erfindung der Awarenzeit, deren Ausbreitungsgrenzen ausserhalb des Karpatenbeckens in Ober-Italien bei Castel Trosinon,⁹ im Osten die Plättchen eines Rumpfharnisches bei Kercs (Sowjetunion, Krim-Halbinsel)¹⁰ markie-

ren. Die angedeutete waffentechnische Neuerung kann zuerst in den Grenzmarken des Byzantinerreiches bei Pontos nachgewiesen werden, und ihr Auftritt im Karpatenbecken fällt mit der Landnahme der Awaren zusammen. Die Systeme der chinesischen und persischen Harnische sind übrigens von den ungarländischen Typen aus der Awarzeit völlig abweichend und fremd.

Dezső Csallány

JEGYZETEK

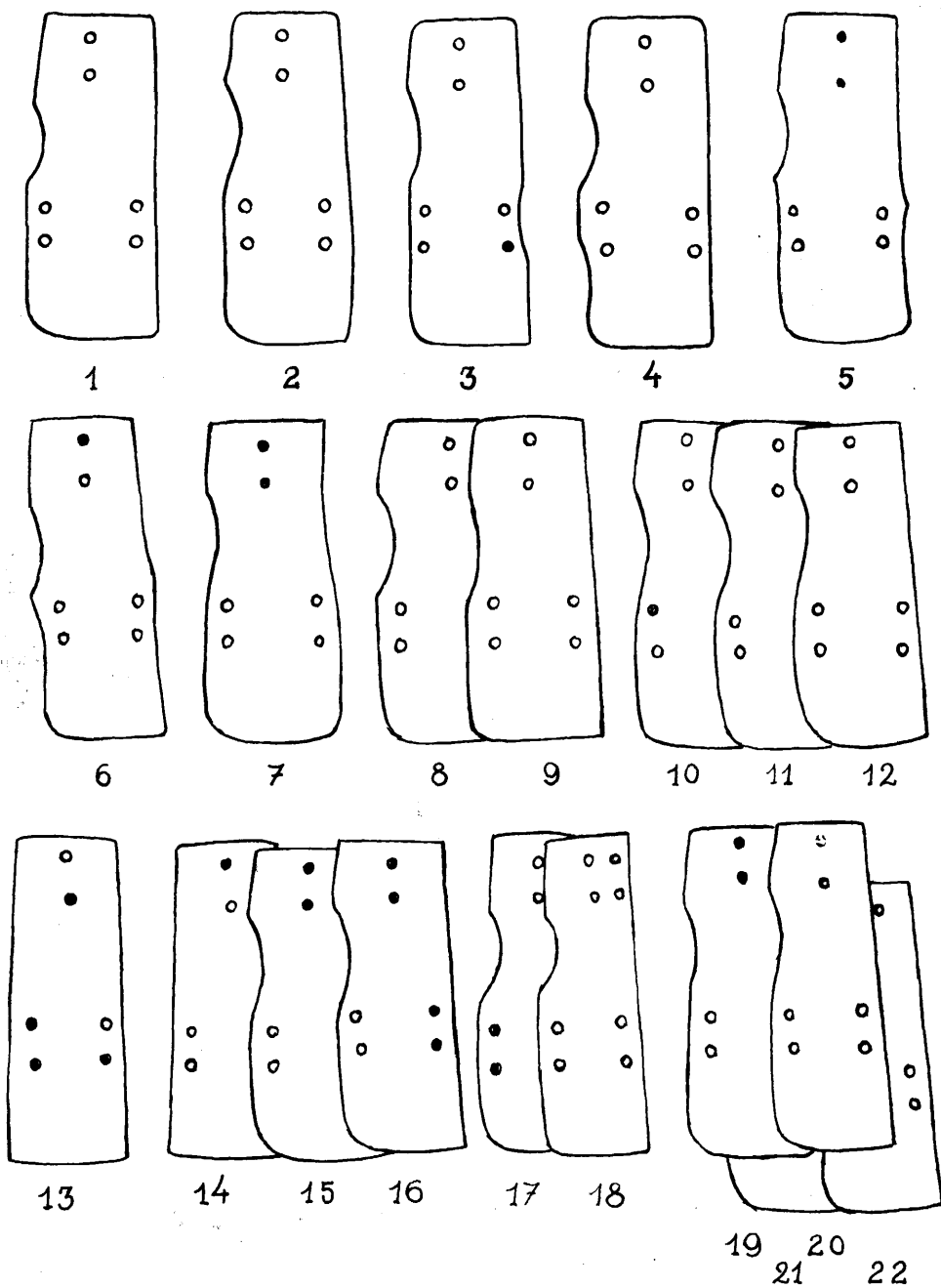
1. Csallány Dezső: Avarkori páncélok a Kárpát-medencében (I. rész). Die Panzer der Awarzeit im Karpatenbecken. A nyíregyházi Josa András Múzeum évkönyve, XII–XIV., 1969–1971. (1972.), 7–41., 42–44., I–XV. t.
2. Csallány D.: A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Goldschmiedegrab aus der Awarzeit von Kunszentmárton (Ungarn). Szentes, 1933.
3. Uo.
4. Uo. 14–15., 38–40., VI. t. 1., 1a., 1b. — Az ázsiai páncélokról lásd: B. Thordeman: The Asiatic Splint Armour in Europe. *Acta Archaeologica*, IV., Kbenhavn, 1933., 146. l. 40. j. — Bengt Thordeman: Die asiatischen Rüstungen der letzten Sven Hedin-Expedition. *Geografiska Annaler*, 1935., Sven Hedin, 220. lap, 1. j.
5. Csallány D., i. m. VI. t. 1.
6. Csallány D.: A hajdúdorogi avar mellpáncél. Der awarische Brustpanzer von Hajdúdorog. A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1958–1959. (1960.), 17–23., I–II. t. 1–3. ábra. Kralovánzsky Alán feltárása.
7. ld. 1. jegyzet. 13–16. lap, 1. kép. I–II. t.
8. B. Thordeman, i. m. 1933., 127 lap, 12. kép.
9. R. Mengarelli: La Necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno. *Monumenti Antichi*, XII. (1902), 146., 11., 119. és 79. sir. — B. Thordeman, *Acta Archaeologica*, IV. (1933), 127. l., 11. kép, 3–4.
10. Ws. Arendt: Ein alttürkischer Waffenfund aus Kertsch. *Zeitschrift für historischen Waffen — und Kostümkunde*, IV. (XIII.), Heft 3., 1932., 49–55 (törzspáncél).

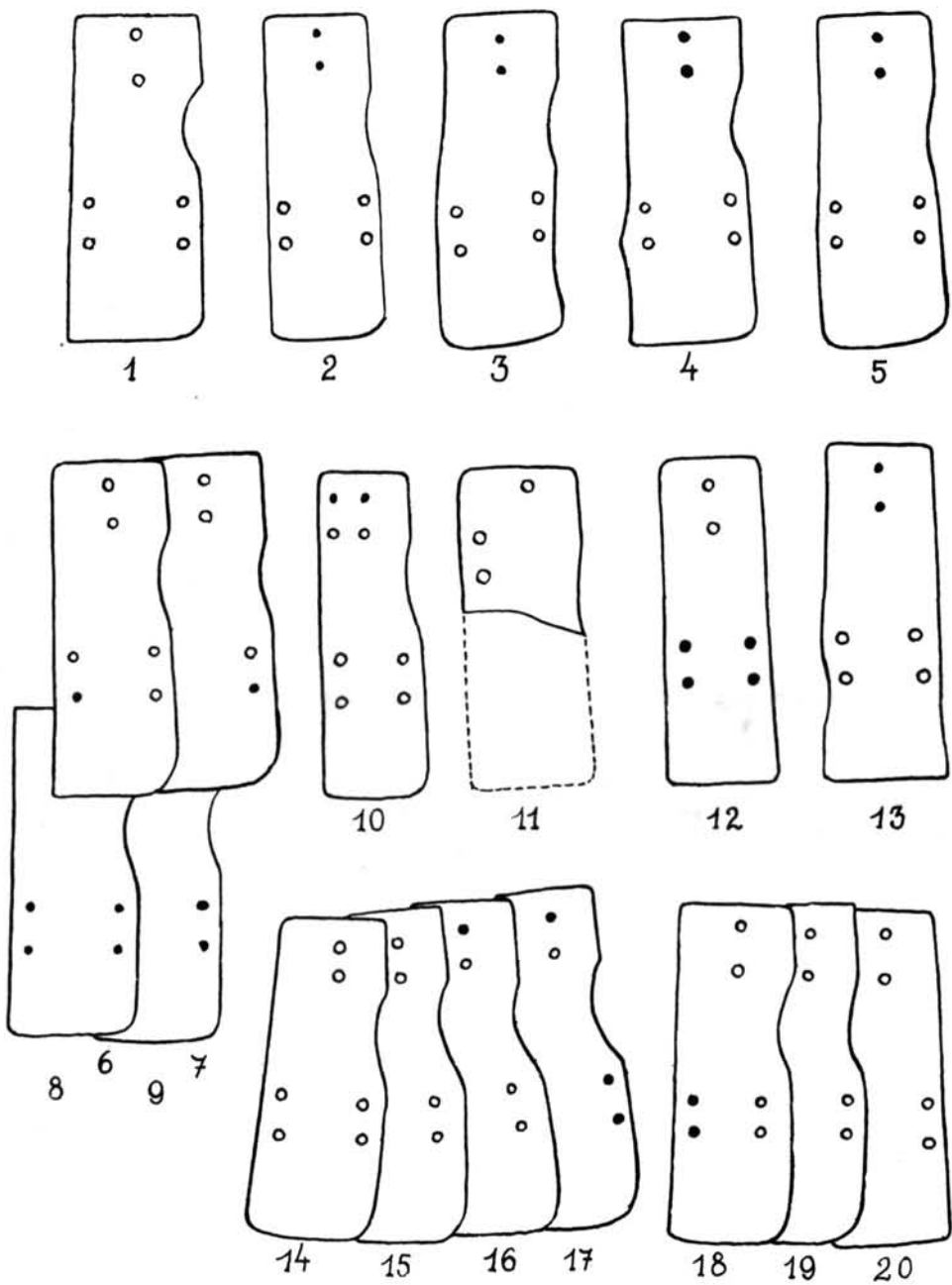
1. kép. A kunszentmártoni mellpáncél, Pájer Lajos megtalálójó rajza után.

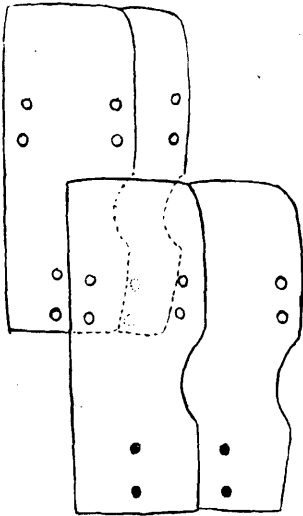
2. kép. A kunszentmártoni mellpáncél múzeumi összeállítása

3. kép. A kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái.

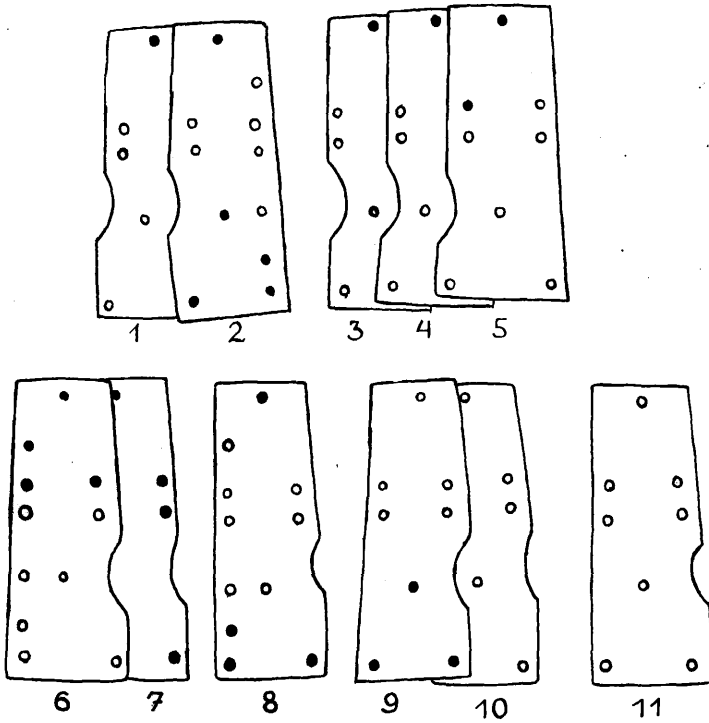

4. kép. A kunszentmártoni mellpáncél bal oldali lapocskái.

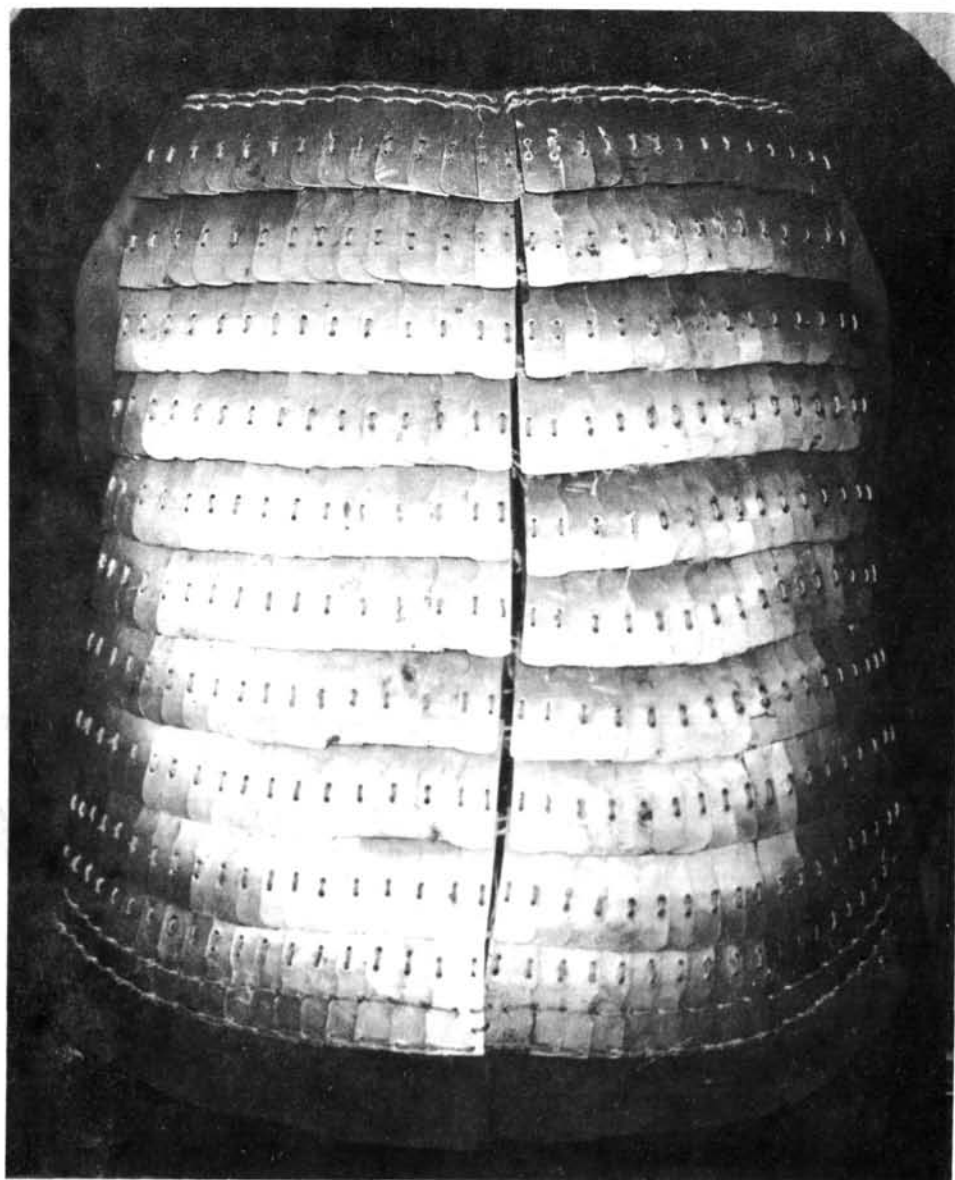

5. kép.

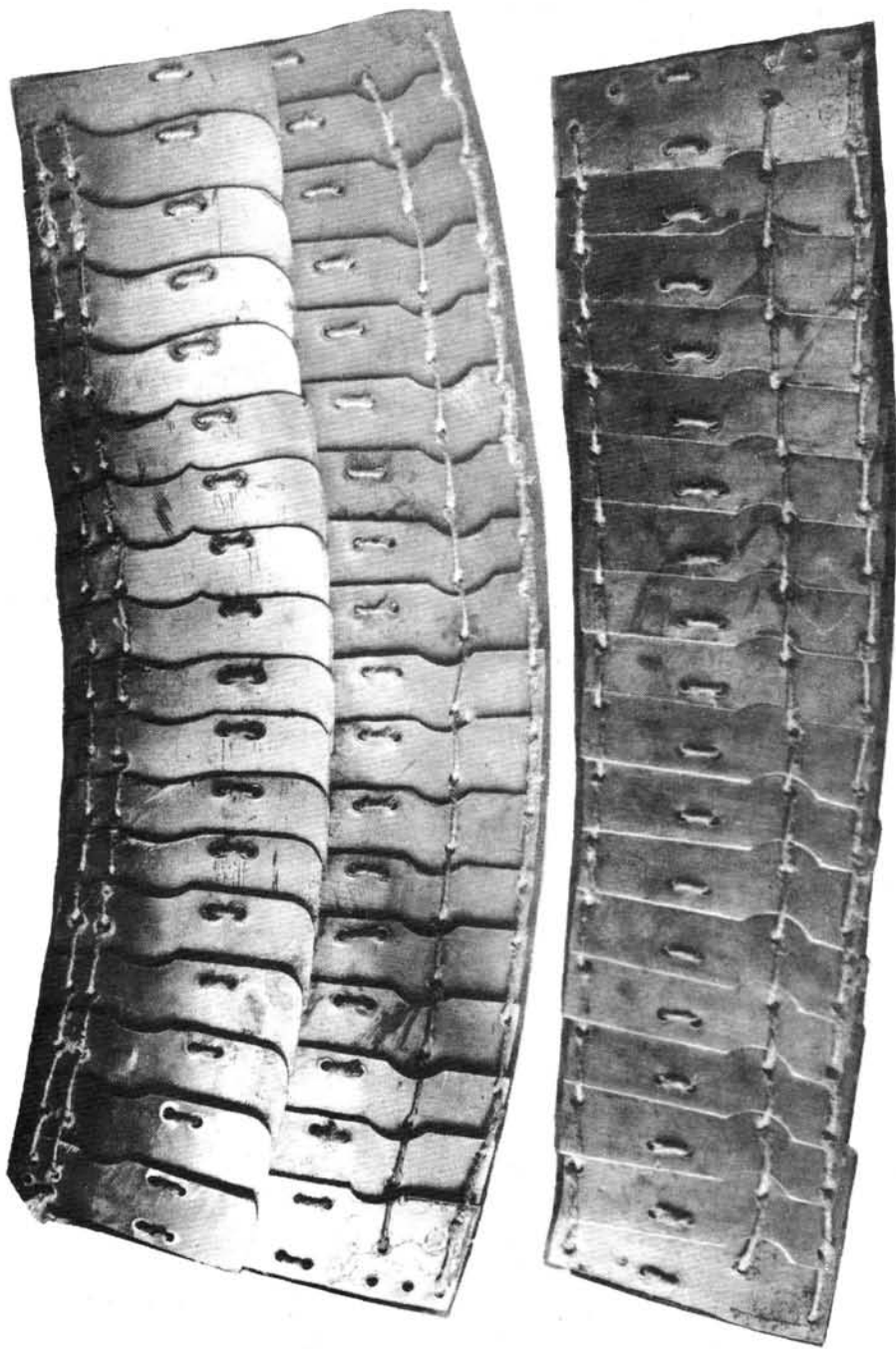
Bal oldali sorközi lapok a kunszentmártoni mellpáncélról.

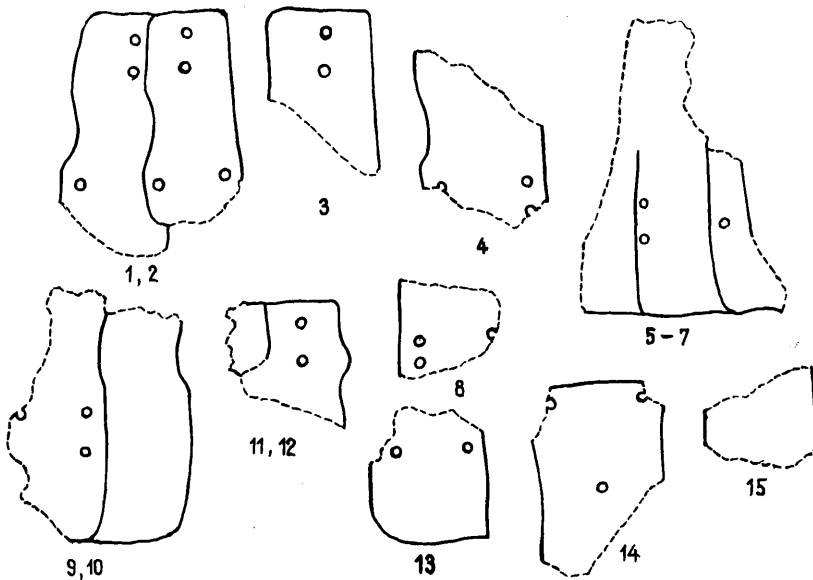
6. kép. A kunszentmártoni mellpáncélról az alsó sori lapocskák.

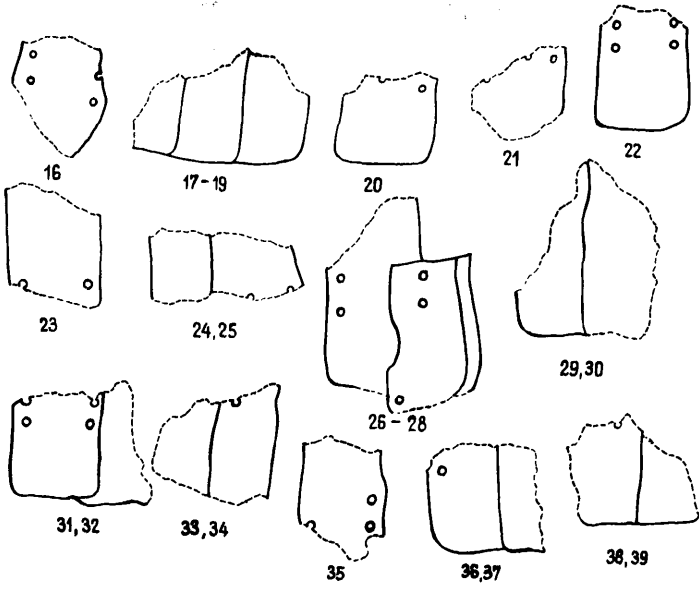
7. kép. Rekonstrukció összeállítás a kunszentmártoni mellpáncél után.

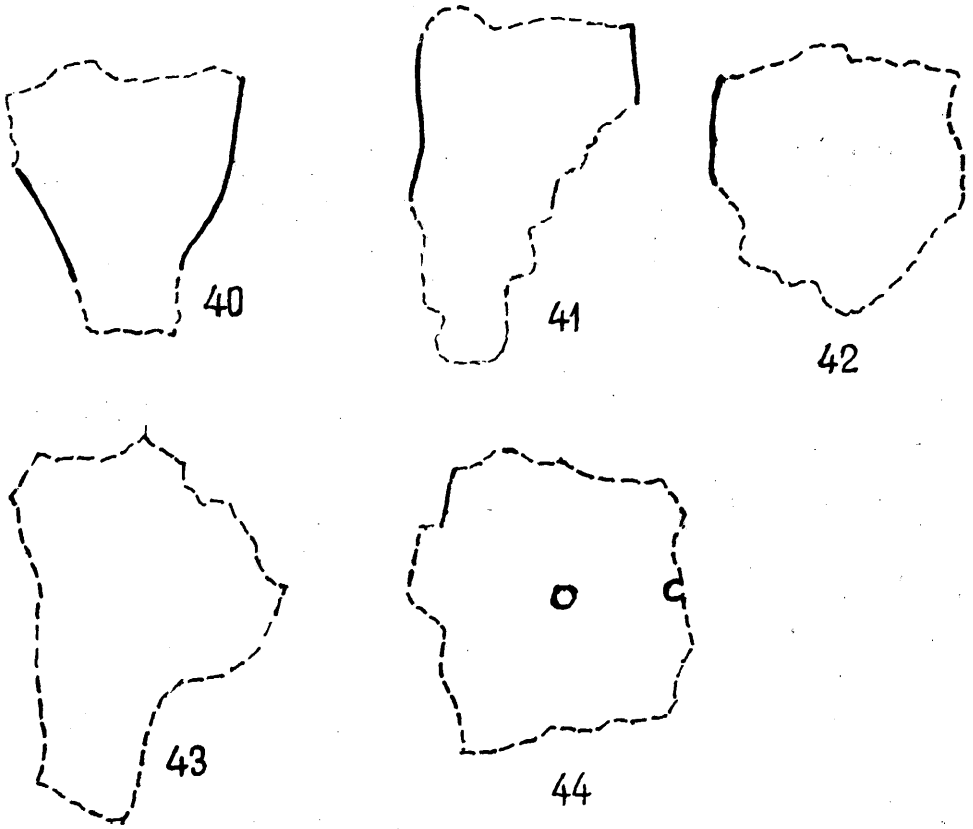
8. kép. Alsó sorok rekonstrukciói a kunszentmártoni mellpáncél után.

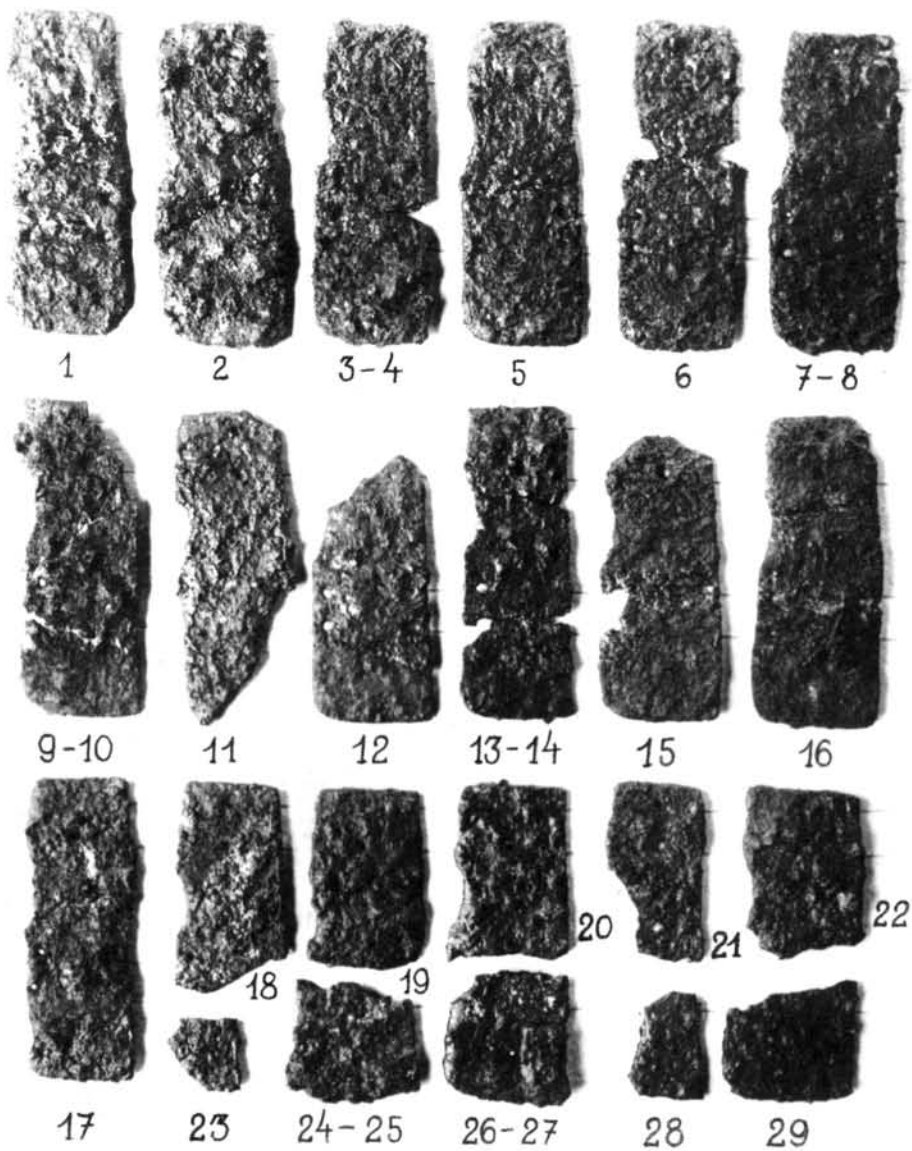
9. kép. Pótlólag előkerült töredékek a kunszentmártoni mellpáncélból. Szentés, Múzeum 1/1.

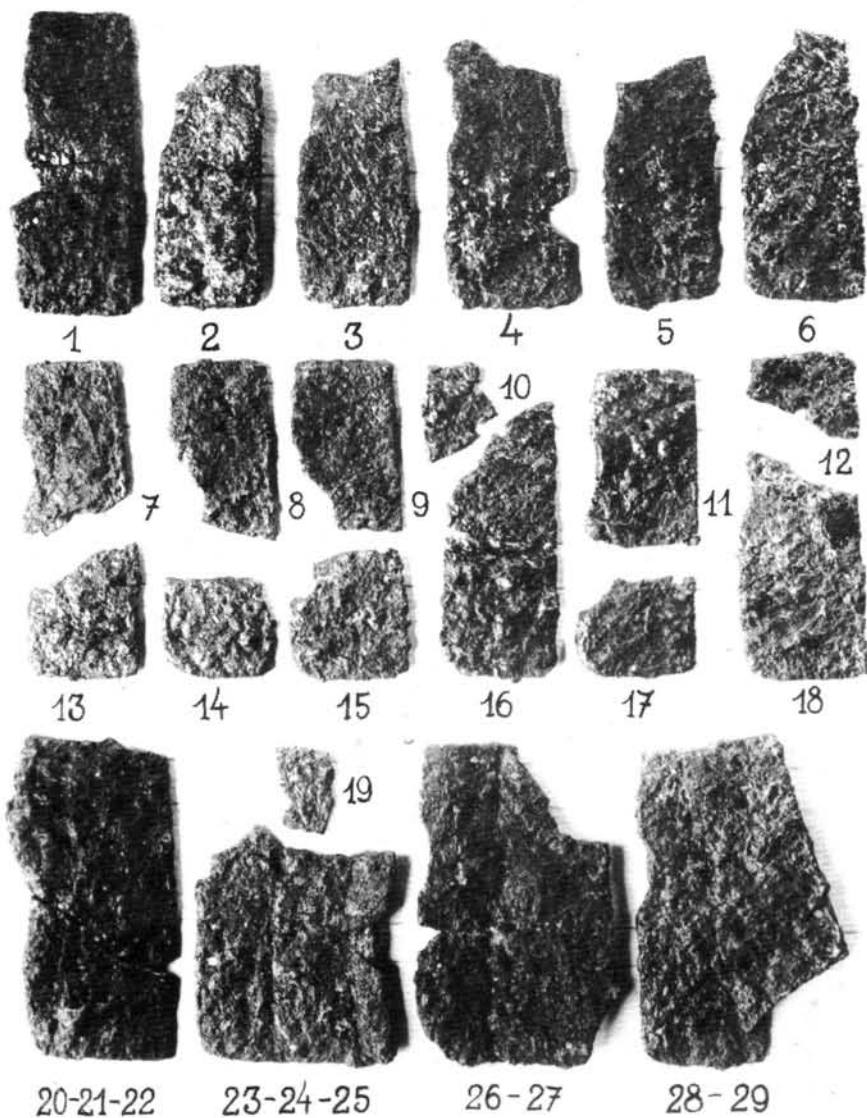
10. kép. Pótlólag előkerült töredékek a kunszentmártoni mellpáncélból. Szentés, Múzeum 1/1.

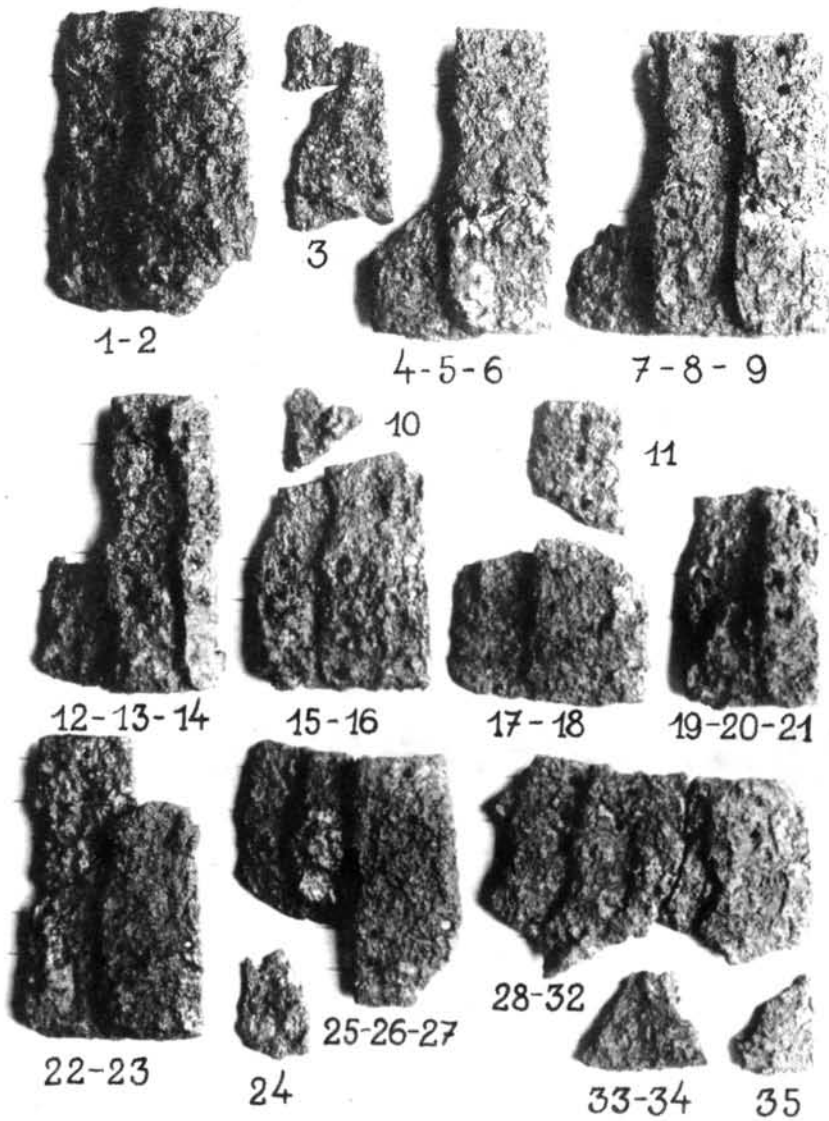
10. kép. Pótlólag előkerült töredékek a kunszentmártoni mellpáncélból.
Szentés, Múzeum 1/1.

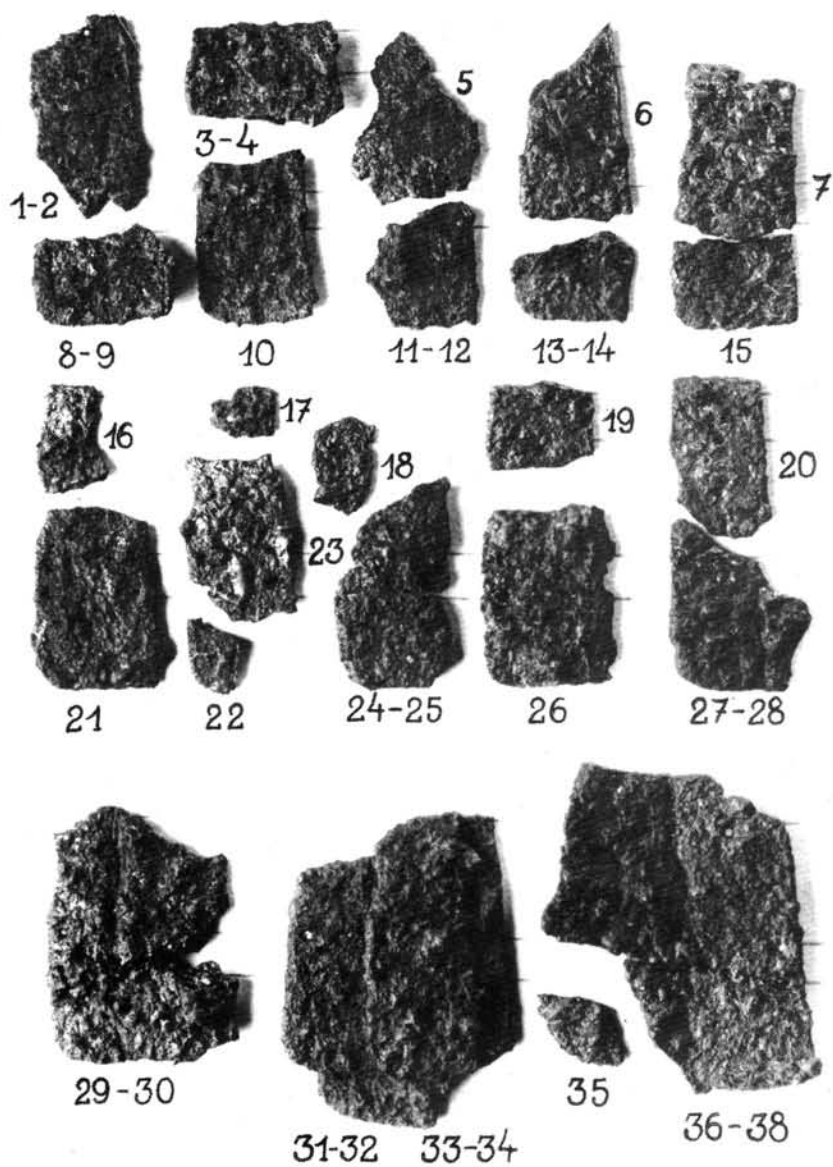
I. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái. 1/1

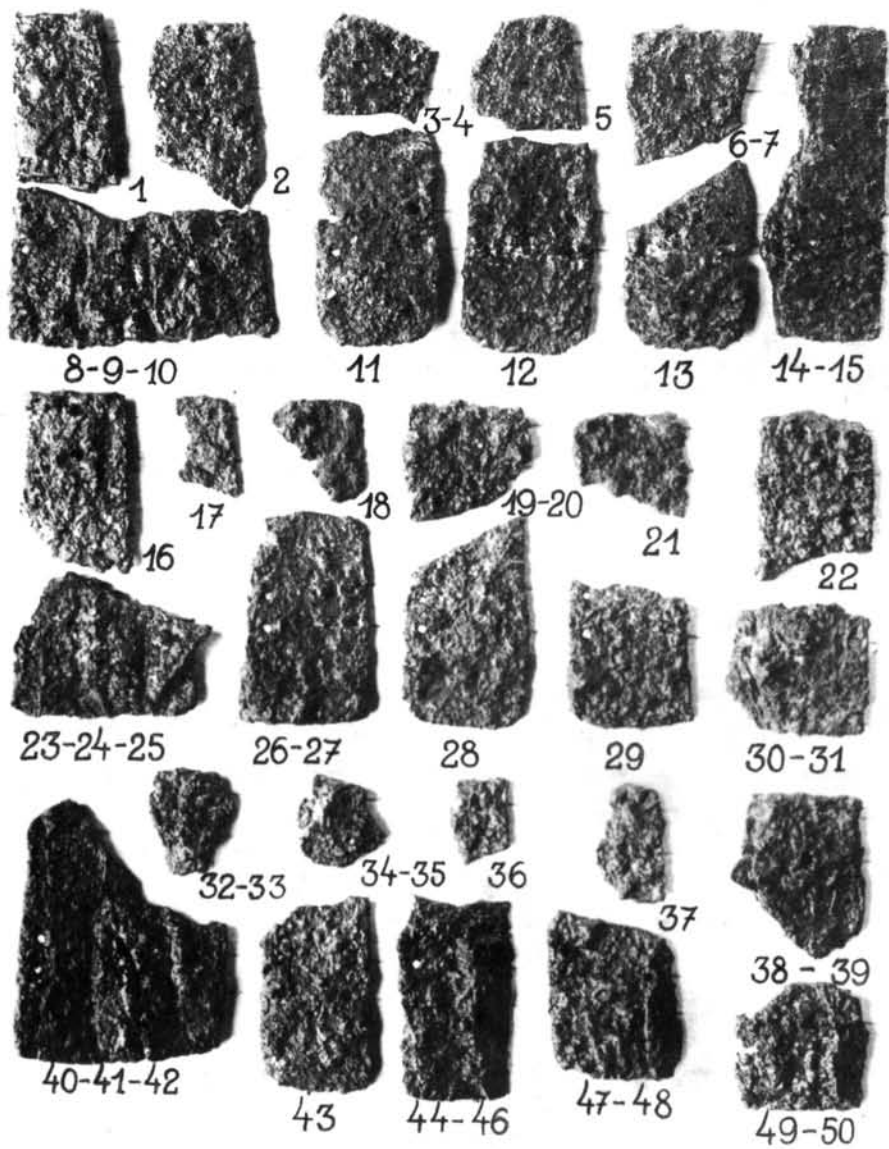
II. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái. 1/1.

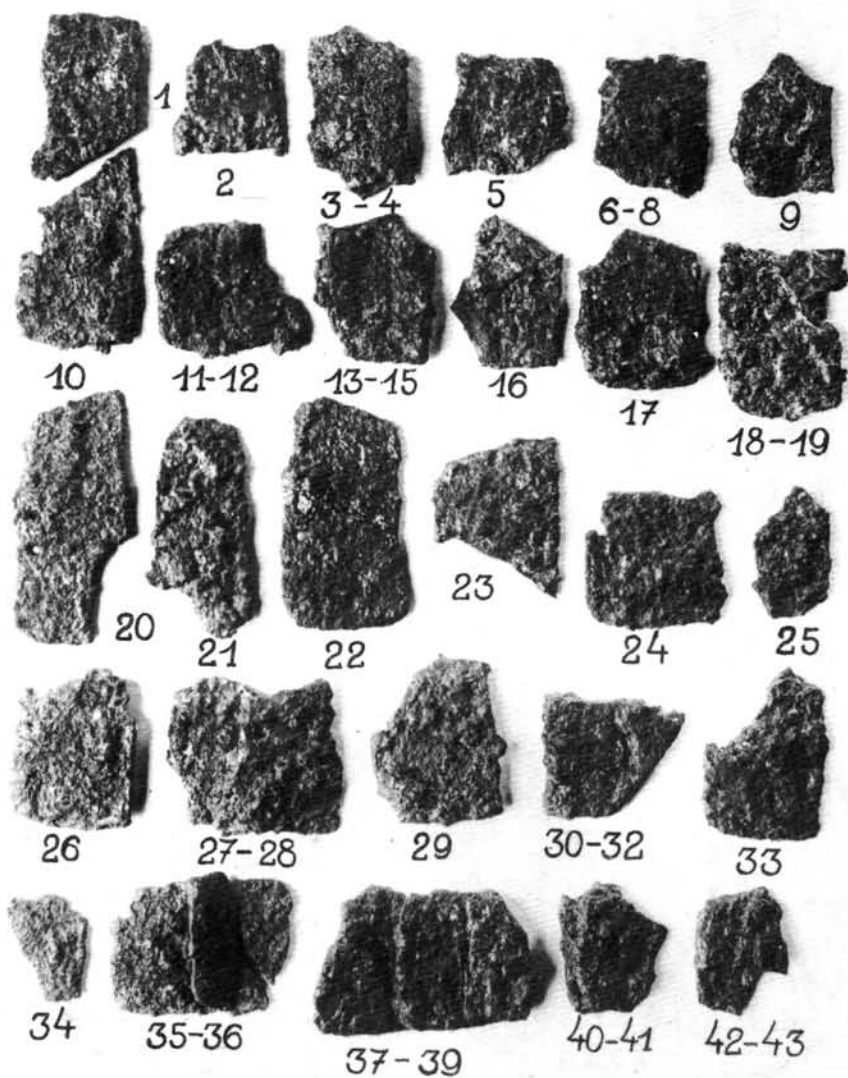
III. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái. 1/1.

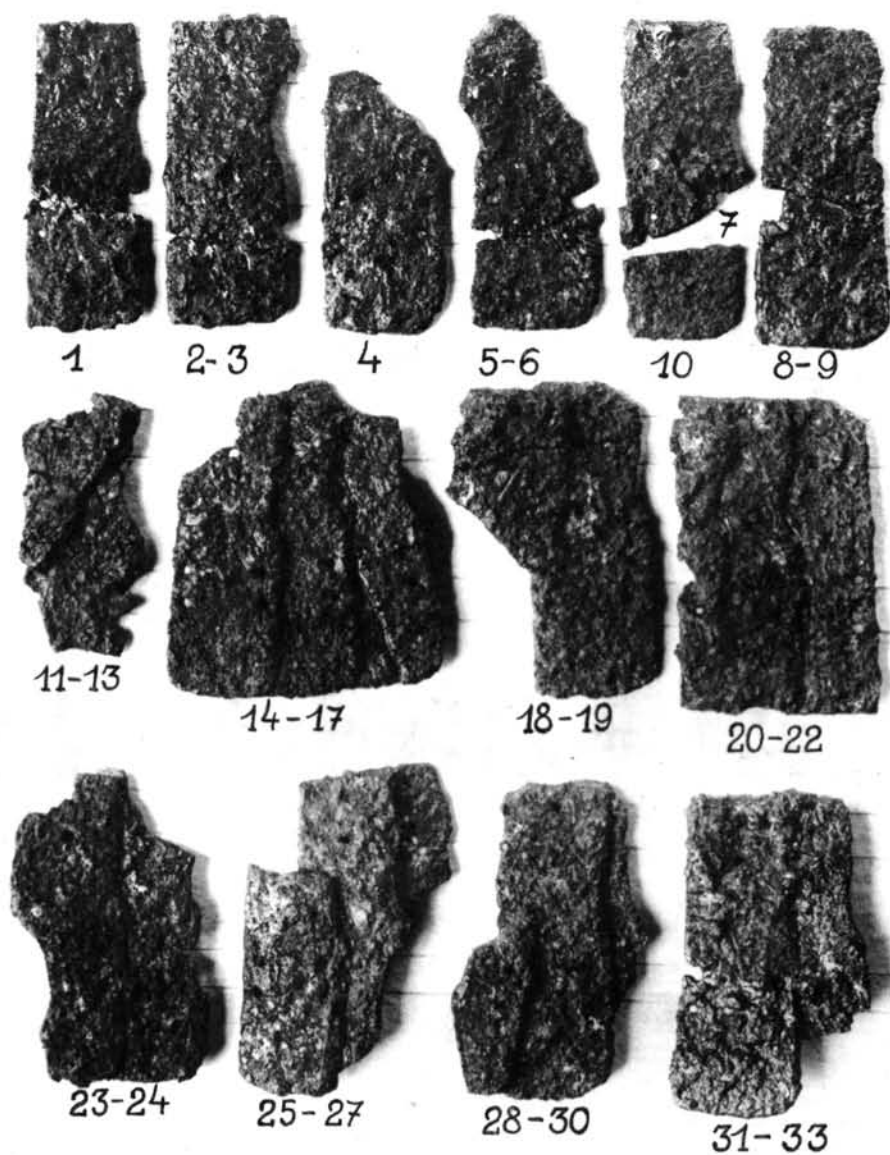
IV. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái 1/1.

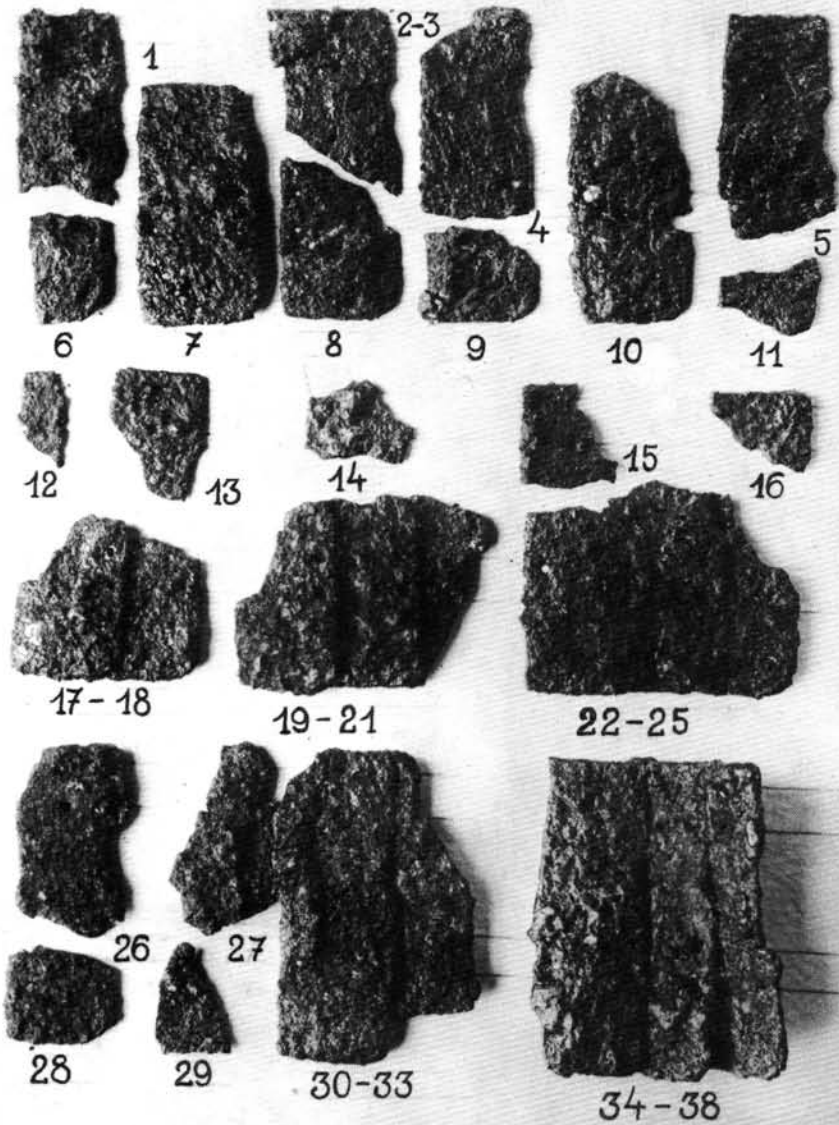
V. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái 1/1.

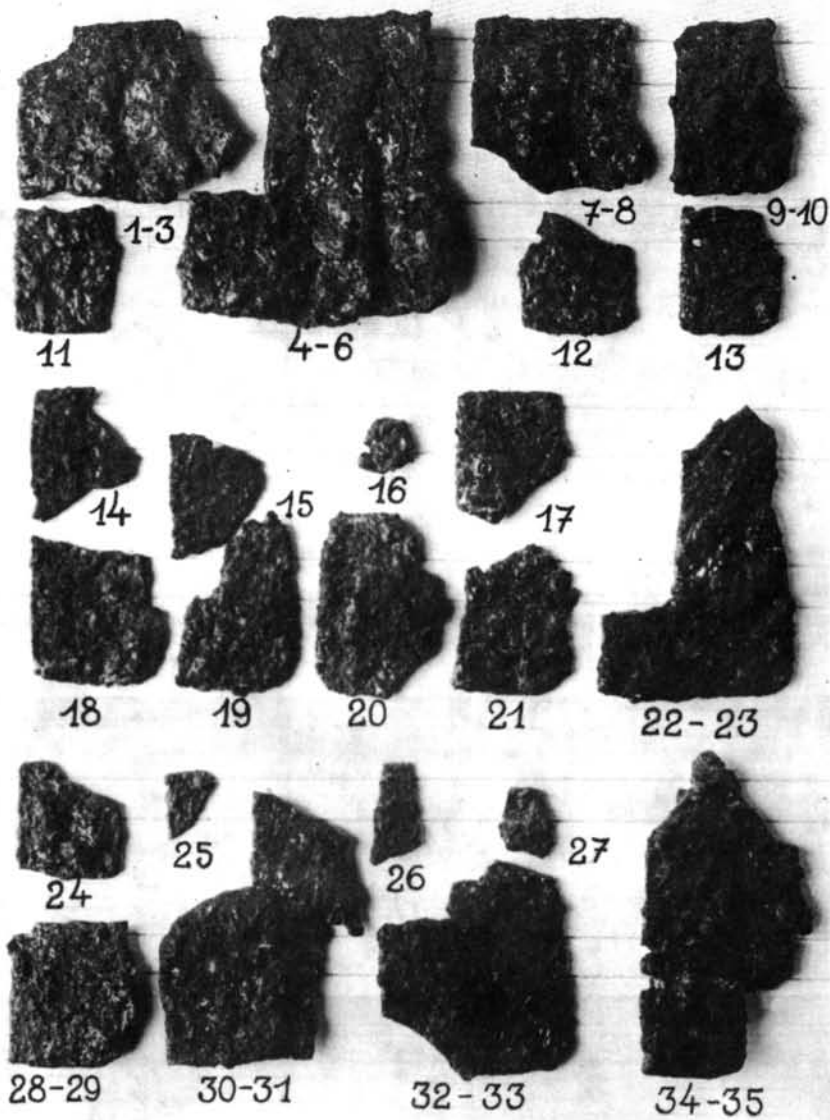
VI. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél jobb oldali lapocskái. 1/1.

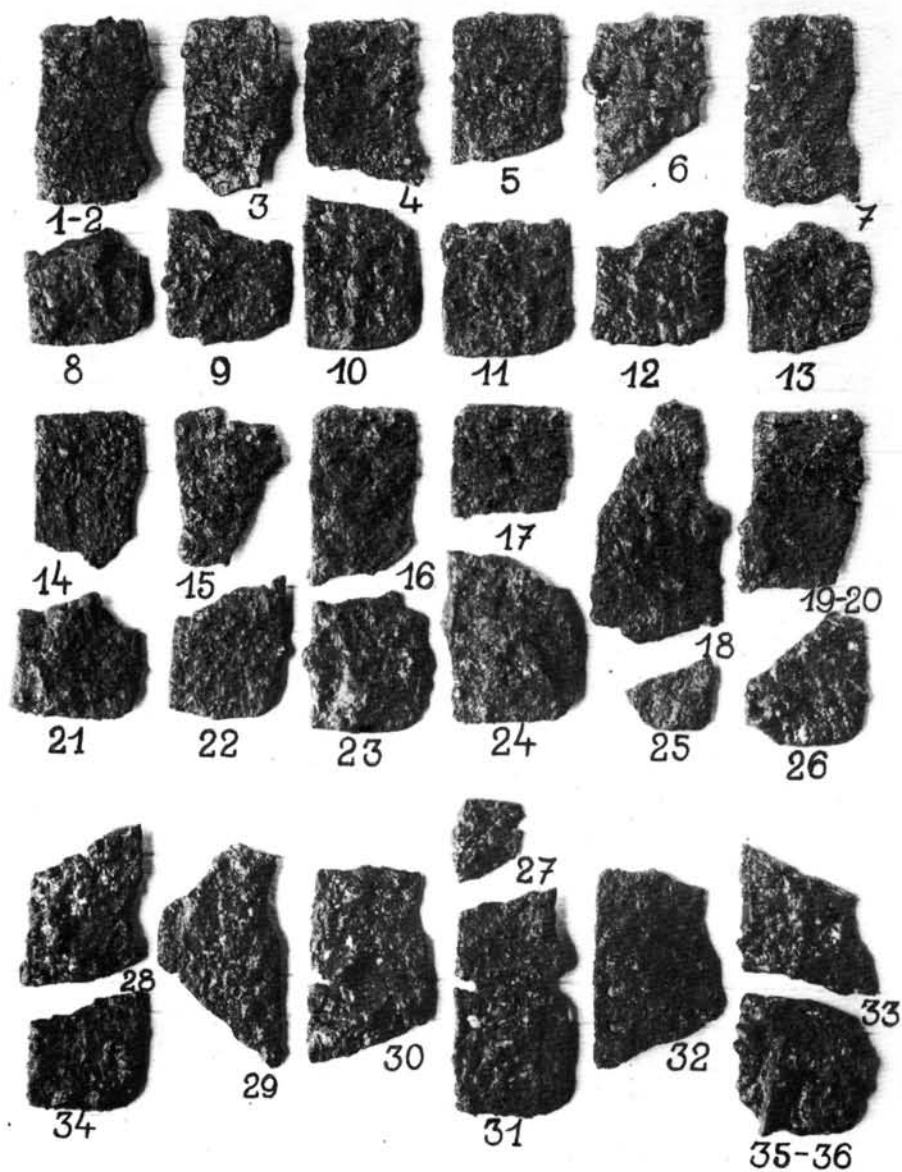
VII. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél bal oldali lapocskái. 1/1.

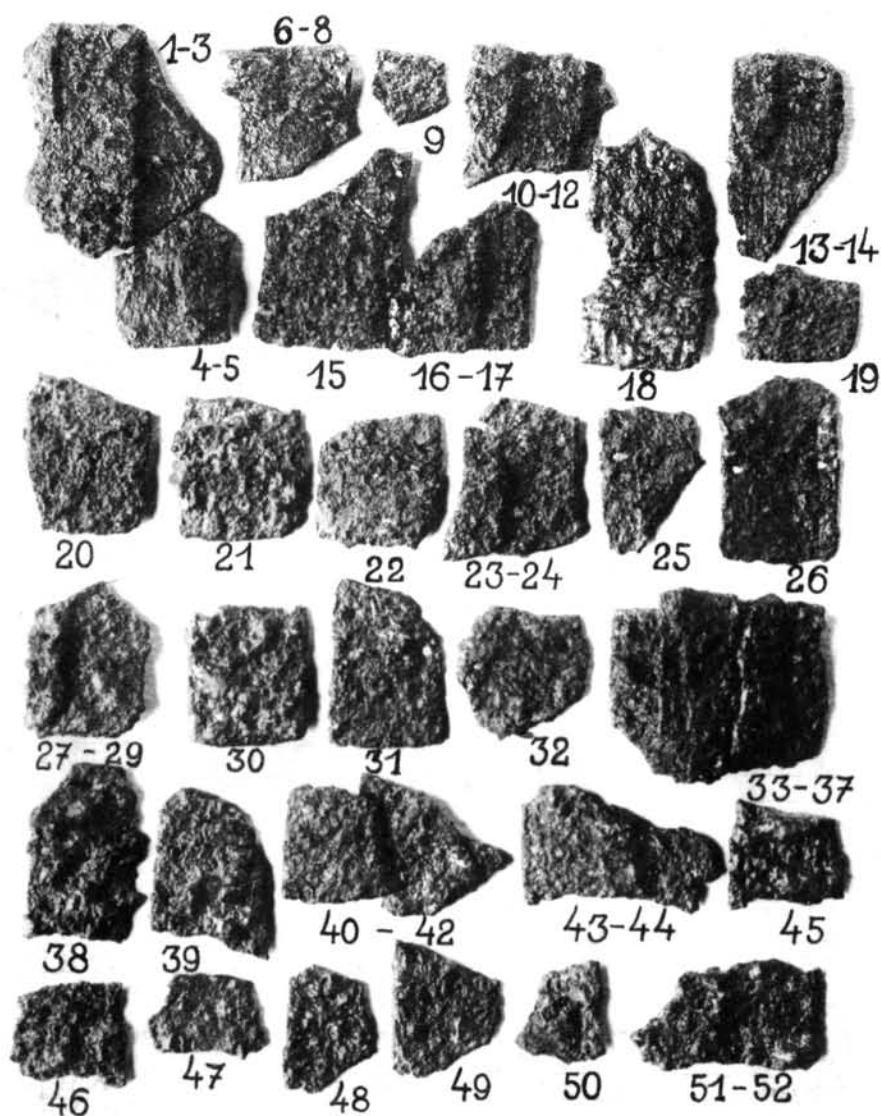
VIII. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél bal oldali lapocskái. 1/1.

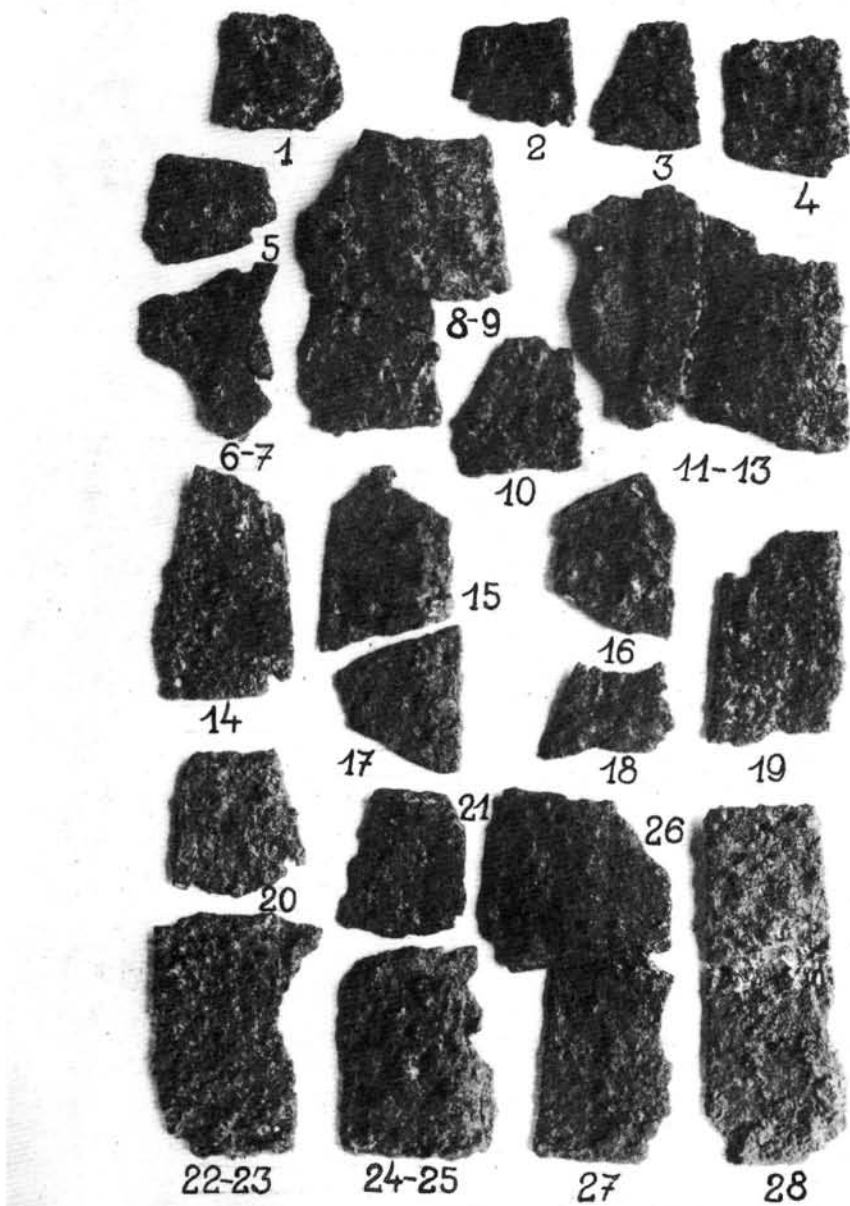
IX. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél bal oldali lapocskái. 1/1.

X. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél bal oldali lapocskái. 1/1.

XI. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél lapocskái. 1/1.

XII. tábla: a kunszentmártoni mellpáncél lapocskái az alsó sorból. 1/1.

Rovásírásos emlékeink olvasásának és egy ismeretlen írásrendszer megfejtésének elvi kérdései (1. rész)

A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyvében az elmúlt években Csallány Dezső tollából a magyar rovásírással, valamint egy további megfejtetlen írásrendszer emlékeivel kapcsolatban számos közlemény, tanulmány és megfejtési kísérlet jelent meg. A kiadott anyag tárgyi szempontból nagy jelentőségű, mivel íráselméleti és írástörténeti vonatkozásaiban nemzetközi méretekben is figyelemre méltó körülményeket tár fel. A kérdéses anyag, amely a szerző szerint a magyar és az avar rovásírás emlékeiből áll, tulajdonképpen két teljesen önálló forráskörre épül. A források egyik csoportja a magyar rovásírás újabban felbukkant vagy újraolvasott emlékeiből áll. A források másik csoportját egy ez idő szerint még ismeretlen és megfejthetetlen írásrendszer első szövegeimlékei képviselik. Tekintettel a múzeum évkönyveiben közzétett anyag említett jelentőségére és országos viszonylatban közismert voltára, az alábbiakban Csallány Dezső legfigyelemremélőbb közléseit íráselméleti, paleográfiai és módszertani vizsgálat tárgyává tesszük. Mivel a szerző munkái íráselméleti szempontból két teljesen önálló csoportot képeznek, ami a források jellegének természetes következménye, ezért vizsgálatunk is két önálló fejezetre oszlik.

Csallány Dezső munkamódszereit, a magyar rovásírásról kialakított véleményét legjobban akkor ismerjük meg, ha a tevékenységében világosan elhatárolható három alapirányzatát:

1. a magyar rovásírás új, hiteles emlékeinek kiadását,
2. a régebben hitelesen megfejtett rovásémlékek újraolvasását és
3. az új emlékek kétes értelmezéseit

külön-külön részletes vizsgálat tárgyává tesszük.

1. Csallány Dezső vitán felül álló érdemének kell tekintenünk a *gyulafehérvári és szepsiszentgyörgyi rovásörök*, valamint a *gyulafehérvári rovásábécé* kiadását. Ezeket az emlékeket Herepei Jánostól, a szegedi múzeum munkatársától kapta. (Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve III. 1960., 99—103., a továbbiakban: NyírÉvk.)

A) A kiadóban felmerült a gondolat, hogy nem hamisítvány akadt-e a kezébe? Tény, hogy az 1655-ös évre utaló gyulafehérvári bejegyzés betűtípusai határozottan sajátos jellegűek, sőt ugyanabban a könyvben feljegyzett rovásábécében több hibás jelet is találunk („L” és „Sch”, „Ü” és „V” cseréje, hibás „Z”). A felsorolt észrevételek — véleményünk szerint — csupán csak arról tanúskodnak, hogy a feljegyzés már nem a rovásírás élő gyakorlatának idejéből származik, hanem kései emlék. Keletkezését úgy magyarázhatjuk meg, hogy Portsalmi András kéziratos könyvének végébe valaki — egy véletlen folytán kezébe került és érdeklődését felkeltő — rovásábécét másolt be. Az ábécé használatát azonnal ki is próbálta, amit a bejegyzés tartalma egészen valószínűvé tesz:

*Irtam sent Mihály havának
tizen harmadik napján,
Sent Kereszt emelésekor,*

mivel pedig a kísérletező türelme elfogyott, a folytatást már latin betűkkel jegyezte fel: „*Fejérvárat ezer hat száz ötven ötben*”.

A felirat olvasatát lényegében helyesnek tartjuk, de szükségét látjuk az eredeti felkutatásának, amelyen végrehajtott paleografiai vizsgálat után a hitelesség teljes bizonyosságát is megnyerhetjük.

B) A *szeppsiszentgyörgyi* töredékes *exlibris* hitele kétségtelen. Csallány olvasata: „... *ad Gergely könyve*” helyes. Megerősíti ezt a könyv harmadik tulajdonosának — ugyancsak töredékes — latin nyelvű bejegyzése is: *A(nn)o 17(?) successit in Possessionem (!) Gregorii... Gregorius* — „... Gergelyt követően a könyv tulajdonosa ... Gergely volt.”

2. Csallány tevékenységének egyik fő jellemzője, hogy minden ez ideig publikált és elolvasott rovásos szövegemléket ismételt, az eredeti olvasottal szemben, részben vagy teljesen újraolvasott. Mivel minden tökéletes írásrendszer jeleivel leírt szöveg csak egyféleképpen olvasható helyesen, ezért a rovásírás hitelének érdekében vizsgálat alá kell vetnünk a régi és új olvasatok helyességét.

Telegdi-féle Rudimenta kiadásáig (1598) a felsőszemerédi rovás emléken kívül (1482) a következő megfejtett és hiteles rovásírásos feljegyzéseket ismerjük:

- A) Székelyderzsi téglá (XIII. sz. ?).
- B) Csikszentmihályi felirat (1501).
- C) Konstantinápolyi felirat (1515).
- D) Bögözi felirat (1480—1530).

További emlékeink szógyűjteményes jellegűek: Marsigli rovásnaptára (a XV. sz. vége), Szamosközinél felbukkanó rovásszavak (1578 és 1604), ezért elemzésünkben nem foglalkozunk velük. A homoródkarácsonfalvi felirattal, melynek megfejtését nálunk csak Csallány kísérte meg, a következőkben foglalkozunk. Szövegjellege miatt azonban foglalkozunk a Rudimenta megjelenése utáni korszakból származó énlakai felirattal is, valamint a felsőszemerédi felirat ügyével. Megjegyezzük, hogy a Rudimenta kiadását, az 1598-i esztendőt a rovásírás történetében határkönek tekintjük, amely a rovásírás élő használatának időszakát választja el a remiszencia és a kuriozitás hanyatló korszakától. Döntő elemzés alapját tehát csak a mondott évet megelőző korból származó emlékek képezhetik.

Csallány egyes állításait a fentebb megjelölt sorrendben külön-külön vizsgáljuk meg:

A) A *székelyderzsi téglá* karcolatának ez ideig két — az alapelgondolásban meg egyező — elfogadott olvasata volt. Az első Pais Dezsőé: „*Miklós (és) Dezs (Derzs) apapap*” (MNY. XXVIII., 274—7). A második Németh Gyuláé: „*Miklós Derzsi pap*” (A magyar rovásírás. 1934. 4—6). Jakubovich Emil értelmezése a „*Miklós zsidó pap*” (MNY. XXVIII., 264—7) helytelen, mert a második jelcsoport ligatúrája mellett figyelmen kívül hagyta az „R” rovásbetű vitathatatlanul felrótt jelét.

Csallány olvasata ezzel szemben így hangzik: „*Miklós-kántor papatya — 1431*” (NyírÉvk. III., 51—4). Interpretátorunk olvasata a megelőzőktől lényegesen eltér. Megvizsgáljuk tehát, hogy miként jutott az idézett új olvasási változathoz.

A téglá eredetijéről készült fényképen látható rovásjelek rajza és Csallány Dezső tollrajza közt lényegbevágó eltéréseket tapasztalhatunk. A szerző ezt úgy indokolja, hogy „*a téglalap felülete egyes részeken megkopott és a rovásjelek összefüggései csak figyelmes vizsgálat után állapíthatók meg, és így egyes jelek elkerülték a megfejtők figyelmét*” (NyírÉvk. 52.). Állítása sajnos nem fedi a valóságot, mert már az első pillantásra élesen elkülönülnek a nyers téglá simításakor keletkezett gyűrődésvonalak és az égetés előtt bevéssett — az egész téglá felületén egyenletes mélységű — rovásjelek. A gyűrődésvonalak és a rovásjelkarcolatok közti szembeötlő mélységkülönbség egyaránt felismerhető Sebestyén és Németh kiadásában.

A téglafelirat eredeti rajzát, formai szempontból hiteles — pontos átmásolási eljárással — az alábbi ábrán mutatjuk be. A vastag vonalak a betűkarcolatokat, a pontozások pedig a téglafelület gyűrődésvonalait ábrázolják. Csallány által rekonstruált téglarajzot eredetiben adjuk, annyi eltéréssel, hogy azokat a rovásjelrészeket, amelyeket a gyűrődésvonalakból konstruált, felettük haladó pontozással kiemeltük: 1. a—b ábra.

Az eredeti rajz és a rekonstrukciós rajz egybevetésével megállapíthatjuk, hogy az utóbbi betűalakjai — elhelyezkedésükben és képzésükben ugyan csekély, de biztos, a célnak megfelelő — idomításon mentek keresztül.

A képen követhető módosítások végrehajtása után természetesen létrejön az új olvasás lehetősége, sajnos helytelen paleográfiai értelmezés alapján.

A szerző további súlyos hibát követett el az általa meglátni vélt dátumnak a téglára való felvitésével. Ugyanis az 1431-es évszámban kétszer is előforduló arab egyes szám paleográfiai alakítása teljesen hibás. Az adott korban ugyanis az egyesnek ez a formája — mint azt Capelli és Friedrich hitelesen igazolja (lásd az első ábránkat a MNy. LXVII., 1) — ismeretlen volt, s ilyen alakban csak a XVIII. században jelenik meg (Capelli Dizionario 422). Ez a tény még jobban megerősíti fenti álláspontunkat, hogy a szerző a betűjeleket tetszése és elképzelése szerint módosítja.

A rovásjelek átalakításával Csallány nem csak a paleográfiai hűség ellen vétett. Szembeszállt ugyanis a rovásírás ama alapvető szabályával is, hogy a K_1 — Németh Gyulánál K — vagyis a magas magánhangzókra utaló K élére állított rombusz képét alkalmazta az általa „kántor”-rá minősített Miklós pap rangjelzésének első betűjében szűkszerűen következő mélyhangú K -ja (K_2, Q) helyett.

A szerző továbbá hibásnak tartja az „apapap” olvasatot is, „mert nyomát sem mutatja a megoldás az »a« rovásjelnek, amit pedig itt elhagyni nem lehet” (NyírÉvk. 1963. 52. o.). Sajnos, nem magyarázza meg, hogy miért?! Ezzel szemben Németh Gyula a magyar rovásírás magánhangzójelölési rendszerének elemzésekor (A magyar rovásírás 17—19) nagyon helyesen mutatta ki, hogy „legtöbbször jelöletlen a rövid »a« is... (pl.) *Jaqab (675, 683), Barabás (683), asszony (!) ...*” A rovásírás minden más hangzót jelölő eleme — a két „ K ” jelét kivéve — indifferens a magánhangzók horizontális kategóriáival szemben. A három „ p ” rovásbetű esetében tehát csak a magánhangzójelölés törvénye érvényesül, amit viszont a Németh-féle idézet egyértelműen megmagyaráz és feleslegessé teszi az „ A ” rovásjel nyomainak keresését.

Az elmondottak mellett megjegyezzük, hogy ha Miklós pap *canonicus cantor* — éneklő kanonok lett volna, akkor önmaga által kántor pappá történt lefokozása — méltóságjelölésről lévén szó — felette különös lett volna.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a paleografiailag hű szövegből egyebet nem olvashatunk ki, mint amit már Pais Dezső és Németh Gyula elolvasott. A szerző olvasata, indokolatlan módosításain kívül, még belső ellentmondásokat is szült (pl. K_1 a K_2 helyett, az arab egyes XVIII. században használt alakjának bevetítése a XV. századba). Az elmondottak következtében olvasatának helytelensége minden kétséget felülmúl.

B) A *csíkszentmihályi felirat* olvasatát bizonyos részeiben ugyancsak módosította a szerző. A felirat kezdete Németh olvasata szerint így hangzik (A magyar rovásírás, 8—9. o.):

„Űrnaq születetétíl fogván
írnaq ezeröttszázegy esztendőbe...

Csallány szerint (NyírÉvk. III., 71—76., egyébként a feliratot csíkszentmártoninak nevezi):

„Váronk; megett: Viság folyó; egván;
Így ironk; ezeröt; százege; esztendőbe:...”

A feliratban szereplő mesterek közül az utolsónak, a harmadiknak a nevét Németh „Estyán”-nak, Csallány „Sebastion”-nak olvasta. A többi részek olvasata a záradéktól eltekintve megegyező.

A két olvasat összehasonlításából kiderül, hogy azok értelme oly annyira eltérő, hogy még távoli tartalmi rokonságot sem ismerhetünk fel bennük. Mindenekelőtt megvizsgáljuk a kérdéses felirat betűállományát, amely az eltérő olvasatok alapját képezi. A betűállomány latin betűkkel átjelölve ilyen:

**„VRNK; MGT; TIGFO; GVÁN
IRNK; ZROT; SZÁZGY; SZTNDÖBÉ;**

Ha alaposan megfigyeljük az átírt jelsort, észrevesszük, hogy a két szöveg — az aláhúzott részek kivételével — csaknem azonos mássalhangzó-állományra épül. A legnagyobb problémát az első sor világos betűkkel szedett két része képezi, mert kétségtelenül a másolásakor történt hibaejtés esetével találkozunk. A közölt betűsor e két része ugyanis sem Németh, sem Csallány olvasati változatában nem oldódik fel maradéktalanul. A helyes megoldást tehát csak a teljes szöveg értelmébe való behelyezkedéssel lelhetjük meg, s azt is csak akkor, ha az ilyen értelmezést a tartalmi megfelelésen kívül, legalább részben a rovásjelek alakjában is megindokolhatjuk.

A Csallány-féle megoldásban a hiba csak a harmadik jelcsoportra korlátozódik. Ez a szerző álláspontjának pozitív oldala. A kérdéses jelcsoport betűtartalma átjelölve a latin rendszerbe TIGFO, Csallány értelmezésében ez a jelállomány a „Viság folyó” gyöke. A szerző rovásmutatványában ez a jelcsoport latin betűkkel így módosult: VIGFO. Csallány másolatai azonban szabadabbak a paleográfiában adott lehetőségeknél. A székely-derzsi téglá esetében ezt már tapasztaltuk, de másutt is lesz alkalmunk ezt megfigyelni.

Csallány vizsgálata alapjaként a XVIII. század végéről származó marosvásárhelyi kéziratot tekinti alkalmasabbnak a Szilágyi Sámuel-féle 1749-ből származó eredeti másolattal szemben. A szerző a marosvásárhelyi kéziratot azért tekinti hitelesnek, mert az olyan függelék is tartalmaz, amely a Szilágyi-féle másolatban hiányzik. Azt állítja, hogy „a marosvásárhelyi Ismeretlen kéziratmásolatára mint a legpontosabb szövegre kell támaszkodnunk, amely nemcsak a felirat külső formáját, pontos rovásjeleit őrizte meg, hanem a felirat helyének nevét is, Csikszentmártont”. (NyírÉvk. III., 71.) Az állítás mindkét pontja vitatható. Azt ugyanis, hogy ez a másolat a felirat külső formáját és rovásjeleinek pontos másolatát is megőrizte, csak abban a kizárólagos esetben állíthatnánk komolyan, ha a felirat eredetije megvolna és a másolatot vele egybevetethetnénk. Enélkül a lehetőség nélkül ez az állítás csak *pium desiderium* marad.

A két kézirat viszont a függeléktől eltekintve csak annyiban tér el egymástól, amennyiben különböző íróink kézvonása következtében szükségszerűen sajátos jelleget vesz fel. Megjegyezzük, hogy a marosvásárhelyi kéziratot Németh Gyula éppen a függelék miatt vetette el.

A helyes olvasat tulajdonképpen független a két kézirat összehasonlítási vitájától. Ugyanis Csallány olvasata, amely a szerinte jobb marosvásárhelyi kéziraton alapul, a harmadik betűcsoportban még nagyobb mértékben különbözik a kézirattól, mint a Németh-féle olvasat a Szilágyi-féle másolat nyújtotta alaptól. Csallány ugyanis e helyen két betűvel többet olvas a valóságban ott jelölt betűk számánál.

Konkréten Csallány szerint a VIGFO-nak olvasandó harmadik betűcsoport *Viság*

folyó-ként való olvasását nem fogadhatjuk el, mert a kérdéses csoportból hiányzik az olvasathoz szükséges két betű, az „S—Á”, ahol az „Á”-t hosszú volta miatt éppen jelölni kell. A neveket pedig még a ligatúrákban sem szokás rövidíteni, különösképpen akkor nem, ha már egyéb magánhangzougratás is zavarná az érthetőséget.

Továbbá ugyancsak vitatható Csallány másik feltételezése, hogy a harmadik betűcsoportban szereplő rovásírásos „F” ligatúra, amely egyben a rovásos „Ly” betű rögzítője is. Ez olyan állítás, mintha a latin írásrendszerben azt akarnánk bizonyítani, hogy az „EF” betűkapcsolatot maga az „E” betű is kifejezi, mert az „E” betű teljes alakjában megtalálhatjuk az „F” betű ugyancsak teljes alakját. Ilyen elmélet elfogadása annyit jelentene, hogy FERENC helyett elegendő ERENC-et írunk. Amint ez lehetetlen a latin írásban, éppen úgy lehetetlen a rovásírásban is. Sajnos Csallánynál ez a helytelen szemlélet több esetben is előfordul. Cáfolatát a Magyar Nyelvben közlésre kerülő, a rovásírás eredetét vizsgáló tanulmányunkban adjuk meg.

Csallány „Viság folyó” olvasatát nem fogadhatjuk el, mert ezt a magyarázatot nemcsak a rovásjelek javításával, hanem főképpen azok számának bővítésével érte el. Az ilyen eljárásra pedig nem elegendő az olyan érv, hogy „*egyedül Csikszentmárton megett találjuk az ingoványos Fiság (Viság) folyót.* (I. h. 73. o.) Továbbá az adott szöveggörnyezet sem kedvez a „Viság folyó” olvasatnak, különösen ha a megelőző szót is figyelembe vesszük.

A szöveg első szavát, az URNK-at is csak abban az esetben olvashatnánk VÁRONK-nak, ha a rovásírásos „N” és „O” jelének egyetlen jellel való ábrázolásának elméletét elfogadnánk. Mivel ez az elképzelés a fenti „EF” betűkapcsolat analóg esete, a magyarázat a megadott okoknál fogva ugyancsak értelmetlen. AZ URuNK olvasat VÁRONK-kal való helyettesítése további ellentmondást is tartalmaz: ez esetben ugyanis hiányzik a hosszú „Á” rovásjele, amit a felirat szerzői a hangugratási szabály értelmében a szövegben mindenütt jelöltek; fogván, százegy, Mátyásmester, kovács, csinálták stb.

Határozottan szembeötlőbb a Csallány-féle olvasat zavaros jellege, ha a negyedik betűcsoportot, a „GVÁN”-t is megvizsgáljuk. A szerző ezt „*egván*”-nak olvassa, ami szerinte ingoványt jelent. Ezzel szemben a Németh-féle olvasat egyszerű „*fogván*” hangzása — az első két jel a megelőző szóból — nem igényli a betűk módosítását sem, sőt a teljes felirat tartalmi hangulatába remekül beillik.

A következő betűcsoportot, az ötödiket Csallány „*így ironk*”-nak, Németh „*írmaq*”-ként olvasta. Csallány e megoldásának második részét elfogadhatjuk egy kis módosítással: „*ironk₂*” formában. Eredeti olvasata a már tárgyalt ligatúra szemléleten alapuló konstrukció. Csallány ugyanis a jelcsoport első betűjét háromszor olvassa: először „*I*”-nek, másodszer „*Gy*”-nek, harmadszer ugyancsak „*I*”-nek. Ezt a tényt igyekszik ugyan elkendőzni, hogy a második „*I*” betűt a rovásos „*R*” alakjában ligatúraként szeretné felismerni. Megfelelkezik azonban a szabályról, hogy a hosszú magánhangzókat a rovásírásban jelölni kell, másodszer önmagával kerül ellentmondásba, mert ha nem az első jelet olvassa „*I*”-nek ismételt, hanem mint állítja, az „*R*”-ben lát ligatúrát: „*így ironk*”, úgy az ő felfogását követve a szerinte váronk-nak hangzó első betűcsoportot „*viaronk*”-nak kellene olvasni.

Megjegyezzük továbbá, hogy eltekintve a ligatúrák olvasási szabályától, a feliratban határozott különbség van az „*I*” és a „*Gy*” rovásjele közt. Ugyanis az „*I*”-t alkotó rovásjel szárát a két repülő vonal jobb-bal irányú lejtéssel metszi s egymástól nagyobb távolságban van. Ezzel szemben a feliratban szereplő „*Gy*” rovásjel törzsét metsző két repülő vonal lejtési iránya fordított (bal-jobb), sőt a két vonal egymáshoz határozottan közelebb van, mint az „*I*” jel esetében. A két jelet már csak ezért sem olvashatjuk „*I*”-nek is, meg „*Gy*”-nek is, hanem csak egyszer és kizárólagosan „*I*”-nek, s így a helyes olvasat „*írunk₂*” vagy „*ironk₂*”, ami Németh Gyulával szemben cse-

kély kis módosítást jelent, Csallány Dezső olvasatát pedig lényegesen egyszerűsíti.

A ligatúraolvasás helytelen értelmezésén alapszik továbbá az „*Estyán*” mester nevének „*Sebasttion*”-ná való alakítása. Mivel itt ugyancsak a fenti Csallány-féle betűhalmazás analóg esetével találkozunk, a kérdést nem is kell elemeznünk. Megjegyezzük továbbá, hogy az „*Estyán kovács*” után álló „CSNÁLTK” betűcsoportot a hangzóugratás törvényének szellemében, valamint az „*írunk*”—„*ironk*” szóval való szükséges egyeztetés miatt, a „Gergelymester”-t követő „CSINÁLTÁK” szóval szemben helyesen „*csináltuk*” vagy „*csináltok*”-nak kell olvasni. Ezzel ugyanis a Németh- és a Csallány-féle olvasatok e szavában felbukkanó hangzójelölési problémát — a hosszú „Á” nem jelölését — egyértelműen megoldottuk.

Csallány Dezső helyesbítő olvasatát, amely nem felel meg a ligatúraolvasás szellemének, a mindkét kéziratban valószínűleg feljegyzett betűk számának, mint indokolatlant el kell vetnünk.

Fennmaradt még a Németh Gyula által is elfogadott második és részben a harmadik jelcsoport „születetítl” olvasat helyességének elemzése. Kétségtelen, hogy e helyen szövegromlással állunk szemben. Ezt Csallány jelszaporító eljárása is igazolja. Németh Gyula olvasata sem hibátlan, mert egy hosszú magánhangzós szótaggal többet ad. Az értelme azonban helyes a feles szótag elhagyása után is, miáltal a hibát kiküszöböltük: „*Születitl*”, azaz szültétől. Ezt az értelmet két nagyon egyszerű és hihető módosítás végrehajtásával nyerjük. Az első javítás a második és harmadik jelcsoportban előforduló, valószínűleg hibás rovásírást „G” jelnek „L” jellé való átalakítása, ami csak egy vonalka hozzáadást igényel. Másodszer a rovásírás másolat „M” jelének kettéválasztásával, aminek következtében egy rovásos „Sz”-et és egy „Ü”-t nyerünk.

Az ilyen módosítást könnyen indokolhatjuk a másoló figyelmetlenségével, valamint azzal, hogy a beavatkozás nem idéz fel sem írástani, sem pedig értelmi nehézségeket. A szövegekörnyezet alapján tehát sokkalta valószínűbb az eredetinek tekinthető olvasat hangzása:

Úrnak születitl fogván
írunk ezeröt százegy esztendöbè ...

mint Csallány helyesbítése folytán keletkezett összefüggés nélküli zavaros sorok:

Váronk megett Viság folyó egván
Így ironk ezeröt százegy esztendöbè ...

C) A *konstantinápolyi felirat* eredeti olvasatával szemben Csallány tulajdonképpen csak három szót olvasott el sajátos módon. A felirat kérdéses részeinek ismert olvasatai a következőképpen hangzanak:

1. Németh Gyulánál (A magyar rovásírás. 1934. 9—10.):

László király öt kevetét várattáq itt ...
Szelím bök császár ittében ...

2. Pais Dezsőnél (MNY. XXI., 184—5.: LIV, 334—5.; LV, 278—9.):

László királyért kevetet járattak it ...

Szélémbék ...

László királybánt kevetét itt tartaccsák eszt...
Szelim-bék császár ittjártában...

A fenti két olvasattal szemben a harmadik, a Csallány-féle „László királybánt kevetét” új változat indoklása sem írástani, sem pedig értelmi szinten nem áll helyt. A *király* szó után következő) (rovásjel, melyet Németh ö-nek, Pais e, é-nek olvas, a szövegben több ízben előforduló „B” rovásjeltől nem csak „árnyalatban” különbözik.

Ugyancsak kétes a *király* szavat követő második rovásjelnek „NT” ligatúrává való nyilvánítása. A feliratban szereplő „T” képzése ugyanis nem rokonjellegű az „ANT”, vagy az „NT” ligatúrának Telegdi-, Kájoni- és Dési-féle közismert ábrázolásaival. A felsorolt forrásokban szereplő ligatúrákban ugyanis az „N” rovásjele mindenütt megőrizte a szabályosan ívelt alakját. Ezzel szemben a konstantinápolyi felirat vitatott rovásjele a „T” határozott tört vonalakból áll.

A Németh-féle olvasatban szembeötlő a hosszú magánhangzók feltételezett ug-ratása, ami kétségtelenül ellentétben áll a rovásírásos emlékeinkben kimutatható szabállyal, hogy a hosszú magánhangzokat mindenkor jelölni kell.

Ezzel szemben a Pais-féle olvasat minden ilyen hibát kiküszöböl, s úgy paleografiai, mint nyelvi szempontból kifogástalan, értelmes szöveget ad. A szóban előforduló „R” rovásjel problémáját — amely a másolatban hiányosan látható, mint a „T” colligatuma — teljes mértékben feloldja a Dernschwam-féle másolat pontatlansága, melyet alább még további három példán is igazolunk.

A helyesbített *királybán* olvasat értelmi indoklása még gyengébb lábakon áll, mint a paleografiai magyarázat. Ha ugyanis a feltételezett bán fogalom Béla Barnabásra vonatkozna, akkor a követ neve után volna a helye, nem pedig a király szó szomszédságában. Hitelesnek tehát a Pais-féle olvasatot kell tekinteni.

A Németh-féle *váratták* szó olvasatában mindössze csak az első rovásjel okoz problémát, mert ezen a helyen valójában az „I” rovásjele áll. Pais a kérdéses szót járattak-nak olvassa. Az első rovásjel kivételével a Csallány javasolta itttartaccsák a felrovott jelekből nem olvasható ki. A Pais-féle változat tehát a legindokoltabb, mert másolási hibát a felirat utolsó előtti szavában is találunk, melyben az „A” rovásjel alakját hibásan másolta le Hans Dernschwam. Ebben az esetben pedig az „I” és „J” alaki szempontból könnyen eltéveszthető rovásjelek elírásáról van szó.

A harmadik jelentős kétség a rovásírásos „I?TBN” jelcsoport olvasatában mutatkozik meg. A Németh-féle olvasatban „itt tében”, a Csallány-félében „ittjártában”. Pais e szóval nem foglalkozott. Németh olvasatának erénye az, hogy nem rugaszkodik messze az eredeti betűszámától, de értelmetlen. Csallány olvasatának pozitív oldala az önmagában vett értelmes volta, hibája viszont a ligatúrafelfogásán alapuló reális jelállománytól való eltávolodása. A szöveggörnyezet alapján Csallány olvasatát is hibásnak kell nyilvánítani. I. Szelim szultán Konstantinápolyban ugyanis nem járt, hanem székelt.

A megoldás nehéz. A Dernschwam-féle másolat pontatlanságáról már három ízben meggyőződhattunk (a királyért, járatták és a száz szavakban). A jelcsoport első jele ligatúra és ez okozza a problémát. A ligatúra alapjele „I”. Ha a kapcsolt jelét rovásos „L”-nek vennénk — amihez a másolat alapján nem kell sok fantázia —, akkor talán nem volna helytelen az *iltiben* olvasat, amely egyaránt fedezi a betűk számát, a hangzóugratási szabályokat, sőt tökéletesen beillik a szöveggörnyezetbe is.

Csallány Dezső módosított olvasatait nem fogadhatjuk el, mert mindhárom eset-

ben eltér a jelek adott számától, a szövegre nézve pedig értelmezései bomlasztó hatást gyakorolnak.

D) A *bögözi felirat* esetében Csallány visszatért a Németh által jogosan és végérvényesen megcáfolt régi olvasathoz, az *Atya-Isten*-hez. Németh cáfolata egyértelmű: „Ez az olvasat nem fogadható el már azért sem, mert Krisztus képéhez nem írhatták azt, hogy *Atya Isten*.” A felirat eredeti alakja:

Helyes olvasata: „*Atya Están*”. (A magyar rovásírás. 10—11.)

Csallány álláspontja (NyírÉvk. III., 70.) az ő palatalo-velaris, vagyis a rovásírás rendszerében a mássalhangzó jelek kétalakúságát feltételező elméletén alapszik. (Például a száras „S”. Vö. az Arch. Ért. 1966., 41—2., valamint a NyírÉvk. XI., 281—308 több helyét.)

A „száras S” (velaris „S”) elmélete készítette a szerzőt a megcáfolt olvasat felkarolására. Ha pedig az *Están* név kérdéses ligatúráját megvizsgáljuk, akkor megfigyelhetjük, hogy a ligatúra alapját képező „S” rovásjel csúcsának belső mezejében az „A” rovásjelét látjuk, kívülről pedig az alaprovás-jelhez a „T” rovásjelre utaló többletjel csatlakozik. A feliratban tehát egy szabályos három betűből szerkesztett ligatúra szerepel — az „S—T—A” —, amely igen szabatosan jelöli az *Están* névben előforduló hosszú „Á”-t, ami az „Isten” névben még véletlenül sem fordul elő. A felsorolt tények alapján tehát továbbra is a Németh-féle *Atyai Están* olvasatot kell hitelesnek tekinteni!

E) Az *énlaki* templom mennyezetén olvasható *személynév* értelmezésében Csallány új változatot vetett fel (NyírÉvk. III., 87—8.). Németh Gyula által közölt eredeti olvasat (A magyar rovásírás, 11.) így hangzik:

„Egy az Isten
Georgyius Musnai de Jákó”

Csallány Dezső a második sort eképpen módosította:

„Georgyius Musnai diakon”

A szerző az utolsó jelcsoport ligatúrájának alapjelét „D”-nek olvassa. Egyetértünk vele. Viszont az általa e jelben feltett „I” betű a ligatúrában valójában nem szerepel. A „D” alapú ligatúrára utaló többletjel ugyanis mindenkor a rovásírás „J” betűjének az egyértelmű jele, melyet kihagyott a számításból. Megengedjük viszont, hogy az alapjelet „I”-nek éppen olyan joggal olvashatjuk, mint D”-nek, mert a grafikus kivitelezésben a betű nincs kellőképpen differenciálva. A „D” olvasatot az értelem teszi szükségessé, amit Csallány azáltal, hogy „D”-ként olvasta, maga is elismer. A lehetséges olvasat „D—J”, vagy „I—J”, Csallány viszont „D—I”-t olvas, miáltal két hibát követett el: 1. Egyazon jelet kétszer olvasta (az ismert ligatúraolvasási problémája következtében). 2. Figyelmen kívül hagyta a határozottan feltüntetett „J” rovásjelet. Egyazon jel kétszeres olvasásának lehetetlenségét fentebb a B) pontban az ERENC ≠ FERENC példán már igazoltuk.

Ugyanezt a hibát a szerző ismételten elkövette a jelcsoport végén is. A jelcsoport ugyanis egy-két jelből összevont ligatúrát és további három rovásbetűt tartalmaz. Olvasata „DJÁKÓ” vagy „IJÁKÓ”. Ebből a betűállományból olvasta ki Csallány Dezső a diakon szót úgy, hogy az „O” rovásírásos jelét szintén ligatúrának tekintette, annak ellenére, hogy a jelen nincs meg a ligatúra létrehozásához utaló többletjel. Sőt az „O” rovásjel a felirat készítőjének típusbetűi szerint nagyon is szabatos „O” rovásjel, mint azt a párván, a Georgyius szóban is láthatjuk. Egyazon jel kettős olvasásának helytelenségéről pedig már beszéltünk. A szerző állítását latin betűkön így illusztrálhatjuk:

az E betű lejegyzésével szerinte egyben F-et, a G lejegyzésével C-t, a B lejegyzésével P-t is írunk, ami világos tévedés. A latin betűkhöz hasonlóan ilyen alaki kapcsolatok vannak a rovásírásos „O—N”, „Z—Cs” és „L—G” viszonylatban is. Egy jel ugyanis minden hangírásban csakis egy hangot képviselhet, ha nem így volna, akkor az írás hírközlő szerepe zavarossá, nehezkessé, sőt hasznavehetetlenné válnék.

Belső érvként említjük meg, hogy a felirat készítője, *Musnai György* erősen kötötte a latin nyelvtani alakokat, amit abból is láthatunk, hogy a *Georgyius*-ban az utolsó „SZ”-nek hangzó jelet a latin írásjelrendszer alapján nem rovásírásos „SZ”-szel, hanem „S”-sel írta át. Ebből pedig világosan következik, hogy ha Musnai diákonus lett volna,, akkor nem „diákon”-t, hanem a latinos „*diaconus*”-t írta volna.

A diákon olvasat ezáltal elesik, mert a jelcsoport ilyen értelmű olvasata kényszeredett és hibás, a szerző ugyanis a ligatúra alapjelét és a szó utolsó rovásjelét kétszeresen olvasta, ezenfelül pedig elhagyta a jelölt „J” rovásbetűt is.

Az eredeti *De Jákó* olvasat tehát helyes. Németh Gyula bizonytalanságát a Jákó községnévnek Énlaka környéki hiánya okozta. A templomfestő viszont — hiszen minden valószínűség szerint ő jegyezte fel a mennyezeti kazettaképre a nevet — más vidékről is származhatott, s csak hivatásának gyakorlása révén jutott Énlakára.

Bizonyára a nagy térbeli távolság miatt Németh nem említi, hogy a dunántúli Somogy megye kaposvári járásában létezik egy *Jákó* nevű község. A művészemberek e korban szívesen követték a nemesi előnév használatának divatját. A festő családi nevének eredetét Németh elfogadhatóan mutatta ki. A *Musnai* név egészen bizonyosan vagy az Udvarhely megyei és Nagyküküllő megyei *Musna* községekből való származásra utal. Feltehetjük viszont, hogy a *De Jákó* praedicatum a család valóságos lakhelyére utal. Ugyanis a magyar nemesi névképzés cognomen: praedicatum viszonylatában nem szokatlan mindkét név helynévből való származtatása. Ha a Somogy megyei összeírások anyagában felbukkanna egy Musnai családnév, akkor ez a feltételezésünk bizonyítékává válna.

F) A *felsőszemerédi felirat* általam közölt olvasatának bírálatát Csallány Dezső saját új olvasatával együtt a nyiregyházi Jósa András Múzeum 1968-i évkönyvében (XI. évf. 290—91.) tette közzé. (Megfejtésünket lásd a Magyar Nyelv LXVII., 1—17. és 205—7.)

Eljárásában világosan felismerhetők a megelőző részekben és a II. fejezetben kimutatott hibái. A felsőszemerédi feliratot az ismeretlen írásrendszerű Árpád-kori gyűrűvésetek íráscsaládjába sorolta. Eljárása nehezen megokolható, mert a kérdéses felirat minden egyes jelét azonos formában megtalálhatjuk a magyar rovásírás közhírt jeleiben, sőt segítségükkel közérthető, világos magyar olvasatot nyerünk.

A szerző hasonlóan a gyűrűkarcolatok átjelölési eljárásához, a felirat eredeti betűkarakterisztikáival szemben „korrigálásokat” végzett. Az adott esetben jelentőségük elenyésző, az egyetlen „R” rovásjelének kivételével, melyet a megfelelő helyen vizsgálunk.

Első komoly kifogása a felirat első jelkapcsolatára vonatkozik, amelyet mi „Ü—R” hangértékkel olvastunk. Csallány a ligatúra létét elismeri, de apriorisztikus úton új hangértékkel ruhazza fel, amely megfelelőjét a kifogásolt gyűrűjelekben véli felismerni. Szó szerint ezt írja: „2—3 sz. jel összevonás, tulajdonképpen megkülönböztető jel az ő k rovásjelektől i k hangértékben. Egyedülálló forma, melyet a 14. sz. *ladánybenei és hódmezővásárhelyi rovásjelhez hasonlíthatunk. Törtvonalas ő betű rovásjele előfordul a székely—magyar feliratokon.*” (NyírÉvk. XI., 290.) Az önkényesség már az első olvasásra észrevehető, mert annak ellenére, hogy önmaga felismeri a ligatúra első jelének „Ö” hangértékét, mégis i-vé nyilvánította anélkül, hogy hangzására nézve közelebbi magyarázatot nyújtott volna.

A *ladánybenei edény szarmata* edény, s mint ilyennek semmi köze nincs az

Árpád-kori gyűrűk írásjegyeihez. A kérdéses edénynek a gyűrűk közé való sorolása Csallálynak ama kritikátlanására utal, amelyet már a radocsányi kőbalta sajnálatos esetében is tapasztaltunk. Az „iK” jel alapja ugyanis a szarmata edény, mert egyedül csak rajta fordul elő olyan betűalak, amelyre Csallány ezt az állítását építette. A hódmezővásárhelyi gyűrű „iK” jele indokolatlan konstrukció, amelyet a II—1. rész A) pontjában tárgyalunk.

A felsőszemerédi felirat első szavának olvasata ellen emelt kifogás a mondottak miatt esik, mert Csallány indoklása: 1. a szarmata edény megfejtetlen jelén, 2. a ladánybenei gyűrűn valóságban elő nem forduló jelen, azaz két tévedésen alapszik. A helyes olvasat tehát nem a Csallány Dezső-féle Ki/k/k, hanem KÜR. K., vagyis *K ü r a k ó*.

Megjegyezzük továbbá, hogy a felsőszemerédi feliraton szereplő „rövid R” rovásjel a magyar rovásírás másik három legrégebb emlékéen, a székelyderzsi téglán, s a Marsigli-féle rováskalendáriumban ugyancsak az úgynevezett „rövid” változatával szerepel. Marsigli következetesen és kizárólagosan csak azt a „rövid R” jelet alkalmazza mindenütt. Ezt a tényt pedig nem lehet azzal megcáfolni, hogy a „rövid R” mindenkör két egyenes törzsu betűhöz csatlakozik, mert éppen Marsigli nyújt erre nézve számos ellenpéldát.

Az „R” rovásjel hosszabbik alakja legelőször a nikolsburgi rovásábécében jelenik meg. Figyelemreméltó viszont, hogy egyazon ábécében — a kései Kapossi- és Dési-félék kivételével — sohasem fordul elő az „R” mindkét alakja. Ez annyit jelent, hogy a rovásírás reneszanszának korában az írásjeleket módosították, amivel természetesen differenciáltabb betűalakokat nyertek.

A felirat *mester* szavában előforduló „rövid R” Csallány-féle „*korrigálása*” ugyancsak indokolatlan, mert a helyreigazítás alapját nyújtó díszítmény megvan a feliratok kezdő arab egyes fején és lábán is, amely díszít, a szimmetria elvének alapján a mesternek az utolsó rovásjel fején és lábán szükségszerűen jelölni kellett. Egyébként a „*korrigált*” „R” latin Y-hoz hasonló alakja a szarmata edény és az elveszett pomázi gyűrű megfelelő jelének megcáfolt olvasatán alapszik. A „*korrigálás*” tehát indokolatlan — különösen azért, mert az „R” „rövid” alakját hiteles forrásból ismerjük.

A felsőszemerédi felirat második szavának első jelét Csallány Dezső figyelemreméltóan sajátosan értelmezte. A mi keretjelünket egyszerűen „*a j betű veláris összevont alakja*”-vá nyilvánította, amely „*ilyen formában még nem ismert*”. (NyírÉvk. XI., 290.) Nem kívánom a szerző szemére vetni, hogy a magyar rovásírás ábécéjének teljes betűsorát több mint h ú s z kéziratból tökéletesen ismerjük, mert ezek nagy részét a bíráló maga is kiadta.

A keretjelet követő közismert rovásírásos „Ly” betűt Csallány latin „O”-nak nézi. Hasonló magyarázatokhoz folyamodott már a kúnkerekegyházi gyűrű 6-os, a székesfehérvári gyűrű 3-as és 4-es, és a ladánybenei gyűrű 8-as jelének magyarázatában. Ezt a feltételezést két oknál fogja utasíthatjuk el:

1. Ha Kúrákó János mester — a rovásírást csak hagyományból ismerve — nevéen kívül semmit sem tudott volna feljegyezni, amiben erősen kételkedünk, ilyen durva hibát nem követhetett volna el, mert az évszázadokra szóló köfeliraton mestertársai előtt és minden rovásismerő ember előtt szégyent vallott volna. A feliraton alkalmazott rovásligatúrák hosszas előkészületre, tervezésre vallanak, ami már önmagában kizárja az efféle eshetőséget, mert a jel helyes alakja iránt időben érdeklődhetett volna.

2. Ha pedig mesterünk már nem tudott volna rovásul írni, úgy bizonyára megszerelte volna a szükséges ábécét. Ez esetben viszont megnézhetette, hogy melyik betűnek milyen a helyes alakja.

A második szó utolsó, keretjellel egybekapcsolt jelének értelmezése Csallány Dezső-nél a hamis margitszigeti feliraton és a pomázi gyűrű megcáfolt olvasatán alapszik. Sajnos, az ott i-nek mondott jelek — a margitszigeti feliraton a 11. és 17., a pomázi gyűrűm a 14. (1. NyírÉvk. XI., 285—86. és 291.), még opponensünk átíratában sem hasonlítanak a kérdéses jelhez.

Mivel a megokolás alapja egy hamis felirat és egy megcáfolt olvasat, valamint az utalás helyén jelünkhöz hasonló jelek hiánya, ezért Csallány Dezső minden idevágó kifogása elveszítette alapját.

A bíráló olvasata, a „Joani” helytelen, amely az eredeti „, J á n o s ’ ’ olvasat hitelét nem ingatja meg.

A felirat utolsó szavában a bíráló három olvasási hibát követett el. Az elsőt, a ligatúrák helytelen olvasását már felróttuk neki. Ez a rovásos „M” betű „me” hangértékben való olvasatára vonatkozik. Lehetséges, hogy őseink az *em* mássalhangzót önmagában való kiejtéskor *me*-ként ejtették ki, de azt a szövegben úgy sohasem olvasták. Mert ha úgy olvasták volna, akkor például a Marsigli-féle kalendáriumban előforduló „szent Mártont” *szent Meárton-nak* (!) kellene olvasnunk stb.

A második hibát az „S” rovásjellel ligatúrában álló „T” rovásbetű „I — S — T” ligatúrává nyilvánításával követte el a bíráló. Az „I — S — T” olvasat még abban az esetben is helytelen volna, ha az „I” rovásjel valóban szerepelne a ligatúrában. Csallány olvasata a ligatúraolvasás menetével ugyanis ellenkezik (lásd MNy. LXVII., 16.). A helyes olvasat még Csallány „I” betűjének feltételes megengedése mellett is „S — I — T” lenne.

A kérdéses „T” rovásjel kapcsán már a felirat megfejtésekor felhívtuk a figyelmet arra, hogy: „A törzs másik oldalán látható görbülő vonal tévedés vagy díszítő szándék következménye” (MNy. LXVII., 15.). Ezt a kétes elemet semmiképpen sem tekinthetjük betűelemnek — ebből született ugyanis Csallány „I”-je — már csak azért sem, mert mélysége a többi rovásjel vonalmélységének a felét sem éri el. Valamint a kérdéses mélyedés alakja nem egyezik meg egyetlen rovásbetűvel sem, tehát benne betűjelet nem kereshetünk. A felsoroltak következtében a ligatúra alapul szolgáló rovásírásos „S” rézsutos hátára állított rovásjelet nem lehet se többnek, se másnak olvasni, csak „T”-nek.

A felirat e szavában előforduló „R” rovásjel problémáját már fentebb — az első szó vizsgálatának kapcsán — megoldottuk. Ezzel a *m e s t e r* szó eredeti olvasatának helyességét is megvédtük.

Osszefoglalásunkban nem kívánjuk hangsúlyozni az első részben már megtárgyalt jelenséget, azt, hogy Csallány minden eddig ismert, hitelesen megfejtett rovás- emléket értelemzavaró módon újra olvasott, hanem az eredeti olvasatot és az ő helyesbítő olvasatát nyelvszemléleti szemszögből kívánjuk elemezni.

Az „1482 Kúrákó János mester” a magyar nyelv korabeli állapota szerint teljesen hibátlan, mindenki előtt érthető, világos szándékot — a mester nevének megörökítését — szabatos, ékes hangzású magyar nyelven tükrözi.

Ezzel szemben áll Csallány Dezső helyesbítő olvasata, a „Ki/k/k Joanni meister” értelmetlen szövege, amely több nyelvből kiragadott szóból van összeállítva. Az első meghatározatlan eredetű, zavaros értelmű szó után latinosan hangzó, szokatlanul jelölt „Joani” áll (hangzása szerint a latin Joannes singularis genitívusa lehetne), melyet a német nyelvű, magyar (!) rovásbetűkkel írt „meister” szó követ!

A Csallány Dezső-féle *Ki/k/k Joani meister* olvasat sem paleográfiai megokolásban, sem nyelvi jelentésével nem vetekedik a „Kúrákó János mester” írástani alapon hiteles forrásokkal indokolt, ékes hangzású magyar nyelvezetével.

3. Csallány által kétesen értelmezett emlékek csoportját ez idő szerint három lelet képezi:

- A) a homoródkarácsonfalvi rovástöredék,
- B) a margitszigeti felirattöredék,
- C) a radocsányi (Radăseni, Románia) kőbalta.

A) A *homoródkarácsonfalvi rovásfelirat* töredékéről Németh Gyula (MNy. XLVI. 11—6.) helyesen állapította meg, hogy a magyar rovásírás nagyon korai hiteles emléke. Felfedezője, Szőke István — akkortájt bölcsészhallgató — állítása szerint az 1495-ben befejezett torony falába, mint építőanyagot használták fel a sokkalta korábbi töredéket. Megfejtését az emlék töredékes volta miatt sem a felfedező, sem pedig Németh Gyula nem kísérelte meg.

1952-ben Franz Altheim megpróbálta a töredéket elolvasni (La Nouvelle Clio 1952/1—2. 44—9.). Az ótürk rovásírás segítségével óbolgár nyelvű megfejtést nyújtott. A töredék írásjeleinek esetleges ótürk jellegű esélyeit később tárgyaljuk.

A töredék minden egyes betűalakja — a 15. számú jel kivételével — a legkisebb módosítás nélkül azonosítható a magyar rovás ábécé betűivel. Hivatkozásainkat a Szőke-féle számozás szerint adjuk. Franz Altheim rekonstrukciója mindössze csak a 4. és a 7. jel ábrázolásában tér el a szemtanú rajzától. A fénykép alapján a 4. jel rekonstrukcióját indokoltnak találjuk. A 7. és 11. — azonos — jelek rekonstrukcióját fénykép után nehéz értékelni. A helyesség kérdését természetesen csak grafikai szemszögből érinthetjük, nem jelentéstani oldalról. Altheim a Szőke-féle 8. jelet elhagyta. A fényképen sem látható. A felsorolt módosításokkal — melyekkel alapjában véve egyetértünk — kimerül minden írástani és optikai alapon igazolható rekonstrukciós lehetőség.

A felirat olvasatában — illetőleg annak nyelvében — felmerült ellentmondás, vagyis az, hogy Németh magyarnak, Franz Altheim ótöröknek tartja, hírközlési szempontból kevésbé jelentős. E közönséges paradoxnak tűnő állítás helyességét könnyen bebizonyíthatjuk. A két írásrendszer — az ótürk meg a magyar — azonos betűelem-bázison alakult ki. Nem meglepő tehát, hogy a két rendszer írásjeleinek egyes jegyei egymással alaki, külső rokonságban vannak. Véletlen folytán még néhány jel hangértéke is megegyezhetik (pl. az „SZ”). A 15—16 írásjeltől álló hírközlő sor tulajdonképpen csak 11 elem felhasználása révén jött létre. A felhasznált írásjelek száma viszont távolról sem meríti ki a két rendszerben használt jelek teljes számát. A sor rövidege tehát többféle értelmezést is lehetővé tesz. A hírközlő sor helyes nyelvi értelmezése kizárólagosan az emlék idő- és térbeli, vagyis történelmi jellegétől függ. A templomépület legkorábbi részei viszont csak a XIII. századra utalnak, ami az óbolgár eredet valószínűségére nézve időbeli távolságot jelent, melyet a fennálló térbeli differencia még kétevesebbé tesz.

Egy olyan hírközlő sor biztos megfejtése — amely mindössze 15—16 jeltől áll, sőt e sor még további két önálló részre tagolódik (az első sor 7—8, a másik 8 jeltől áll), ezenkívül mindkettőről tudjuk, hogy mind az elején, mind a végén csonka, sőt a két rész csak távoli tartalmi összefüggésben lehet egymással (mert köztük több jel hiányzik), továbbá a jelsor mély értelmi determinációja csaknem nulla (mindössze csak 2 jel ismétlődik meg benne) — a lehetetlenséggel határos. A jelek hangértékének ismeretében még mindig erősen kétséges a helyes megfejtés végrehajtása.

Példaként hozzuk fel az alábbi két sort, amely egy szép, magyarul írt mondatnak, a magyar rovásírás hangugrató szabálya értelmében műtöredékké átalakított részlete, amelynek mély értelmi, determinációs követelményei azonosak a karácsonfalvi felirat szövegének feltételeivel:

... ZNHGyVLH ... (7 jel)
 ... TENTKFRG ... (8 jel)

E műtöredéken tapasztalhatjuk a megfejtés minden nehézségét és a kellő hosszúságú hírközlő sor szükségességét. Amint láthatjuk, a helyes olvasáshoz nem elegendő a betűk hangértékének ismerete. Ezeket a műtöredékben jelölt latin hangértékekben magyar nyelven adtuk meg. Olvasata: „VigyázZ, NeHoGy VaLaHa szentségtelen kezekkel a törtÉNeTeK FoRGó kerekéhez nyúlj.” Kölcsøy: Parainesis.

Csallány olvasata ugyanazokon a paleografiai hibákon alapszik, amelyeket válasszunk 1. és 2. szakaszában már többször kifogásoltunk (a megokolatlan betűsokszorosítást). Konkrétan a nem indokolható paleografiai beavatkozásokon (túlzott rekonstrukció) és e szemlélet létrehozóján, a ligatúrák helytelen értelmezésén alapszik. Számadatakba vetítve:

Szöke István az eredeti feliraton	16 jelet látott,
Németh Gyula a fényképen	16 jelet látott,
Franz Altheim szintén a fényképen	16 jelet látott, (15+1-et, amelyből az utolsót elhagyta)

Csallány Dezső ugyanazon a fényképen 35 rovásjelet,

továbbá	11 latin betűt,
valamint	8 arab számjegyet,
összesen	54 írásjelet látott.

A rovásjelek számát összevetve a fenti megfigyelőkkel arra a következtetésre jutunk, hogy Csallány a karácsonfalvi feliraton valóságosan felrótt jelek kétszerezésénél három jellel többet látott. Márpedig sem Németh Gyuláról, sem Franz Altheimről nem állíthatjuk, hogy a rovástípusú írások paleográfiájában járatlanok lettek volna. Véleményem szerint a felirat nagyobb rekonstrukciót, mint amelyet már Altheim rajta végrehajtott, nem viselhet el.

A pontos érvelés kedvéért megjegyezzük, hogy a felirattöredéknek Csallány Dezső tanulmányában közölt fényképén (NyírÉvk. III., 43.), a rekonstrukciós rajzán feltüntetett 1—2., 19—23. jelcsoportot egyáltalában nem lehet megtalálni. A 7—16-os csoportban pedig a valóságban betűvéseten kívül a kövön látható valamennyi pattanás, karcolás, mélyedés betűjelként van feltüntetve. (A szerző rekonstrukciója a NyírÉvk. III., 46. látható.)

Állításaink igazolására — Csallány Dezső tanulmányából idézve — közöljük Szöke István eredeti rajzát, Franz Altheim rekonstrukcióját, az eredeti felirat fényképét és Csallány Dezső ábráját is (6—8. ábra).

Az olvasat helytelenségének bizonyítása a közöltek után már nem szükséges. Végül pedig megjegyezzük, hogy a latin betűs karcolat a „Kevi Katicza 1459” paleografiai képzése a közölt formában nem felel meg a XIII—XV. századi írástani követelményeknek (7. ábra).

B) A *margitszigeti rovásírásos kötöredék* kétes értékével már mások is foglalkoztak. (Élet és Tudomány, XXVI., 1971., VI. 25. az 1202. és 1234. lapon.) László Gyula professzor egy, a témával kapcsolatos beszélgetésünk alkalmával közölte és ennek megjelentetéséhez is hozzájárult, hogy egykori egyetemi hallgatótársa, Szabó József annak idején nyíltan beismerte, sőt hangoztatta, hogy ezt a feliratot a tréfa kedvéért hamisította.

C) A radocsányi kőbalta ügyét viszont nem kerülhetjük meg szó nélkül. Csallány Dezső ezt a kései kőkorszak végéről származó — mint a régész szerző maga mondja, Cucuteni A-típusú — leleten látható karcolásokat magyar rovásemléknek tekinti. A

baltán levő állatkép alatt látható karcolatok jellege már a román régészek között is vitát keltett. Roska Márton szerint, akire a szerző hivatkozik, „*első tekintetre fűre emlékeztetnek, de amelyeket O. Tafrafi és Morlet is írásjegyeknek vél*”. Lásd: Nyír-Evk. III., 109—110.

A szerző a képen látható 9 egyszerű vagy keresztezett vonalkából — néhány módosítással — szabályos, 8 jegyből álló rovásjelsort alkotott. A képen látható vonalkák és a rekonstruált átírásuk a szerző szabados paleografiai felfogásának további példája.

Ha feltételeesen mégis tárgyalási alapként kezeljük az állatkép alatti rajzot és elismerjük róla, hogy rovásírással készült, még abban az esetben is három rekonstrukciós szélsőségre bukkanunk:

a) Jobbról a második karcolat — mely a latin V betűhöz hasonlít — semmiképpen sem tekinthető a rovásírás „R” betűjének, mert annak egy változatára sem hasonlít.

b) Az állat mellső két lába alatt látható két vonalacska rovásos „Zs” betűvé való átalakítása teljesen önkényes. Ha ugyanis az összekötő vonalak elkoptak volna, akkor a két szár is szükségyszerűen elkopott volna, mert nagyon kis kopásfelületről van szó.

c) Bal oldalt az utolsó előttihez — göröghöz — hasonló karcolatot a szerző által annyira propagált „száras S” (velaris „S” rovásjel) gyönyörű példányának tekinthetők és ezért meglepődünk, hogy miért változott át a rekonstrukcióban egy elpacázott rovásos „G” jellé?!

A három paleografiai ellentmondás önmagában elegendő a kételkedéshez. Sőt, nagyon természetesen elképzelhetjük, hogy az őskori állatrajzoló egyszerűen fűvet rajzolt az állat lába alá. Nehezebb viszont elhinni, hogy a kőkorszakbeli bizonytalan fajú állat alá a XV. században egy csángó-székely állattani magyarázatként felrótta volna „*Deres ez és igás*”.

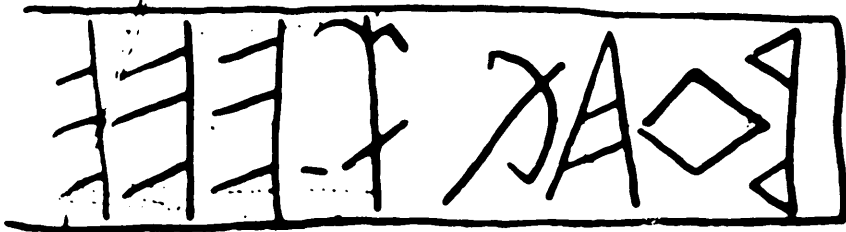
4. Csallány Dezső legújabb rovásközleményében „*Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében*” (NyírEvk. XII—XIV., 135—161.) 15 pontban két témakörben nyilatkozott. Az első öt pont az íráselmélet területére tartozik, melyben sommásan ugyan, de mégis kibővítette a második fejezetben elemzésre kerülő 1968-as évi álláspontját. Legújabb közleményében, a magyar rovásírásban már négy csoportot különböztet meg: a székely—török, székely—magyar, a magyar és végül a 15. pontban az avar csoportot. Megjegyezzük viszont, hogy minden nemzeti írás (ilyen rovásnak nevezett magyar írás is) írásjeleinek kialakításában bekövetkezett formaváltozásokat csupán idő, területi és célokbeli hatásokkal magyarázhatjuk helyesen. Ezt illusztrálja a latin írás római kori, karoling, gót, humanista, sőt korunkbeli kivitelezési alakulása is. Hasonlóan követhetjük a célokok hatását az írásváltozatok kialakításában. Bizonyítja ezt a könyvírás, kancelláriai írás, oklevélírás és epigrafiai írás léte. Ennél az oknál fogva a magyar nemzeti írás időbeli, területi és alkalmazási körülmények folytán bekövetkezett változásait nem magyarázhatjuk etnikai alapon. Sajnálatos viszont, hogy a szerző legutóbbi közleményében sok a kétes eredetű és hamisítványgyanús adat is. (Ilyenek: a nagyszombati térkép 7. sz., a lőcsei rovás emlék 10. sz., a parajdi kőrovás 12. sz., a kecskeméti sárgarézlappal és a jászszegi vörösrézrúd.)

Hasonlóan hitelt nélkülözőnek kell tekinteni az állítólagos I. István király féle, a rovásírás használatát betiltó rendelkezést is. Kronológiai szempontból súlyos hiba van magában a keltezésben. A „IX.-Cal. oct.”, ami szeptember 23-át jelent, sem az idősebb Jakab (július 25.), sem az ifjabb Jakab (akkor május 1.) ünnepével nem egyezik. Az indikció hiánya is feltűnő a hiteles I. István-féle okiratok datálási formulájával való összevetéskor.

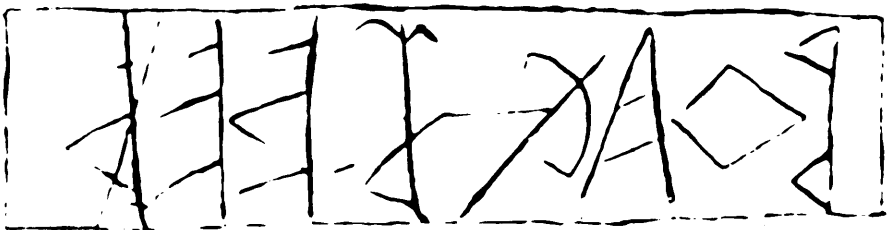
Az állítólagos avar eredetű emlékek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy az avar nyelv rendszerét és szókincsét ez idő szerint nem ismerjük. A magyar és avar nép

azonos, vagy rokonnyelvűségét csak bizonyításra váró hipotézisként kezelhetjük. A kérdés végleges megoldása előtt az avar eredetűnek tűnő lineáris írású megfejtetlen emlékek magyar nyelvű olvasási kísérletével még várni kell. A kérdés további boncolása már egy újabb tanulmány tárgyát képezi.

Püspöki Nagy Péter

1. ábra. A székelydersi téglavásfeliratának két rajza. Felül a téglafényképnek megfelelő tollrajz. A rovásjeleket vastag, a téglafelületén a nyers állapotban keletkezett gyűrődésvonalakat pedig pontozott vonallal ábrázoljuk. Alul Csallány Dezső rajza a téglavásjeleiről. A vonalak feletti pontokkal a rovásjelnek nézett gyűrődésvonalakra utalunk.

16 15 14 13 12 11 9 8 7 6 5 4 3 2 1

módosítás előtt:	módosítás után:
	

2. ábra: A csíkszentmihályi felirat másolatának hibás része (az első sor 2. és 3. betűcsoportja). Balról eredeti hibás formában, jobbról az értelem szerinti módosításban.

Telegdi	Kájoni	Dési	Kadpöly	Fszemeréd
				

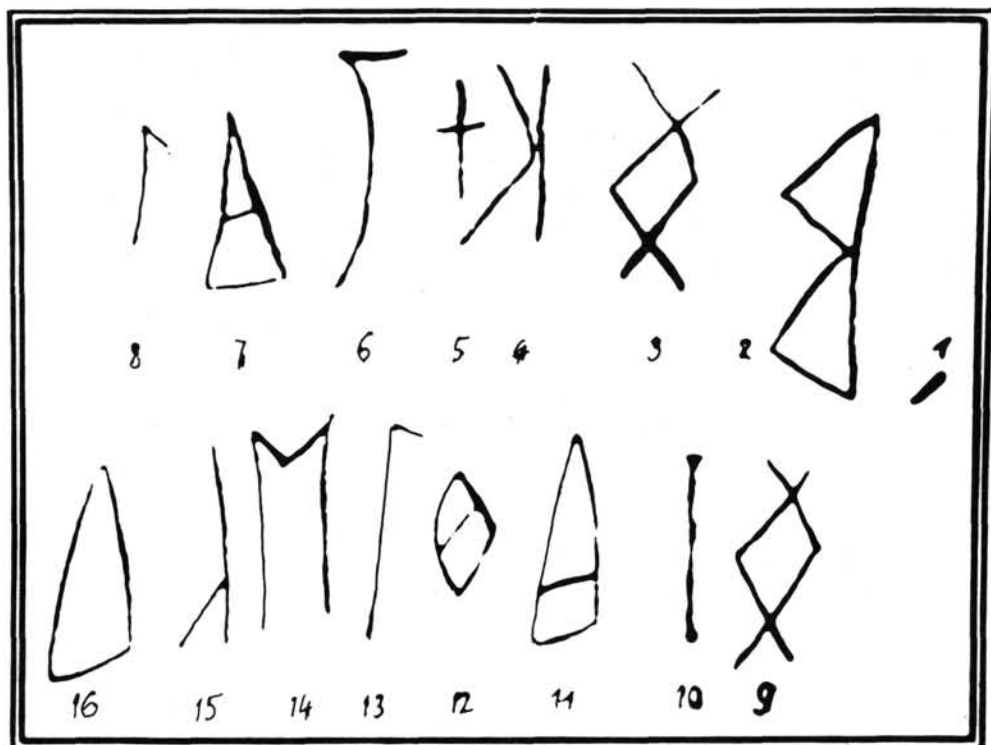
3. ábra. Telegdi, Kájoni és Dési-féle ANT illetve NT rovásligatúrák összevetése a konstantinápolyi és felsőszemerédi T rovásjellel.

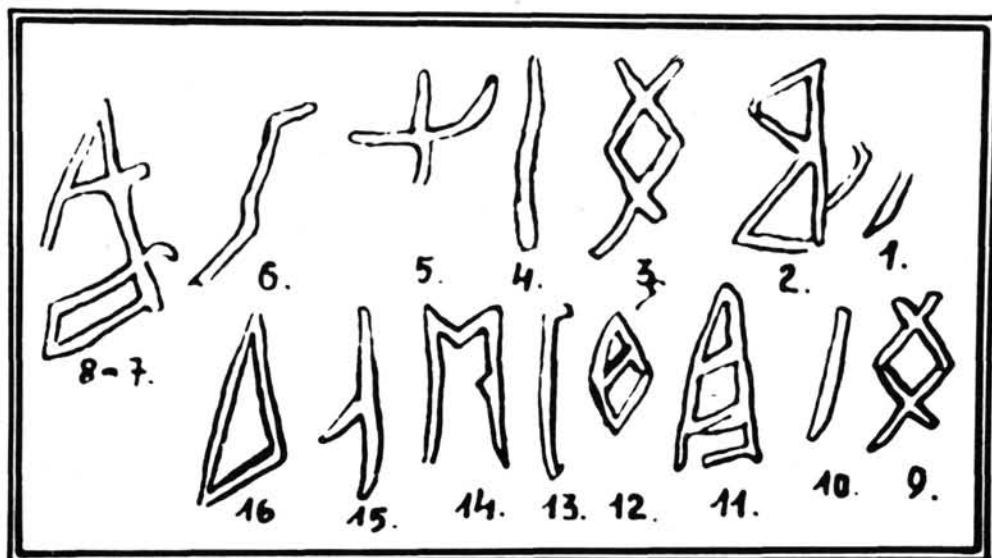
4. ábra. A bögözi felirat rajza.

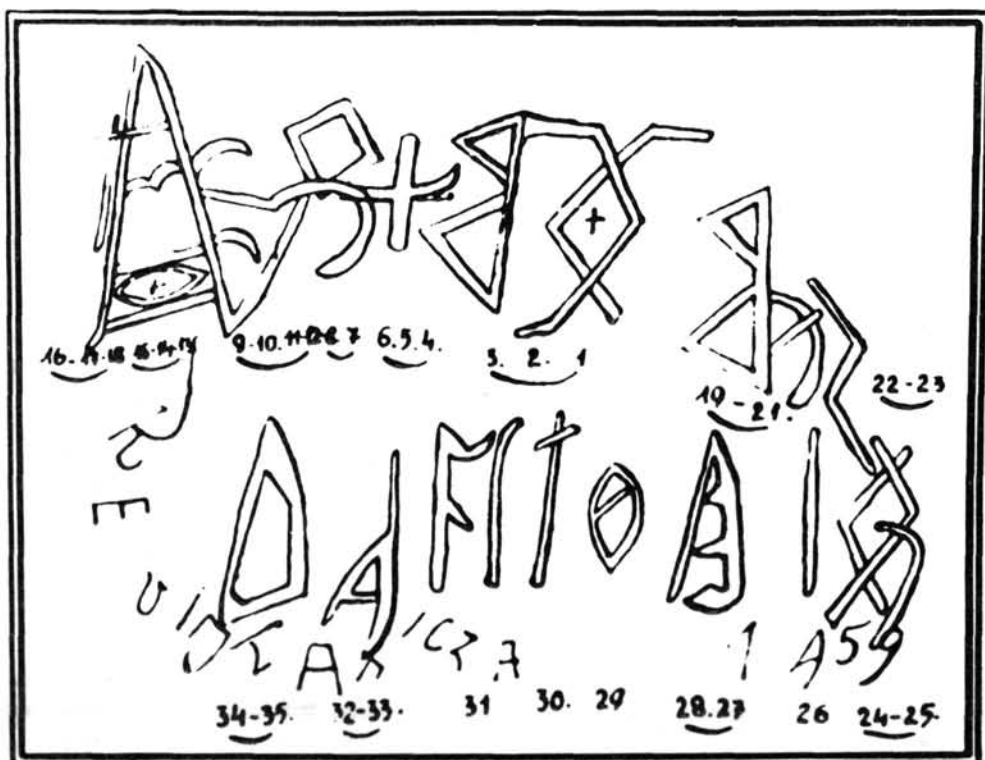
5. ábra. A homoródkarácsonfalvi rovástöredék fényképe.

6. ábra. Szöke István rajza a karácsonfalvi töredékes rovásfeliratról.

7. ábra. Franz Altheim rekonstrukciós rajza a karácsonfalvi töredékes feliratról.

8. ábra. Csallány Dezső rajza a karácsonfalvi töredékes rovásfeliratról.

Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra?

Alekszej Petrovics Szmirnov (1899—1974) emlékére

A magyar nép őstörténetének egyik legbecsesebb forrása a keleti hazában maradt magyarokat fellelő Julianus barát útjáról készült Riccardus-féle jelentés.¹ A jelentés hitelességét többen igyekeztek megtámadni s a domonkosrendi szerzetes útját a legendák birodalmába utalni.² A kételyeket azonban a szakirodalomban sorra megcáfolták,³ s ma már aligha beszélhetünk másképp Julianus útjáról, mint történeti tényről.⁴

Az utazásnak szinte minden részletét kimerítően tárgyalta a róla szóló gazdag irodalom, ezért itt fölöslegesnek tartjuk megismételni a korábban elmondottakat. Csupán egyetlen, igen fontos kérdés tisztázását kíséreljük meg az alábbiakban: hol talált rá Julianus a Volgánál maradt magyar töredékekre. A jelentésből ez nem derül ki világosan. A korábbi irodalomban az az általános vélemény alakult ki, hogy a szerzetes a Volga bal partján beszélt magyarokkal. E véleményt kétségtelenül a sokáig vitathatatlan tényként kezelt baskír—magyar azonosság feltevése táplálta. Ezért a jelentésben említett Etil nevű folyó alatt többen nem is a Volgát értették — *Pauler* a Bjelaját, *Nagy Géza* a Bjelaját vagy a Kámát⁵ —, mivel a mai baskírok jóval keletebbre laknak a Volgától, márpedig Julianus a nagy Etil mellett talált magyarokat. *Czeplédy Károly* azonban kimutatta, hogy ez a feltevés elhibázott, mivel Julianus leveléből és *Benedictus Polonus* beszámolójából világosan kitűnik, hogy az Etil alatt az említett utazók kizárólag a Volgát értették. *Ibn Fadhlán* követjelentésére hivatkozva pedig rámutat, hogy 922-ben még a Volga mellett is éltek baskírok, így a baskír—magyar azonosság elfogadása esetén sem kell a keleti magyarok lakóhelyét a Volgától jóval keletebbre eső területekre helyeznünk.⁶

Korábban *J. Bromberg*,⁷ majd később *Perényi József*⁸ azt igyekezett igazolni, hogy a dominikánus szerzetes nem kelt át a Volgán s a keleti magyarokat a folyó jobb partján találta meg.⁹ *Perényi* véleménye, hogy „... a leghitelesebb források szerint Julianus nem járt Baskíriában, nem kelt át a Volga bal partjára. A magyarok a Volgai Bolgárország Volga jobbparti területén laktak. Keleti határuk a Volga, nyugati határuk pedig a mordvinok szállásterülete volt.”¹⁰ A volgai bolgár város, amelytől kétnapi járóföldre a szerzetes magyarokkal beszélt, szerinte az orosz évkönyvekben szereplő *Osel* volt. A később ezen a területen említett *mozsarokat* a tatárjárás előtt itt élt magyarok utódainak tartja.¹¹

Az alábbiakban a történeti és régészeti adatok segítségével igyekszünk megvizsgálni a fenti feltevést. Nem térünk ki a baskír—magyar azonosság igen bonyolult kérdésére, mivel az jelen témánktól messze vezetne bennünket.

Julianus Volgán való átkelését elsősorban egy negatív bizonyítékkal szokták cáfolni, ti. azzal, hogy a Riccardus-féle jelentés nem említi, hogy a szerzetes átkelt ezen a nagy folyón. Ezzel kapcsolatban azonban elegendő *Győrffy György* megjegyzésére utalnunk: „A Riccardus-féle jelentés — írja — attól eltekintve, hogy a hazaindulást vízi úton jelzi — egyetlen folyón való átkelést sem említi, pedig a 4500 kilométeres szárazföldi út enélkül aligha volt megtehető.”¹² Helyesen hangsúlyozza *Czeplédy Károly*, hogy „Richardus jelentése egy térítői útról készült beszámoló, nem pedig történeti vagy földrajzi feljegyzés. Tartalma is eszerint ítélandó meg.”¹³ A folyón való át-

kelés negatív bizonyítékon alapuló cáfolatát véleményünk szerint a fentiek értelmében kell megítélnünk, és fontos jelentőséget nem tulajdoníthatunk neki.

Perényi József az átkelés nehézségét is érvként hozza fel: „Az átkelés különben amúgy is nehéz dolog lett volna, mert a XVI. századi orosz források szerint ezen a vidéken csak nagyritkán, az évnék bizonyos szakaszában lehetett az átkelést megkísérelni.”¹⁴ Ezzel szemben azt a közismert tényt hozhatjuk fel, hogy a folyók ebben a korban összekötő, nem pedig szétválasztó szerepet játszottak. A legtöbb nép a folyók két partján lakott, nevezetesen a volgai bolgárok is. Az átkelés különösen a volgai bolgár főváros (Bulgar vagy Bolgary) környékén nem okozhatott különösebb gondot, hiszen itt — valószínűleg Bulgartól kissé délre — két fontos kereskedelmi út ment át a Volgán: a kijevei és az Itilből jövő.¹⁵ Bulgar mellett a folyóparton egy jelentős kikötő- és kereskedőváros volt — Aga-Bazar —, melyről Ibn Fadhlan is említést tesz, és ahol régészeti feltárások is folytak.¹⁶

A keleti magyarok lakóhelyének meghatározása szempontjából döntő jelentőségű, hogy melyik volgai bolgár város lehetett, amelytől nem nagy távolságra rájuk talált Julianus. A Riccardus fráter által írásba foglalt jelentésből arról értesülünk, hogy a négy szerzetes a Kaukázus északi lejtőin elterülő Alániáig ment, innen már csak Julianus és egy társa folytatta útját észak felé. Jártak egy *Bundaz* nevű városban, mely minden bizonnyal azonos a *burtasz* vagy *burdasz* nép azonos nevű városával.¹⁷ Innen egy ismeretlen városba mentek, ahol meghalt Julianus útítársa, Gerhardus.¹⁸ Ezután a jelentés így folytatódik (Györffy György fordításában):

„Ezután Julianus barát, aki egyedül maradt, nem tudva, hogy miként juthat tovább, szolgája lett egy mohamedán papnak és feleségének, akik Nagy-Bolgárországba készültek utazni, s meg is érkeztek ide. Nagy-Bolgárország nagy és hatalmas ország, melynek gazdag városai vannak, de mindnyájan pogányok...”

„Ennek az országnak egyik nagy városában, mely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani, a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez. Ez megmagyarázta a barátnak az utat, hogy merre menjen, s azt állította, hogy két napi járóföldre biztosan megtalálhatja azokat a magyarokat, akiket keresett. Így is történt.

Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kanca-tejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”¹⁹

A fenti szövegrészből először azt a kérdést vizsgáljuk meg, melyik bolgár városban járhatott Julianus, amelytől nem messze az ott férjnél levő magyar asszony útmutatása alapján megtalálta a keleti magyarokat. Lehetett-e ez a város Osel, mint Perényi József véli,²⁰ vagy esetleg valamelyik más bolgár város a Volga folyó jobb partján? Erre a kérdésre meglehetősen bizonyossággal válaszolhatunk, ha röviden áttekintjük a volgai bolgár városok kutatásában elért legfontosabb eredményeket.

A keleti kútfők és az orosz évkönyvek által említett fontosabb bolgár városok helyét eléggé megnyugtató módon tisztázta a szovjet történeti és régészeti kutatás.²¹ Több város területén nagyméretű régészeti feltárások folytak,²² melyek értékes forrássanyaggal gazdagították a történeti kutatást. Újabb igazolást nyert, hogy a Volgai Bolgárország jelentős városai már a X. században megépültek.²³ Legtöbb városuk a Volga

bal partján helyezkedett el. (Ld. a mellékelt térképet.) A jobbparti városok közül a források csak Oselt említik. Kétségtelenül ez a város volt a jobbparti bolgár területek központja.²⁴ Bár komolyabb régészeti feltárást területén még nem folytattak, helyét Kirelszkoje falu határában (a Volga és a Kirelka folyó árterületének találkozásánál) fellelték, s ennek alapján megállapították, hogy komoly erődítésekkel körülvett nagy város volt.²⁵ Ennek alapján tehát feltehetnénk, hogy Julianus ebben a városban járt. Csakhogy a szerzetes ittjártakor, 1235—36-ban ez a város már nem létezett. 1220-ban az orosz csapatok lerombolták, amiről az évkönyvek is említést tesznek.²⁶ Ennek körülményei, igen rövidre fogva, az alábbiak voltak:

A Volgai Bolgárország és az orosz fejedelemségek között már a X. századtól élénk kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki.²⁷ A volgai bolgárok közismerten magas fejlettségű kereskedelmét aligha szükséges itt jellemeznünk. A források eléggé világos képet adnak erről. (A magyar Anonymus is említ Magyarországra jött volgai bolgár kereskedőket.)²⁸ Ők tartották kezükben a volgai átmenő kereskedelmet, s e hegemoniájukat féltékenyen őrizték.²⁹ Nemcsak az észak felé irányuló kereskedelmet (prémkereskedelm) ellenőrizték, hanem a Volgát követő nyugati irányút is.³⁰ E kereskedelmi út birtoklása miatt adódtak a XI. századtól sűrűsödő katonai konfliktusok az orosz fejedelmekkel. A legveszedelmesebb ellenfelük a XII. századtól megerősödő vlagyimir-szuzdali fejedelemség volt. A bolgárok egy ideig biztosítani tudták katonai erejükkel kereskedelmük biztonságát, sikeres hadivállalkozásaik közül az egyik legjelentősebb Murom elfoglalása volt 1088-ban.³¹ 1107-ben Szuzdal ellen intéztek támadást.³²

A vlagyimir-szuzdali vezetés alatt egyesülő orosz csapatok azonban egyre gyakrabban diadalmaskodtak a bolgárok felett. Az 1186-os, majd az 1205-ös hadjárataik eredményeképpen lezárult a bolgároknak az Oka torkolatvidékén keresztül vezető nyugati kereskedelmi útja.³³ Az orosz csapatok támadásai meggyengítették a Volgai Bolgárország nyugati védőbástyáit, sőt fővárosukat, Bulgart is gyakran veszélyeztették. Minden bizonnyal ezért vesztette el a XII. században Bulgar régi jelentőségét s lett az új főváros a Cseremsan partján fekvő Biljar.³⁴ A bolgárok 1209-es rjazányi és 1219-es usztyugi hadjáratai nem vezettek eredményre.³⁵

A Volgától nyugatra eső területek végleges orosz kézre kerülését az egyesült orosz csapatok 1220-as hadjárata biztosította be. A fő csapás a nyugati bolgár területek központja, Osel ellen irányult. A bolgár hadakra az oroszok súlyos vereséget mértek, Oselt pedig — bizonyára egy sor más várossal együtt — elfoglalták és lerombolták.³⁶ Ez volt az oroszok legjelentősebb győzelme a volgai bolgárok felett, utána a Volgától nyugatra eső területeket és kereskedelmi utakat szilárdan a kezükben tartották. Kereskedelmi hegemoniájuk megerősítését láthatjuk abban is, hogy 1221-ben megalapították Nyizsnij Novgorodot.³⁷

Osellel egy időben, vagy a korábbi hadjáratok alkalmával elpusztult a többi jobbparti bolgár város is. A régészeti kutatások eredményei nem hagynak kétséget afelől, hogy ezek a városok még a tatárjárás előtt elpusztultak.³⁸ Ezt igazolta legutóbb az egykori Oseltől délnyugatra levő (Tatár SZSZK) Hulas ásatása, ahol IX. sz. vége — XII. századra keltezhető leletanyag került elő. A XII. század végén, vagy a XIII. század elején pusztult el a város valamilyen hadjárat alkalmával. A hódítók a város erődítéseit is nagyrészt lerombolták. A sánc egyes szakaszait a várakokba töltötték.³⁹ Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy e terület új urai mindenképpen igyekeztek megakadályozni, hogy a bolgárok itt újból megvessék lábukat. Ezekben a hódítóknak aligha láthatunk mást, mint az oroszokat, akik ily módon is biztosítani akarták a Volgától nyugatra eső területek feletti uralmukat. Minden törekvésük arra irányulhatott, hogy a jobb parton ne népesüljenek be újra az általuk elpusztított városok.

A fentiek értelmében tehát mindenképpen el kell vetnünk annak lehetőségét, hogy Julianus 1235—36-ban valamelyik jobbparti bolgár városban járt. Az itteni legnagyobb

bolgár város, Osel, ekkor már romokban hevert. Bár a bolgárok 1229-ben — elsősorban a tatár veszély elleni összefogás jegyében — békét kötöttek Jurij Vszevolodovics vlagyimir—szuzdali nagyfejedelemmel, foglyaikat kicserélték és a két ország között később megerősödtek a békés kapcsolatok, a bolgárok jobbparti városait már aligha építhették újra. (Ezt az orosz források és a régészet adatai is megerősítik.)⁴⁰ Márpedig Julianus nagy városról beszél, amely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani. Ha a harcosok száma erős túlzás is, azt aligha tehetjük fel a tudós szerzetesről, hogy ekkora képtelenséget megemlített volna egy romos városról, ahol esetleg csak néhány ember lézengett. Nagy bolgár városban tehát csak a Volga bal partján járhatott.

A balparti városok közül véleményünk szerint elsősorban Bulgart vehetjük számításba. Györfly György szerint az ötvenezer harcost említve Julianus minden bizonnyal félreértés áldozata lett: nem a város, hanem az egész Bolgárország állítható ki ennyi harcost. A félreértés oka az lehetett, hogy a város és az ország neve azonos volt. Így tehát a szerzetes minden valószínűség szerint Bulgar városában járt.⁴¹ Ezt a feltevést a város területén végzett régészeti ásatások is valószínűsítik. Az egykori Bulgart a mai Bolgary nevű falu területén találták meg, ahol az A. P. Szmírnov vezette régészeti expedíció 1938 óta végez feltárásokat.⁴² A régészeti adatok tanúsága szerint Julianus utazása idején Bulgar nagy, virágzó város volt, melyre ráillik az említett leírás.⁴³ Feltevésünk szerint e várostól nem messze kelhetett át Julianus Volgán, minden bizonnyal azon az átkelőhelyen, melyen a Kijevet Bulgárral összekötő kereskedőút áthaladt a folyón. B. A. Rybakov szerint ebben az időben egy átkelésre alkalmas hely volt ezen a folyószakaszon: a mai Balymery községnél, Tyetyusitól kissé délre. A jobb partot ugyanis egészen a folyóig erdők borították, csupán ezen a helyen volt egy viszonylag szűk ligetes-steppés folyosó, melyen e kereskedőút haladhatott.⁴⁴

Kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy a dominikánus szerzetes a másik két nagy bolgár városban, Biljarban vagy Szuvarban járhatott, bár ennek lehetőségét sem lehet teljességgel kizárni.^{44a}

Perényi József még egy érvet hoz fel annak igazolásául, hogy Julianus nem kelt át a Volgán. A beszámolóban azt olvassuk, hogy a bolgárok mind pogányok, pedig tudvalevő, hogy a volgai bolgárok 922-ben áttértek a mohamedán hitre. Korábban Vámbéry Armin⁴⁵ és Mészáros Gyula⁴⁶ a beszámolóban ezt a részét tévedésnek tartották. Perényi J. azonban azt írja — A. P. Kovalevszkij munkájára⁴⁷ hivatkozva —, hogy Julianus a szuvar törzs tagjaival találkozott, akik éppen azért költöztek át a Volga jobb partjára, mert nem voltak hajlandók felvenni az új vallást sem a X. században, sem pedig később, amikor előkelők megtagadták régi hitüket.⁴⁸ Ők voltak tehát a pogány bolgárok, a későbbi csuvasok elődei, s ezzel magyarázható az is, hogy a csuvasok közt egészen a késői időkig megőrződtek a pogányság egyes elemei.⁴⁹

Ibn Fadhlán 922-es útjáról készült jelentésében valóban kétségtelen bizonyítékát látjuk annak, hogy a volgai bolgár uralkodó (Almus) alattvalói közül sokan vonakodtak áttérni a mohamedán hitre s egy részük nyíltan szembeszállt a hittérítéssel. Ez utóbbiak közt a legfontosabb szerepet a szuvarok játszották, amiről Ibn Fadhlán említést is tesz.⁵⁰ A. P. Kovalevszkij feltette, hogy az iszlám felvételét megtagadó szuvar (vagy szuvaz)⁵¹ törzs egy része lassanként áttelepült a Volga jobb partjára és itt különböző népcsoportokat magába olvasztva a későbbi csuvas nép alapját vetette meg. A másik csoportjuk továbbra is a Volga bal partján maradt, az Utka folyó vidékén, ahol Szuvar központtal egy többé-kevésbé önálló hercegséget hoztak létre.⁵² Szuvar önállóságát az éremtani adatok is megerősítik. Szuvar városa, mint erős törzsi központ már a X. században önálló pénzveréssel rendelkezett, s uralkodóik vereteiken nem tüntették fel Bulgartól való függésüket.⁵³ A szuvarok Volgán való átköltözésének bizonyítékaival azonban egyelőre még nem rendelkezünk.⁵⁴ Ugyancsak megoldatlan még a csuvasok kialakulásának rendkívül bonyolult kérdése is.⁵⁵

Számunkra azonban most ezek a kérdések nem elsőrendűen fontosak jelen témánk szempontjából. Jóval figyelemreméltóbbak a Volgai Bolgárország vallási életével kapcsolatos kutatások eredményei. Ezek nem hagynak kétséget afelől, hogy a X. század első felében nem mindenütt terjedt itt el a mohamedán vallás. A pogány hitvilág emlékei még jóval későbbi időből is előkerültek a régészeti ásatások alkalmával. Az egyik legérdekesebb lelet, egy pogány szentély éppen egy jobbparti bolgár városban, a Csuvas SZSZK nyugati határánál lévő Tigasevóban került elő. Az ásató, G. A. Fedorov—Davidov a X—XI. századra keltezi ezt a régészeti lelőhelyet, mely szerinte előbb pogány szentély volt, később pedig egy feudális birtok központja.⁵⁶ A XI. század végén azonban a szentélyt lerombolták, ami bizonyára az iszlám elterjedésével lehetett kapcsolatban.⁵⁷

A Volga bal partján az említett Balymery mellett levő Solom nevű hegyen feltárt pogány szentélyt a X. században rombolták le az új hit terjesztői.⁵⁸ A pogány hitvilág nyomai azonban még jóval később is előtűnnek. Bulgartól nem messze az említett Aga-Bazar területén XIV—XV. századi pogány szentély maradványai kerültek elő.⁵⁹

A fentiekből azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a Volgai Bolgárországban az uralkodó mohamedán államvallás feltehetően a XI. század végére az egész ország területén elterjedt, a Volga jobb partján is (pl. Tigasevo),^{59a} a pogány hit emlékei azonban meglehetősen erősen éltek továbbra is. Ez utóbbi azonban nem korlátozódott a folyó valamelyik partjára, hiszen még a főváros közelében is nyomára akadunk eléggé késői időpontban. Julianus tehát a volgai bolgárok pogány hitével országuk bármely vidékén találkozhatott, nem csupán a Volga jobb partján.

A régészeti leletekből levonható néptörténeti következtetések sem jogosítanak fel bennünket arra, hogy a keleten maradt magyar töredékeket a Volgától nyugatra eső területeken keressük. Nemrég ugyan P. D. Sztjepánov mordvin régész a honfoglaló magyarsággal igyekezett kapcsolatba hozni a VI—IX. századi Szura-völgyi emlékeket (Os Pando, Asna Pando stb.), valamint a III—VII. századi imenykovói kultúrát.⁶⁰ Feltevését azonban igen ingatag alapokra építette, s így azt semmiképpen nem fogadhatjuk el.⁶¹ Az általa felsorakoztatott emléksanyagban nem találunk olyan jegyeket, melyek az ősmagyarság gazdasági és műveltségi állapotát jellemezhetnék.⁶²

A Volgától nyugatra ismeretesek az orosz forrásokban említett *možerjan*, *mišer*, *mišar* népvnevet, valamint a *Možar*, *Možarka* stb. típusú helynevek. Németh Gyula szerint ezek nyelvészetiileg levezethetők a magyar, illetve megyer népnévből.⁶³ A tatárok nyugati nyelvjárását beszélő *tatár-misarok* kialakulásával kapcsolatban felmerült az a gondolat, hogy ez a népcsoport a Volga vidékén maradt magyarok utódai.⁶⁴ E rendkívül bonyolult kérdés tisztázásával még adós a kutatás, valószínűnek látszik azonban, hogy magyar néptöredékek részt vettek a misarok etnogenezisében.⁶⁵ Ezek a magyarok azonban csak a tatárdúlás után kerülhettek erre a területre, mint arról Julianus is említést tesz második útjáról szóló beszámolójában.⁶⁶ Nagy tömegű magyarság azonban ekkor sem kerülhetett ezekre a vidékekre.

Bár egyelőre a Volga bal partján sem tudjuk pontosan megjelölni az ősmagyarság szállásterületét, itt több olyan leletcsoportot ismerünk, amelyek esetleg kapcsolatba hozhatók a magyarsággal. A baskíriai bahmutyinói műveltséggel (II—VII. sz.),⁶⁷ valamint a szintén Baskíriában előkerült szterlitamaki temetővel⁶⁸ kapcsolatban merült fel az irodalomban ennek lehetősége. Ezenkívül a magyar törzsnevek baskír megfelelői,⁶⁹ valamint az ómagyar hangalakú baskíriai helynevek⁷⁰ arra mutatnak, hogy a magyar szállásterület a Volgától keletre volt, minden bizonnyal a Dél-Urálhoz közel eső vidékeken. Bizonyára éltek azonban kisebb magyar népcsoportok a Volga környékén is, főként azután, hogy nagy részük (a későbbi honfoglalók) dél felé vándorolt a Don folyó vidékére. A volgai bolgárok VIII. századi honfoglalását követően az itt

élő magyar csoportok többsége minden bizonnyal bolgár függőségbe került.⁷¹ Egy részükről feltehető, hogy a bolgárok közé olvadt. Erre enged következtetni a IX—XI. századi tankejevukai temető kutatásának néhány eredménye.⁷² Márpedig a tankejevukai temető nem messze van a bolgárok egykori fővárosától. Bizonyára a XIII. század elején is éltek errefelé magyar csoportok s így semmi nem mond ellent annak, hogy a dominikánus szerzetes Bulgartól nem messze találta meg őket.

A fenti rövid áttekintéssel az volt a célunk, hogy a rendelkezésünkre álló különféle történeti és régészeti adatok segítségével megkíséreljük lokalizálni Julianus magyarjainak lakóhelyét. Ezek az adatok arra a következtetésre vezettek bennünket, hogy *Julianus csak a Volga bal partján található rá a keleti magyarok egy csoportjára.* Ez a következtetés egyezik eddigi őstörténeti elképzelésünkkel, mely szerint a magyarság Don vidéki tartózkodását megelőzően a Közép-Volgától keletre lakott. Julianus adatainak újbóli ellenőrzése megerősít bennünket abban, hogy figyelmünket továbbra is erre a területre kell összpontosítanunk. A Volgától nyugatra eső vidékeken (Szuravölgye, Rjazány vidéke stb.) aligha élhettek valaha is összefüggő, jelentős magyar népcsoportok. Szórványos csoportjaik a tatárok 1236-os pusztítása után vetődhettek ezekre a vidékekre.

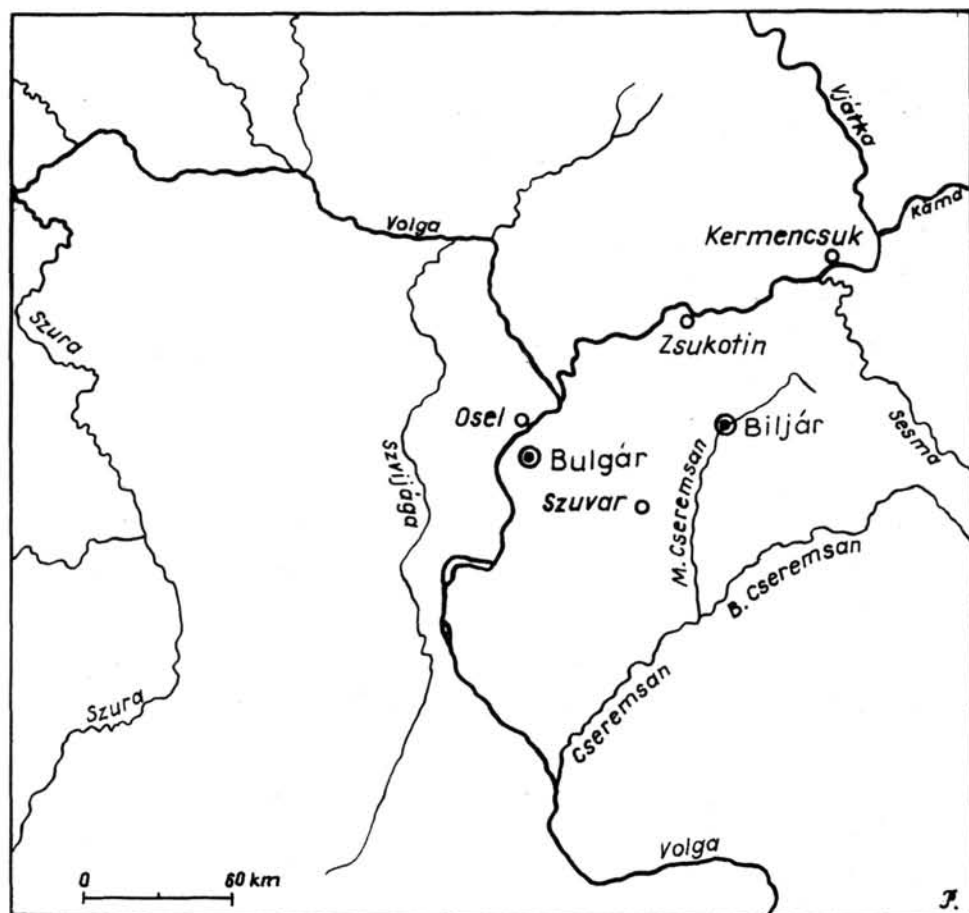
A kézirat lezárva: 1973 májusában.

Fodor István

Wo ist der Mönch Julianus auf die östlichen Ungarn gestoßen?

Der vollständige Text — in französischer Sprache — ist in dem Band „Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est” Budapest, 1977. 9—20 p. (Studia Archaeologica VI.) unter dem Titel „Ou le dominicain Julien de Hongrie retrouva-t-il les Hongrois de l'Est” zu lesen.

István Fodor

1. kép. A Volgai Bolgárország fontosabb városai.

JEGYZETEK

1. Újabb kiadásai: **Deér J.**, *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. Szentpétery E. I. (Bp. 1938) 535–542 (Továbbiakban: SRH.); **Bendefy L.**, *Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői*. — *Fontes authentici itinera Fr. Juliani illustrantes*. (Bp. 1937) 21–34, I–XIV. t.; **Ua.** *Magna Hungaria és a Liber Censuum*. (Bp. 1943) 209–223, XIII–XVI. t.; **Dörrie, H.**, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*. „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.” I. Philologisch-Historische Klasse. No. 6. (1956) 151–161. — Fordítások: **Györffy Gy.**, *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. (Bp. 1965) 39–51.; **Anniski, S. A.** *Izvest'ija vengerskih mission'erov, XIII–XIV. vekov o tatarah i Vostocnoi Jevrope*. Istoriceski arhiv z. (Moskva—Leningrad, 1940) 77–82.
2. **Vámbéry Á.**, *A magyarok eredete*. (Bp. 1882) 487–501.; **Mészáros Gy.**, *Magna Ungaria*. (A bas-kír—magyar kérdés.) (Bp. 1910) 43.; **Sinor D.**, *Un voyageur du treizieme siecle: le Dominicain Julien de Hongrie*. BSOAS. 14. (1952) 596.; **Ua.**, *Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'a la mort d'Arghoun et de Béla IV.* „Cahiers d'histoire mondiale.” 3 (1956) 42.; **Mac-cartney, C. A.**, *The Magyars in the Ninth Century*. (Cambridge, 1930) 158–170.
3. **Pauler Gy.**, *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. (Bp. 1900) 249–262.; **Gombocz Z.**, *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*. NyK. 46 (1923–1927) 24–26.; **Nagy G.**, *Nagy-Magyarország*. Ethn. 22 (1911) 10–23, 80–88, 148–157.; **Dörrie, H.**, i. m. 149.
4. A hitelességet bizonyító adatok közül különösen fontosnak tarthatjuk, hogy a Riccardus-féle jelentést bevezették a legfontosabb pápai iratokat tartalmazó Liber Censuumba. (**Bendefy L.**, *Magna Hungaria és a Liber Censuum*. 180–189.; **Dörrie, H.**, i. m. 148–149.; **Györffy Gy.**, i. m. 39.)
5. **Pauler Gy.**, i. m. 247.; **Nagy G.**, i. m. 150.
6. **Czeglédy K.**, *Magna Hungaria*. Sz. 77 (1943) 284, 302. — **H. Dörrie** szerint az Etil megnevezés a Kámát is jelölheti. (i. m. 157.) — Az arab forrásokban említett Etil nevű folyó nem teljesen azonos a Volgával, csupán a Káma torkolatától a Kaspi-tengerig. Feljebb a Bjelaja torkolatáig a Kámát, azontúl pedig a Bjelajat jelöli. Ez a megjelölés legvilágosabban Idrisi térképén mutatkozik meg. Ennek az elnevezésnek az emlékét — mint arra **B. A. Rybakov** rámutatott — a XVI. századi orosz források is megőrizték, melyek a Bjelajára a 'Belaja Volozka' megjelölést alkalmazták. [**Rybakov, B. A.** *Russkije zemli po kart'e Idrisi 1154 goda*. KSIIMK. 43 (1952) 12, 27. ris. 9.]
7. **Bromberg, J.**, *Zur geographie der reisen des dominikaners Julien*. Anzeiger der FUF. XXVI. (1940) 70.
8. **Perényi J.**, *A Magna Hungaria kérdéséhez*. Magyar Nyelv. 55 (1959) 496–499.
9. Ezt a feltevést László Gyula is magáévá tette. **László Gy.**, *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. (Bp. 1961) 28–29.
10. **Perényi J.**, i. m. 498–499.
11. Uo. 497.
12. **Györffy Gy.**, i. m. 21.
13. **Czeglédy K.**, i. m. 285.
14. **Perényi J.**, i. m. 497.
15. **Rybakov, B. A.**, i. m. ris. 14.
16. **Ibn Fadhlan** leírja, hogy a három tótól (ez a Bulgar városától nem messze lévő Tri Ozero), ahol a bolgár fejedelem szállása van, körülbelül egy farszak (tizenkétezer lépés) távolságra van az Etil (Volga), melynek partján vásárterület van, ahol sok értékes árucikket kínálnak eladásra. A folyón az orosz kereskedők hajói kötnek ki, akiknek a parton nagy, fából készült raktárai állanak. Az itt kikötő idegen hajók áruiból a bolgár uralkodó tizedet szed, minden tíz rabszolga közül is egy öt illeti. [**Kovalevski, A. P.**, *Kn'iga Ahmeda Ibn-Fadlana o jevo put'esestviji na Volgu*. (Har'kov, 1956.) 138, 140–141, 142.] A bolgárok kereskedelméről és vámszedéséről tudósít **Ibn Ruszta** is. [A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. **Pauler Gy.** és **Szilágyi S.** (Bp. 1900) 164–165. — A továbbiakban: MHK.] — A régészeti kutatások is megerősítik **Ibn Fadhlan** tudósítását. A Bulgártól mintegy 7 kilométerre, a Volga partján feltárt **Aga-Bazart** kétségtelenül azonosítani lehet az általa említett kikötővel és kereskedőteleppel. Az előkerült régészeti leletanyag igazolja a település X. századi fennállását. V. ö. **Ziromski, B. B.**, *Aga—Bazar*, MIA, 42. (Moskva, 1954) 325–339.
17. **Nagy G.**, i. m. 85.; **Györffy Gy.**, i. m. 224.; **Ua.**, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. (Bp. 1948) 73. — A burtaszokban a kutatók többsége a mordvinok egyik (keleti) néprését látja. [**Györffy Gy.**, *Krónikáink*... 72.; **Ua.**, *Napkelet felfedezése*. 224.; **Gol'mst'en, V. V.**, *Burtasy*. KSIIMK, 13 (1946) 17–25.; **Smirnov A. P.**, *Ocerki drevn'ei istoriji mordvy*. Trudy GIM. vyp. XI. (Moskva, 1940) 142, 145.; **Ua.**, *K voprosu o burtasah*. KSIIMK, 40 (1951) 45–50.; **Ua.**, *Ocerki drevn'ei i sredn'evokovoi istoriji narodov Sredn'ego Povol'ia i Prikam'ia*. MIA, 28 (Moskva, 1952) 157–161.] — **E. A. Alihova** a burtaszokban nem mordvinokat lát, hanem tőlük etnikailag különböző népséget. (**Alihova, E. A.**, *K voprosu o burtasah*. SE, 1949. No. 1. 48–57.) — **P. D.**

- Sztepánov szerint a „burtasz” megjelölés alatt a volgai bolgároktól függő viszonyban lévő különböző népeket kell értenünk, köztük magyarokat is (1). **St'epanov, P. D.** Drevn'eisi period istoriji mordovskogo naroda (do XIII. v.). Zapiski MordnII, 15 (Saransk, 1952) 190—191.; **Ua., Os Pando.** (Saransk, 1967) 106. — **N. F. Kalinyin** véleménye szerint egy — etnikailag különböző népekből álló — erős törzsszövetséget takar, melynek élén a Volga-könyök vidékén élő burtaszok törzse állott, s ebbe a törzsszövetségbe a velük rokon mordvin törzsek is beletartoztak. [**Kalin'in, N. F., Chalikov, A. H.**, Itogi arheologiceskih rabot za 1945—1952 gg. (Kazan', 1954) 61—62.] — Az arab és orosz források alapján többen határozottan elvetik a mordvin-burtasz azonosságot, és a burtaszokban török nyelvű népességet látnak. [**Zahod'er, B. N.**, Kaspiski svod sved'en'i o Vostocnoi Evrope. t. I. (Moskva, 1952) 252.; **Cermenski, P. N.**, Mat'erialy po istoriceskoj geografii Mescery. „Arheograficeski jezegodnik za 1960 g.” (Moskva, 1962) 50.; **Popov, A. I.**, Nazvan'ija narodov SSSR. (Len'ingrad, 1973) 111—121. — Már kéziratomban lezárása után jelent meg **A. H. Halikov**nak egy előadása, melyben röviden érinti a burtasz kérdést is: **Chalikov, A. Ch.**, Osnovnyje etapy formirovan'ija tatarskogo naroda „T'ezisy dokladov itogovoi naucnoi sessiji za 1972 god.” (Kazan', 1973) 144—148. A burtaszokat a bolgárokkal rokon, vegeyes etnikumú népnek tartja a szerző, akik a VII. század közepe táján délről a Szura felső szakaszának vidékére húzódtak. Feltevése szerint a magyarságot a bolgárok és burtaszok kényszerítették a Középső Volga vidékének elhagyására, a VIII—IX. században, s az itt maradt magyar töredékek valószínűleg a burtaszokba olvadtak be. Bár nem ismerjük a szerző bizonyítékait, a keleten (Magna Hungariában) maradt magyar töredékekkel kapcsolatos elgondolásával a jelen tanulmányban említett okok miatt nem tudunk egyetérteni.
18. **Ez aligla lehet azonos Szuvar városával.** (**Györfly Gy.**, Napkelet felfedezése. 18, 224.), mivel a jelentés a következőkben azt említi, hogy Julianus innen indult Nagy-Bolgárországra. Már pedig Szuvar — bár viszonylagos önállóságot élvezett, amire alább még visszatérünk — a Volgai Bolgárországhoz tartozott.
 19. **Dörrie, H.**, i. m. 156—157.; **Györfly Gy.**, Napkelet felfedezése 42—43.
 20. **Perényi J.**, i. m. 497.
 21. **Smirnov, A. P.**, Volzskije bulgary. Trudy GIM. vyp. XIX. (Moskva, 1951) 167—170, 229—233, 265—270.
 22. Néhány fontosabb beszámoló: **Baskirov, A. S.**, Pamjatn'iki bulgaro—tatarskoj kultury na Volge. Kazan', 1928.; **Smirnov, A. P.**, Volzskije bulgary. 168—270.; **Ua.**, Osnovnyje etapy istoriji goroda Bolgara i'ego istoriceskaja topografija. MIA, 42. (Moskva, 1954) 302—324.; **Ua., Suvar.** Trudy GIM. vyp. XVI. (Moskva, 1941) 135—171.; **Egerev, V. V.**, Arhitektura goroda Bolgara. MIA, 61. (Moskva, 1958) 360—391.; **Chovanskaja, O. S.**, Oboron'it'el'naja sist'ema goroda Bolgara. Uo. 316—329.; **Chalikov, A. Ch.**, O stolice domongolskoj Bulgariji. SA, 1973. No. 3. 83—99.; **Ua.**, Stolicata na Volzskaja Bulgarija ot domongolskogo vrem'e. Arheologija, 15 (1973) kn. 21—37.
 23. **Smirnov, A. P.**, Ocerki po istoriji drevn'ih bulgar. Trudy GIM. vyp. XI. (Moskva, 1940) 78.; **Ua.**, Volzskije bulgary. 30.; **Chalikov, A. Ch.**, O stolice... 92.; **Ua.**, Stolicata... 23.
 24. Osel nevével kapcsolatban **M. I. Artamonov** feltette, hogy ez összefüggésben lehet az **eszkil bolgárok** nevével. Így elképzelhető lenne, hogy ez a város a bolgárok eszkil törzsének központja volt, továbbá, hogy az eszkil törzs a Volga jobb partján lakott. [**Artamonov, M. I.**, Ocerki drevn'eisei istoriji hazar. (Len'ingrad, 1936) 102.; **Smirnov, A. P.**, Volzskije Bulgary. 265.] Ez a kérdés számunkra azért figyelemre méltó, mert szakirodalmunkban felmerült az az elgondolás, hogy a székelyek eredetét egy eszkil-bolgár töredék honfoglalás előtti csatlakozásával hozhatjuk kapcsolatba. [**Györfly Gy.**, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 68.] A volgai bolgárok eszkil törzsét azonban legtöbbször **Ibn Ruszta** és **Bakri** tudósítása alapján (ti. „a magyarok határai közül az első” a besenyők és az eszkil bolgárok között fekszik, ld. MHK, 167) a bolgárok legdélebben élő törzsének tartják. (Üjabbban a volgai bolgár törzsek elhelyezkedéséről: **Kazakov, E. P.**, K voprosu ob etniceskom sostave i lokalizacii na selen'ija rann'e—bulgarskogo gosudarstva. „T'ezisy dokladov naucnoi konferencijii molodyh uc'onih.” (Kazan', 1967) 75—78.]
 25. **Smirnov, A. P.**, Volzskije bulgary. 265—266.; **Kalin'in, N. F., Chalikov, A. Ch.**, i. m. 92—93. [**N. F. Kalinin** az általános felfogástól eltérően Osel helyét nem a Káma-torkolatól kissé délre teszi (a jobb parton), hanem ettől délebbre, az egykori Bulgár magasságától lejjebb. Véleménye szerint Osel a mai Bogdaskino falu határában levő földvárval azonos.
 26. **Polnoje sobran'ije russkih letopisei.** t. 25. (Moskva—Len'ingrad, 1949) 117.
 27. **Smirnov, A. P.**, Volzskije bulgary. 153—166.; **Ua.**, Drevn'aja Rus' i Volzskaja Bulgarija. „Slavjan'e i Rus'.” (Moskva, 1968) 167—172.
 28. **SRH.** I. 114—115. — Az Anonymus által említett bolgárok nem lehettek dunai bolgárok, mert — mint azt **Györfly György** hangsúlyozta — azok magyar neve **nándor** volt. (Tanulmányok... 61., 134. j.)
 29. A keleti kutatók feljegyzése szerint (Isztakhri, **Ibn Haukál**) az északi vidékekre induló keleti kereskedőket azzal ijesztgették, hogy az ottani népek minden idegent megölnék. Nyilvánvaló, hogy jövedelmező prémkereskedelmüket féltették a bolgárok keleti konkurrensaiktól. V.

- O. Smirnov, A. P., Social'no—ekonomiceski stroi vostocnyh finnov IX—XIII. vekov nasei ery. Trudy sekciji t'eorii i metodologii RAN'ION. t. II. (Moskva, 1928) 85.; Ua., Volzskije bulgary. 43.
30. A bolgárok nyugati kereskedőútjuk biztosítására valószínűleg már a X. században kereskedőtelepet hoztak létre az Oka folyó torkolatánál. (Smirnov, A. P., Volzskije bulgary. 31.) Ezen a nyugati — Szuzdalon át vezető — kereskedőúton hozza Anonymus a magyarokat a Középső-Volga vidékén elterülő őshazáiból a Kárpát-medencébe. A Névtelen Jegyző erről az útvonalról minden bizonnyal a Magyarországra látogatott volgai bolgár kereskedőktől szerezte értesülését. (Győrffy Gy., Krónikáink... 57—58., 60.)
31. Smirnov, A. P., Volzskije bulgary. 44.
32. Uo.
33. Vö. 30. j.
34. Uo. 45—46.; Ua., O stolice gosudarstva volzskih bulgar. SA, 1972. N° 1. 101. — A. H. Halikov ezzel szemben legutóbb arra a feltevésre jutott, hogy a Volgai Bolgárország fővárosa már a X. századtól (valószínűleg 922-től) Biljar volt, s az maradt egészen az 1236-os tatár pusztításig. Véleménye szerint ennek a városnak volt a másik neve Bulgar a XI—XIII. században. (Chalikov, A. Ch., O stolice 84—99.) Ennek az új feltevésnek a beigazolását azonban csak a jövő minden szempontra kiterjedő kutatásaitól várhatjuk. Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy az orosz évkönyvek Osel 1220-as elpusztításának leírásakor Bulgart nevezik „Velikij grad”-nak, amint arra még a múlt század végén P. A. Ponomarjov rámutatott: Ponomar'ov, P. A., Dannyje o gorodah Kamsko-Volzskoi Bulgariji, I. Osel' i 'ego sledy. IOAIE, 10. (1892) 285—286. (Az évkönyvíró elbeszéli, hogy Velikij grad és a szomszédos települések lakói a folyópartra siettek, ahonnan látták a város feldulását, lakossága leölését. Nyilvánvaló — jegyzi meg Ponomarjov —, hogy a leírásban szereplő Velikij grad semmiképpen nem lehet a több tucat versztnyre fekvő Biljar, e megnevezés kizárólag a 10—15 versztre [1 verszt = 1067 m.] levő Bulgar értendő, ahonnan szabad szemmel láthatták az égő Osel füstjét.)
35. Smirnov, A. P., Volzskije bulgary. 46.
36. Ocerki istoriji SSSR. IX—XV. vv. (Moskva, 1953) 332.
37. Uo. 333.
38. Kachovski, V. F., Smirnov, A. P., K voprosu o bolgarskih gorod'isah pravoberez'ja Volgi. KSLA, 113 (1968) 51—52.
39. Uo. 48—52. — Már kéziratomból lezárása után kaptam meg a Hulas feltárásáról most megjelent ásatási beszámolót, amelynek megküldéséért A. P. Smirnov professzornak tartozom köszönettel: Kachovski, V. F., Smirnov, A. P., Chulas. „Gorod'isce Chulas i pamjatn'iki sredn'evkovja Cuvasskogo Povolzja” (Ceboksary, 1972) 3—73.
40. Ua., K voprosu o bolgarskih gorod'isah... 52. — Osel neve 1220 után nem tűnik fel többé az orosz forrásokban. Ld.: Ponomarev, P. A., i. m. 287.
41. Győrffy Gy., Napkelet felfedezése, 224.
42. Smirnov, A. P., Osnovnyje etapy... 305.
43. 'Eger'ev, V. V. i. m. 361.
44. Rybakov, B. A., Put' iz Bulgara v Kijev. „Drevnost'i Vostocnoi 'Evropy.” Sborn'ik v cest' A. P. Smirnova. MIA, 169. (Moskva, 1969) 192. (B. A. Rybakov szerint a Bulgárból induló kereskedők a Volgán való átkelés után első pihenőjüket a fentebb említett Hulas városában tartották. U. o.)
- 44/a. E. A. Halikova szerint Biljar városában járt a magyar szerzetes. Halikova, J. A., Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, I. (Hajdúböszörmény, 1973) 32.
45. Vámbéry Á., i. m. 500.
46. Mészáros Gy., i. m. 28—31.
47. Koval'ovskij, A. P., Cuvasi i bolgary po dannym Achmeda Ibn—Fadlana. Ceboksary, 1954.
48. Perényi J., i. m. 496—497.
49. Uo., 497.; V. ö. Mészáros Gy., A csuvas ősvallás emlékei. Bp. 1909.; Fodorov-Davydov, G. A., T'igasevskoje gorod'isce (arheologiceskije raskopki 1956, 1958 i 1959 gg.) MIA, 111. (Moskva, 1962) 84—85.
50. Koval'ovskij, A. P., Kn'iga Achmeda Ibn—Fadlana. 139.
51. G. V. Juszupov olvasata szerint: szuvan. V. ö. 'Usupov, G. V., Bulgaro-tatarskaja epigrafika i toponimika, kak istocn'ik issledovan'ija etnogen'ez kazanskih tatar. „Voprosy etnogen'ez a t'jurkojazychny narodov Sredn'ego Povolz'ja.” Arheologija i etnografija Tatariji. vyp. I. (Kazan', 1971) 221.
52. Koval'ovskij, A. P., Cuvasi i bolgary... 45—46.
53. 'An'ina, S. A., Novyje dannyje o mon'etnom cekan'e Volzskoi Bulgariji X. v. MIA, 111. (Moskva, 1962) 189—191, 194, 196.; Smirnov, A. P., N'ekotoryje spornyje voprosy istoriji volzskih bulgar. „Istoriko—arheologiceski sborn'ik v cest' V. A. Arcihovskogo.” (Moskva, 1962) 173—174.

54. Fachrud'inov, R. G., O stepen'i zaselenost'i bulgarami t'erriitoriji sovremennoi Cuvaskoi ASSR. Arheologija i etnografija Tatariji. vvp. I. (Kazan', 1971) 196—201. — A bolgárok nagytömegű átköltözését a Volga jobb partjára N. F. Kalinyin a tatár hódítás (1236) utáni időszakra tette. (Kalin'in, N. F., Chalkov, A. Ch., i. m. 106—107). Az újabb kutatások fényében ez a feltevés némileg módosul. [Smirnov, A. P., Cuvasskaja arheologiceskaja eksped'icija 1956 goda. Uc. zap. CNII. vvp. XVI. (Ceboksary, 1958) 44.; Ua., Arheologiceskije issledovavan'ija v Cuvasiji v 1958—59 godah. Uc. zap. CNII. vvp. XXV. (1964) 22—26.; Ua., N'ekotoryje spornyje voprosy... 160—161.; Ua., Zeleznyi vek Cuvasskogo Povolz'ja. MIA, 95. (Moskva, 1961) 134—167.; Smirnov, A. P., Kachovski, V. F., Bolgarskoje selisce bliz d'erevn'i Bolsoje 'Angil'd'ino v Cuvasskoi ASSR. Uc. zap. CNII. vvp. XXV. (1964) 254.; Ua., Pamjatn'iki sredn'evokov'ja Cuvasskogo Povolz'ja. „Gorod'sice Chulas...” 115—166.; F'odorov—Davydov, G. A., i. m. 85.
55. Kachovski, V. F., Proischozd'en'ije cuvasskogo naroda. (Osnovnyje etapy etn'iceskoi istoriji.) Ceboksary, 1965.; Ua., Volzskaja Bolgarija i formirovan'ije cuvasskoi narodnost'i. „Drevnost'i Vostocnoi 'Evropy.” MIA, 169. (Moskva, 1969) 74—81.; Ua., 'Suvary i cuvasi. „Gorod'sice Chulas...” 200—217., valamint az ott feltüntetett irodalom. A szerző a szavir—szuvar—csuvas azonosság híve. Ennek kétséget kizáró beigazolásától azonban egyelőre még távol vagyunk. V. ö. R. G. Fahrudinov fentebb említett munkájával. Ld. még: Istoriya Cuvasskoi ASSR. t. I. (Ceboksary, 1966) 24—52.
56. F'odorov—Davydov, G. A., i. m. 49—89.; Ua., Bolgarskoje gorod'sice—svjat'ilisce X—XI. vv. SA. 1960. No. 4. 122—142.; Ua., Kurgany, idoly, monety. (Moskva, 1968) 9—23.; Ua., Die Goldene Horde und ihre Vorgänger. (Leipzig, 1972) 12—26.
57. Ua., T'igasevskoje gorod'sice... 88—89.
58. Ziromski, B. B., Drevn'erodovoje svjat'ilisce Solom. MIA, 61. (Moskva, 1958) 424—450. (A feltárt pogány szentély a VI—X. századra keltezhető.) — P. N. Sztárosztin az itt feltárt objektumot egyszerű földvárnak tartja, s kétségbe vonja annak kultikus rendeltetését: Starost'in, P. N., Balmerski „Selom” — gorod'sice. „Voprosy istoriji i lit'eratury narodov Sredn'ego Povolz'ja.” (Kazan', 1965) 67.
59. Smirnov, K. A., Svjat'ilisce v urocisce Aga—Bazar. MIA, 61. (Moskva, 1958) 451—458.
- 59/a. Ezt kétségtelenül igazolja a Volga bal partján fekvő Tankejevka és a jobb parti Tyetyusi mellett feltárt korai bolgár temető is. Mindkettőben megfigyelhető, hogy a temetőket használó lakosság a X. század vége—XI. század eleje körüli időben tért át tömegesen a mohamedán hitre. V. ö. Chalkova, E. A., Rann'ebulgarski mogil'n'ik u g. T'et'usi na Volge. „T'e'eziji dokladov, posvjascennyh itogam polevyh issledovan'i v 1970 godu v SSSR.” (Tbilisi, 1971) 284.
60. St'epanov, P. D., Pamjatn'iki ugorsko—mad'jarskih (vengerskih) plem'on v Sredn'em Povolz'e. „Arheologija i etnografija Baskiriji.” t. II. (Ufa, 1964) 136—147.; Ua., Os Pando. (Sarransk, 1967) 105—108., 112. — A magyar szakirodalomban László Gyula vetette fel, hogy az imenykovóiakban a magyarok elődei sejtethetők. (i. m. 196) — Legutóbb A. P. Szmirnov és V. F. Kahovszkij azt a lehetőséget vetette fel, hogy az imenykovói műveltség hordozói a mordvinokkal rokon burtaszok voltak: Kachovski, V. F., Smirnov, A. P., O vzaimosvjazjah bulgarskih i suvarskih plem'on s mestnym naselen'ijem Sredn'ego Povolz'ja. „Gogod'sice Chulas...” 94—95.
61. Vas'utkin, S. M., SA. 1966. No. 4. 225—227.; Smirnov, A. P., Arheologiceskije dannyje ob ugro—vengrah v Povolz'e. (Some archaeological data on the Ugro—Hungarians of the Volga-basin area.) „Problemy arheologiji i drevn'ei istoriji ugrov.” Sborn'ik stat'ei sov'etskih i vengerskih arheologov. (Moskva, 1972) 91—94, 300.; Fodor I., Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. (P. N. Tretyakov, A. H. Halikova, P. D. Sztjepánov és M. I. Artamonov könyvéről.) Arch. Ért. 98 (1971) 261—262.; Kachovski, V. F., Smirnov, A. P., O vzaimosvjazjah bulgarskih i suvarskih plem'on s mestnym naselen'ijem... 84—88.
62. A P. D. Sztjepánov által az ősmagyarokkal kapcsolatba hozott emlékművek letelepült, első sorban földműveléssel foglalkozó népesség hagyatéka, melynek a nomád állattartáshoz szinte semmi köze nem lehetett. Márpedig a magyarságról alkotott képünk ennek ellentmond, hiszen a honfoglalást megelőzően azok életmódjában a legeltető állattartásnak igen nagy szerepe volt, bár a fejlett ekés földművelést is ismerték. [V. ö. Fodor I., Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. Szabolcs-Szatmári Szemle, VIII. (1973): 2. 106—110.; Ua., Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte. MFMÉ 1971/2. 165—174.] — Ezenkívül az említett terület leletanyaga — néhány, igen széles körben elterjedt tárgy kivételével — szinte semmiféle hasonlóságot nem mutat a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékával. (V. ö. 61. j.) A két terület emlékműveinek egybevetésénél P. D. Sztjepánov mellőzi a honfoglalás kori leletanyagot. Véleménye szerint a magyarság több hullámban költözött be a hunkort követő időszakban. Az orosz évkönyvekre hivatkozva felteszi, hogy a VII. század első felében a magyarok egy része a Közép-Volga vidékéről a Dnyeper és a Dnyeszter folyókhoz költözött, míg a másik magyar hullám a IX. században vonult el

- innen nyugat felé. Az Os Pandó típusú emlékeket ezzel a második hullámmal hozza kapcsolatba. Os Pando. 108.) Annál meglepőbb, hogy Os Pandó leletanyagát Csongrád-Kenderfődek hunkori [IV. század második fele, ld.: **Párducz M.**, *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) 310–318. 386, I–XX. t.] temetőjének anyagával hasonlítja. A fenti elgondolás számunkra koncepciójában és részleteiben is elfogadhatatlan. — Az elmondottak miatt nem tartjuk szerencsésnek, hogy egy történelemtanárok számára készült könyvben Os Pandóra mint „feltehető őshazánk” egyik településére történik hivatkozás. [László Gy., *A honfoglalókról.* (Bp., 1973) 53.]
63. **Németh Gy.**, A honfoglaló magyar nép kialakulása. (Bp., 1930) 308, 330.; **Ua.**, Magyar törzsevek a baskiroknál. *NyK.* 68 (1966) 43.; **Ua.**, Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. *Acta Ling. Hung.* 16 (1966) 12.; **Ua.**, Magyar und Miser. *Acta Or. Hung.* 25 (1972) 293–299.; **Ua.**, Vengerskije plemennye nazvan'ija u baskir. „Arheologija i etnografija Baskiriji.” t. IV. (Ufa, 1971) 256.
64. **Tolstov, S. P.** Itogi i perspektivy etnograficeskogo izucen'ija nacional'nyh grupp N'izegorodskol gubern'iji. „Kul'tura i byt narodov Central'no—promyslennoi oblasti.” (Moskva, 1929) 158.; **Kuft'in, B. A.**, Tatory kasimovskije i tatory—misary Central'no—promyslennoi oblasti. *Uo.* 139. — A misarok származására vonatkozó fontosabb elméletek összefoglalását **R. G. Muhamedova** nemrég megjelent monográfiájában találjuk: **Muhamedova, R. G.**, Tatory—misary. (Moskva, 1972) 11–17. Ld. még **Ligeti L.**, Gyarmat és Jenő. „Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.” Szerk. **Benkő Loránd.** Nyelvtudományi Értekezések, 40. (Bp., 1963) 230–239.
65. **N. I. Vorobjev** egyelőre nem tartja lehetségesnek a misarok kialakulásában részt vett különböző eredetű népcsoportok etnikai hovatartozásának pontos tisztázását. [„Tatory Sredn'ego Povolz'ja i Priural'ja.” Red. **N. I. Vorob'ov** i **G. M. Chisamutdinov.** (Moskva, 1967) 11.] — **R. G. Muhamedova** szerint a misarok etnogenezisében részt vettek ugor-magyar (mocar) néptörzések, a misarok nevében is ez tükröződik, szerepük azonban nem volt nagy ezeknek a magyar csoportoknak a misarok kialakulásában. A legfontosabb szerepet ebben véleménye szerint a volgai bolgárok, kpcsakok és valószínűleg a burtaszkok játszották. (i. m. 14–17.) — **G. V. Juszupov** a Baskiriában élő, tatárukkal beszélő, ú. n. baskir—misarokat a keleten maradt magyaroktól származtatja. (Egyébként — mint arra a szerző is rámutat — Nyugat-Baskiriában is találunk **Mezery**, **Mescerovo**, **Mozarovo** típusú helyneveket.) [„**Usupov, G. V.** Vveden'ije v bulgaro—tatarskiju epigrafiku. (Moskva—Len'ingrad. 1960) 136–137.]
66. **Györffy Gy.**, Napkelet felfedezése. 47.
67. Ezt a lehetőséget először igen óvatos formában **A. V. Schmidt** vetette fel, jelenleg **N. A. Mazsitov** ufa-i régész van ezen az állásponton: **Smidt, A. V.**, Arheologicskije izyskan'ija Baskirskoi eksped'iciji Akad'emiji nauk. *Predvorit'el'ny ote'ot o rabotah 1929 g.* „Chozjaistvo Baskiriji.” No. 8–9. (Ufa, 1929) 26.; **Mazsitov, N. A.**, *Bachmut'inskaja kul'tura.* (Moskva, 1968) 74–83.; **Ua.**, *Proischozden'ije baskir (istoriko—arheologicski analiz).* „Arheologija i etnografija Baskiriji.” t. IV. (Ufa, 1971) 15–16. — A bahmutyinói műveltség lakosságának népiségi hovatartozását illetően azonban ma még nem helyezkedhetünk szilárd álláspontra. V. ö. **Smirnov A. P.**, *Arheologicskije dannyje...* 87–88.; **Fodor I.**, *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből.* (Skizzen aus der Archäologie der finnisch—ugrische Urgeschichte.) *Régészeti Füzetek, Ser. II.* No. 15 (Bp., 1973) 72–73.
68. **Merpert, N. Ja.**, Ugorskije (vengerskije) plemena v 'uznorusskikh st'ep'ah. „Ocerki istoriji SSSR.” III–IX. vv. Red. **B. A. Rybakov** (Moskva, 1958) 677.; **Artamonov, M. I.**, *Istorija cazar.* (Len'ingrad, 1962) 339.; **Smirnov, A. P.**, *Arheologicskije dannyje...* 88.
69. **Németh Gyula** szerint a baskiroknál fellelhető a kilenc magyar törzsnév közül hat, esetleg hét. [NyK. 68 (1966) 50; *Acta Ling. Hung.* 16 (1966) 21.; *AEB.* t. IV. (1971) 261.] — **Mándoki István** véleménye szerint azonban csak a **Jenő** és **Gyarmat** törzsnévünk baskir megfelelői fogadhatók el. (Felszólalása a Körösi Csoma Társaság őstörténeti ülészakán 1973. november 22-én, amelyre szíves hozzájárulásával hivatkozom.)
70. **Rásonyi L.**, Baskurt ve macar yurtlarindaki ortak cografi adlar úzerine. „X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriier 1963' ten ayribasım.” (Ankara, 1964) 105–112. — A baskiriai víznevek egy magyar nyelvből származtatható eleméről (ér). Ld. **Kamalov, A. A.**, *Dannije gidronomiji k probleme etnogen'ezha baskir.* „Arheologija i etnografija Baskiriji.” t. IV. (Ufa, 1971)
71. A régészeti adatai alapján jelenleg biztosra vehető, hogy a bolgárok a VIII. század elején (esetleg a VII. század végén?) költöztek a Volga-könyök vidékére. A VIII–IX. századra keltezhető a Bolsie Tarhany mellett feltárt eddig ismert legkorábbi volgai bolgár temető. [Smirnov, A. P., *N'ekotoryje spornyje voprosy...* 160.; **Gen'ing, V. F.**, **Chalikov, A. Ch.**, *Rann'ije bolgary na Volge.* (Moskva, 1964) 65.] — A X. századi Balkhi nyomán Isztakhri és Ibn Haukál tudósít arról, hogy a keleti magyarok a bolgárok alattvalói: „A basgirtokról. Ez kétfajta van. Az egyik fajta a guzok földjének szélén lakik, a bolgárok mögött. Azt mondják, hogy számuk vagy kétezer. Erdők vidékében élnek, senki sem bírhatja le őket. A bolgárok alattvalói.” [Czeglédy K., i. m. 290.; **Ua.**, Keleten maradt magyar törzések. „A magyarság őstörténete.” Szerk. **Ligeti L.** (Bp., 1943) 166–167.; *MHK.* 240.]

72. A tankejevka temetőben valószínűsíthető magyar népelemlőről, valamint a honfoglalás kori temetőkkkel mutatott rokon vonásokról: **Kazakov, E. P.**, i. m. 78.; **Ua.**, O n'ekotoryh vengerskih analogijah v vescevom mat'eriale Tankejevskogo mogil'n'ika. (On some Hungarian parallels with the relics from the Tankeevka cemetery.) „Problemy arheologiji i drevnei istoriji ugrov.” Sborn'ik stat'ej sov'etskih i vengerskih arheologov. (Moskva, 1972) 161–167. 303.; **Chalikova, E. A.**, Pogrebal'ny obrjad Tankejevskogo mogil'n'ika i 'ego vengerskije paraleli. (The Funeral Rite of the Tankeevka cemetery and its Hungarian parallels.) Uo. 145–160, 302–303.; **Ua.**, Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország... 21–35.; **Fodor I.**, Volgai bolgárok. ÉT, 26 (1971) 351–352.; **Ua.**, Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. FA, 24 (1973) 160–161, 170. — Újabban (1974-ben) szintén a Volgától keletre került elő a bolsije tigani temető is, amely talán az eddig ismertek közül a legközelebb áll honfoglalóink temetőihez. [Ld. **Halikova, E. A.**, Ósmagyar temető a Káma mentén. Arch. Ért. 103 (1976) s. a.] S véleményem szerint a Magna Hungariában maradt magyarok nyugvóhelye lehetett. [V. ö. **Fodor I.**, Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. „Magyar őstörténeti tanulmányok.” (Bp., 1976) s. a.] Kéziratom lezárása után ez utóbbi álláspontra jutottam az említett szterlitamaki temetővel kapcsolatban is: Verecke híres útján... (Bp., 1975) 221–226.

A szerkesztő megjegyzése: Megfelelő készlet hiányában az orosz nyelvű szövegek latin betűs átírásában nem tudtuk a mellékjeles betűket nyomdailag visszaadni, ezért a szerző és az olvasó szíves elnézését kérjük.

Kálló vára 1607–1608-ban

Ahogy Koroknay Gyula nemrégiben megjelent tanulmányában tisztázta, a kállói várat az 1570-es években építette Rueber János felső-magyarországi főkapitány, a török ellen, végvárként.¹ A vár történetét azonban inkább csak az 1610-es évektől kezdve ismerjük.² Eppen ezért talán nem lesz érdektelen, ha néhány — a vár történetére és felszerelésére vonatkozó — adatot ismertetünk a Bocskai szabadságharcot követő két évből.

Az 1606-os bécsi béke értelmében, a felkelők kezén lévő Magyarország — kivéve a Bocskainak „jure hereditario” juttatott négy felső-magyarországi megyét — visszatért a király, Rudolf hűségére. A királysághoz visszakерülő keleti országrész átvételére Mátyás főherceg, az országnak az uralkodó által kinevezett kormányzója, 1606. december 7-én Thurzó Györgyöt és Forgách Zsigmondot jelölte ki királyi biztosi minőségben. Utasításuk különösen Kassa városának és a váraknak azonnali birtokbavételét kötötte a lelkükre, s meghagyta, hogy aki a hűségesküt leteszi, eddig viselt tisztségét tartsa meg a megyékben és a várakban egyaránt.³

A királyi biztosok azonban még el sem indultak, amikor december 29-én meghalt Bocskai István, s mivel törvényes fiú utódja nem volt, ezzel a számára átengedett területek is visszazálltak a magyar korona fennhatósága alá. Erre 1607. január 16-án Mátyás főherceg kiterjesztette Thurzó és Forgách megbízatását Ugocsa, Bereg, Szatmár és Szabolcs megyék, Szatmár, Kálló és Tokaj vára felesketésére, egyszersmind utasította a biztosokat, hogy azonnal induljanak el Kassára. Január 27-én kelt újabb utasításában pedig harmadik biztosként melléjük rendelte Dóczy Andrást, Bars megye főispánját.⁴

A biztosok megvárták míg február 3-án a gyászmenet Bocskai holttestével elindult Kassáról Erdélybe, s február 7-én érkeztek Felső-Magyarország fővárosába, ahol a megyék által választott ideiglenes kormányzó, Mágóchy Ferenc fogadta őket. A február 11-ére Mágóchy által már korábban összehívott felső-magyarországi rendek (a megyék és a városok küldöttei) 12-én hűséget fogadtak Rudolf királynak, s Bocskai halálával a királysághoz visszatérő három fontos vár, Tokaj, Szatmár és Kálló átvételére és őrségének felesketésére pedig biztosokat küldtek ki. Vezetőjük Dóczy András, az uralkodó embere volt, tagjai pedig „az országtul választatott” Kellemessy Mihály, Bocskai egykori tanácsosa, most a Mágóchy mellett működő kormányzótanács egyik tagja, a rendek részéről pedig Bornemisza Miklós.⁵

A biztosok először a tiszai átkelőre vigyázó Tokaj várába mentek, melynek kapitánya Desewffy János volt. Desewffy arra hivatkozva, hogy a várat csak az országgyűlés utasítására adhatja át, vonakodott meghódolni. Háromnapi tárgyalás után mégis engedett és február 20-án az őrséggel együtt letette a hűségesküt.⁶

Tokajban dolgukat elvégezve, a biztosok Kálló várának vették útjukat.

Kálló a felső-magyarországi, másként kassai főkapitányság hat vára közt nagyságrendben a negyedik helyet foglalta el. Előtte volt Szatmár, Tokaj és Szendrő, utána Onod és Diósgyőr. A négy vár őrsége általában egyenként 300–500 fő közt változott, időnként nagy ingadozásokkal. A Bocskai-szabadságharc előtt, 1604 elején Kálló őrsége — a kapitányon, hadnagyokon és a vár gazdasági igazgatásához szükséges személyzeten kívül — 332 fő volt. Fegyvernemként ez így oszlott meg: 120 német gyalogos és

100 hajdú, azaz magyar gyalogos, 100 huszár és 12 tüzér, illetve az ágyúk karbantartásához szükséges mesterember.⁷

Havi zsoldjuk magyar forintban: Kátay Mihály kapitány személyi fizetése: 100, száz lovas utáni kiegészítés 62, 30, kémeik fizetésére 10 Ft. Két hadnagy, két trombitás és egy dobos együttes zsoldja: 50 Ft. A 120 német gyalogos zsoldja (fejenként 7 Ft 4 krajcár) összesen: 888 Ft; a 100 huszáré (fejenként 4 Ft 25 krajcár) összesen: 425 Ft; a 100 magyar gyalogosé (fejenként 2 Ft 82 krajcár) összesen: 282 Ft; a 12 tüzéré 110 Ft. A végső összeg: 1937 Ft.⁸

A szabadságharc idejéből mindaddig nem került elő kimutatás Kálló vára őrségéről, ismerjük azonban a királyi biztosok rendeletére 1607. március 1-én készített név szerinti kimutatást. (Ld. Függelék 1. sz.) Ekkor száz magyar lovast és száz gyalogost vettek számba — a vár őrsége tehát a korábbihoz képest a felére csökkent. 1608 tavaszán azonban — Rákóczi Lajos egy alább idézendő levele szerint — már ismét 200 lovas és 200 gyalogos szolgált a várban, s ugyanezt a számot találjuk egy 1608 őszén készült kimutatásban is, ez utóbbi még 9 tüzért is említ. Együttes havi zsoldjuk 1386 magyar forint.⁹ A korábbi állapothoz képest a leglényegesebb különbség tehát, hogy német gyalogság nem volt a várban.

Dóczy és biztostársai február 22-én érkeztek Kállóba. A vár Bocskai által kinevezett kapitánya, Rákóczi Lajos, az ismert történelmi család sarja, az 1607. február 12-én erdélyi fejedelemmé választott Rákóczi Zsigmond unokatestvére volt. Régi vitéz katoná, aki azonban politikai pártállását elég könnyen változtatta; nemrég még Bocskai embere, ekkor már erősen Rudolf király kezét kereste. A biztosok érkezésekor azonban Rákóczi Lajos nem volt Kállóban, a meghalt fejedelem holttestét kísérő gyászmenettel Erdélyben tartózkodott. Fekete János vicekapitány némi gondolkodás után bebocsátotta a várba a biztosokat és tárgyalásba kezdett velük. De idézzük Dóczyéknak Kállóból február 23-án este 9 órakor kelt jelentését.

„Tegnap, hála Istennek, ide Kállóba érkeztünk. Mindgyárást, noha Rákóczi Lajos uramat nem találtuk itthon, dolgunkhoz kezdtünk. Váltig ostromlottuk, de tegnap semmit nem végezhattunk velek. Ma is napot-napestig mind traktáltunk velek, de utoljára látván az igazságot és az közönséges jót, ő felségének négy órákor dély után alázatosan fejet hajtottak és a várat megadták. Az vicekapitán, gyaloghadnagy, porkoláb, tizedesek és drabantok ő felségének az hívségre meg esküdtek, az reverzálisok is immár kezemnél vagyon. Az inventárium is elkészül, úgy mint az hadiszerszámokrul. Borok, búzájok nincs. Micsoda conditiókra kelletek mennünk az várnak megadása előtt, ebből az megincludált levélből bővebben megérti kegyelmeitek és nagyságtok.”¹⁰

A jelentésben említett kötelezvény így hangzott:

„Mi Dóczy András de Nagy Lucse, Bars vármegyének főispánja, magyarországi koronás királyunknak tanácsa és az Fölső-Magyarországában választott commissáriusa; Kellemessi Mihály és Bornemisza Miklós, az országtul választott commissáriusok. Adgyuk mindeneknek tudtára az kiknek illik, ez mi levelünknek rendében, hogy ha valami bántások lenne az ittvaló kállai vicekapitán uramnak, hadnagynak, porkolábnak, az több vitézekkel egyetemben Rákóczi Lajos uramtul azért, hogy ők az Kálló várát ő fölsége római császár urunknak, magyarországi koronás királyunknak felül megnevezett kapitányjok híre nélkül megadták, tehát tartozunk ő kegyelmeiket a magyarországi királlyal és az Magyarországgal mindenek ellen megoltalmazni. Kiről ez mi levelünket pecsétünkkel és kezünk írásával megerősítvén adtuk. Actum in arce Kalloviensi, die 23. Februarii anno 1607.

1. Mindennemű rendeket, igasságokat, szabadságokat azon állapotban hadjuk, azt mint most találtunk, mind huszárvárat és az piac azul vagyon palánkával együtt, az várátul el ne szakasztassék. Az nemes és polgári rend maradjanak az régi szabadságokban, az vitélzö renddel egyetemben, kik az rác városban vadnak fizetetlenek.

2. Száz lovasnak és száz gyalognak a prima Martii magyarországi királytul fiztessék, és becsületek lészen. Mihent peniglen az Ur Isten Kassára viszen benünket, mingyárást, az mint egyéb végházokban, az kállai vitézeknek is az szerint fizetések leszen hóruul-hóra.

3. Valamint az több végházi vétézeket de restantiis contentáll fejedelem és az ország, az szerént az kállai vitézeket is.”¹¹

A hópénz fizetése itt — ahogy másutt is — fontos feltétele volt a meghódolásnak: a végváriak nagy szükségben és pénztelenségben voltak. Ezért Dóczyék jelentésükben külön is kérték Thurzóékat, hogy a fizetéshez szükséges pénzt teremtsék elő.

„Kérjük Kegyelmeteket és Nagyságtokat — olvassuk a már idézett 23-i jelentésben —, hogy az mi fogadásunk szerint pénzt és a zászlókat készítse Kegyelmetek és Nagyságtok az vitézeknek, száz lovasnak és száz gyalogosnak, mert ha Isten onnét, az hová indultunk, megtérét — (Kállóból a biztosok Szatmár várába mentek) — velyünk együtt követeket küldenek Kegyelmetekhez és Nagyságtokhoz az fizetésért.”

Thurzó és Forgách március 3-án jelentették Mátyás főhercegnek Kálló vára meghódolását, egyszersmind fölterjesztették Fekete János vicekapitány, Gyulai János és Tar János hadnagy, Nagy Vince porkoláb és a tizedesek esküjét.¹²

Dóczy és biztostársai Kállóból február 24-én mentek az erdélyi határon álló fontos Szatmár vára hódoltatására. Miután a vár kapitánya, a meghalt fejedelem unokaöccse, Bocskai Miklós és az őrség az országgyűlésig mindennemű hódolást visszautasított, három napi próbálkozás után visszatértek Kassára, ahová március 4-én érkeztek meg.¹³

Közben a meghódolt várakban összehívták a katonaságot, leltárba vették a katonai felszerelést és az élelmiszert. Kálló várában március 1-én fejezték be mindkettőt, a számbavételnél tehát a biztosok közül senki nem volt jelen. (Azt sem tudjuk, ki volt az az irnok, vagy inkább mustramester, aki a német nyelvű leltárat összeállította.) A leltár és a zsoldjegyzék március 3-án érkezett lovas küldönccel Kassára, s a királyi biztosok 5-i jelentésükhöz csatolták.

Azt már Dóczyék jelentéséből tudjuk, hogy a várban sem búza, sem bor — a két legfontosabb tartalékélelem — nem volt. A leltár tanúbizonysága szerint azonban a tüzfegyverek dolgában is gyengén álltak. A várban mindössze 11 különböző kerekességű volt s ezek is többnyire kis kaliberűek, egy és másfél fontos kő- és vasgolyókkal. Csak a sarokbástyákon álló 4 tarack volt komolyabb: ezek 16 fontos lövedékre készültek, lőszerkészletük azonban csak 217 kőgolyó volt, (csövenkint kereken 54 lövés, ami bizony nem sok). Ezenkívül 127 szakállas puska, 21 gascogne-i és 12 csavarzáros puska képezte a tüzfegyver-felszerelést. Az egykori német gyalogság úgy látszik fegyverzete egy részét hátrahagyta: 17 mellvértet és rohamsisakot, továbbá mintegy 100 különböző dárdát és alabárdot. Az 1607-es tényleges őrség, a magyar gyalogság és a huszárok felszerelése egyéni tulajdont képezett, ezt nem vették leltárba. Megemlíthetjük még az ostrom visszaveréséhez szükséges ostromkoszorúkat, láncos golyókat, tüzes bunkókat és szurkos karikákat — nem volt belőlük sok és nem is voltak jó állapotban — és ezzel a leltári felsorolás végére is értünk. Bizony 1607-ben Kálló vára nem

tartozott a jól felszerelt, korszerű várak közé. (A leltárat ld. a 2. sz. Függelékben.)

Az őrség felszerelésével és a fegyverzet felleltározásával Kálló várának átvétele befejeződött (Rákóczi Lajos Erdélyből visszatérve szintén letette a hűségesküt, s így megtartotta a kapitányságot), a zsoldra ígért pénz előteremtése azonban komoly problémát okozott. A biztosokat egy fillér nélkül eresztették el Bécsből, s a keleti országrész a háborúk folyamán annyira elpusztult, hogy még valamirevaló kölcsönt sem tudtak senkitől felvenni. Pedig a pénz nemcsak az elmaradt zsoldra kellett volna: maguk a végvárak is rossz, szinte védhetetlen állapotban voltak. Pénz nem volt, hiába írták a kérő és sürgető leveleket Bécsbe a főhercegnek.¹⁴ Március közepéig csak töredékét tudták a szükséges zsoldnak kölcsönökből előteremteni, de azt is milyen nehezen. Forgách Zsigmond így számol be erről Rákóczi Lajosnak:

„Minthogy látván azt, hogy minémő fogyatkozott állapotban legyen az vitézljő rend, kívántatott az, hogy fizetésekre gondot viseltünk volna. Azért im bocsátottuk oda Kállóban Kegyelmetekhez Kapronczay György és Zagyvay Miklós uramékat, az kiktől az mi kevés költségnek szerét tehetjük, küldtünk az hátramaradott száz lovasnak is és gyalognak, úgy hogy felét borul, felét pedig pénzüli adgyák meg az vitézeknek, tudván azt, hogy az bor is készpénz ő kegyelmeknek.¹⁵ Az Kegyelmed személyére való fizetését azonképpen felét borul s felét pénzüli küldtük meg Kegyelmednek. Kérjük azon Kegyelmedet, Kegyelmed megbocsásson, hogy készpénzüli nem küldhettük meg, mert csak Isten tudgya, ennek is mint tettük szerét, holott még az ő fölsége pénzével, ki immár útban vagyon, még el nem érkeztek. Az vitézeket is intse kegyelmed mind fejenkint, hogy ő kegyelmek vegye most ezt jó néven, mert ő Kegyelmeknek is örömet készpénzüli küldtük volna meg, de szerét ily hertelen nem tehetjük.”¹⁶

A levél ugyan a Mátyás főhercegtől küldött, már útban lévő pénzről beszélt, de frójuk legjobban tudta, hogy ebből semmi sem igaz. A katonaság zsoldigénye pedig, Kállón és másutt is, egyre nagyobb problémát jelentett. Ez indította a királyi biztosokat, hogy a felső-magyarországi rendek Kassán március 22-én megnyíló gyűlésén a végvárak ügyét belevegyék előterjesztésükbe.

„Érti azt is az nemes ország — olvassuk a biztosi előterjesztésben —, ez háború alatt mely igen elhagyattattanak az végházaknak épületi, kikre szükség hova hamarébb gondviselésnek lenni. Hiszik pedig az commissárius urak, hogy az mely építő pénzzel az elébbeni végezések szerint az vármegyék tartoztak volna, azoknak jó része még mind hátra vagyon. Kívántatik annakokáért, hogy azok az restantiák minden vármegyében kiszedettenessenek, és az mely várak épületire rendeltetvén voltak, azokhoz beszolgáltassanak... Élés dolgábul is igen megfogyatkoztak az végházak, főképpen pedig Kassa, Szendrő és Kálló, kiket mindenekből megürösítvén ez előbbi gondviselők, pusztán és üresen hadtanak. Az nemes ország gondolkodgyík felőle, honnan lehessen ezekre való gondviselés és segítség.”¹⁷

Mire az egybegyűlt rendek ezt válaszolták:

„Az mi illeti az végházak épületit, az nemes ország teszi ő nagyságoknak ez választ, hogy oly fogyatkozásban lévén, holott főképen ez felső vármegyékben az evő falat kenyér nincs, az szegény emberek szájába nincs mit adni; hanem ő nagyságok szedjék be a restantiákat (értsd: adóhátralékokat) és azokat convertálják ezféle közönséges dologra az ország gyűléséig, mely restantiákat viceispánok, dicatörök azonnal kiszedjenek bírsággal, és szolgáltassák ide be az ő nagyságok kezé-

ben. Mindazonáltal mihelyen Isten az füvet előhossa, akkor akarunk praestálni az mi lehetséges leszen.

Ahul pedig ő nagyságok az élés dolgát proponálja, tetszik az nemes országnak az ebben, hogy minden rendbéli tisztviselő emberek, kapitányok, udvarbírák és minden egyebek, az kiknek kezekhez járt valami az ország jövedelmében, számot adjanak borrul, búzárul, pénzrül és azt convertálja ő nagyságok az végekre és közönséges dolgokra.¹⁸

Nem volt tehát sem pénz, sem élelem, s Rákóczi Lajos és kállói vitézek kérő-sürgető leveleire a biztosok csak hitegetéssel tudtak válaszolni.

„Kegyelmedet kérjük — írták Rákóczinak 1607. július 13-án —, Kegyelmed Bocskai fejedelemmel való conventióját küldje fel nekünk; azt értvén, mi is az Kegyelmed fizetése felől szeretettel végezünk Kegyelmeddel. Azonképpen az vitézek fizetéséről minden órában oly gondunk vagyon, hogy az ő kegyelmeké is késelem nélkül meglegyen. Az mivel elhaladott, avval el nem múlt.”¹⁹

De ugyanígy nem tudtak a vár karbantartásáról, a fölszerelés kiegészítéséről sem gondoskodni. Egy ízben ugyan elrendelték ágyúgolyóöntéshez négy mázsa vas Kállóba szállítását, aztán a munkácsi harmincadosnak parancsot adtak, hogy 6000 zsendelyt szerezzen és küldje a várba, Bereg megye pedig utasítást kapott, hogy bort szolgáltatson be,²⁰ — de hogy az intézkedéseket végre is hajtották volna, annak nincs nyoma.

Kálló várának és őrségének helyzete még súlyosbodott azáltal, hogy 1607 őszén kiéleződött a helyzet a végvár katonasága és a hajdúk közt.

A szabad hajdúk és a végváriak között mindig és mindenütt voltak ellentétek, a kállói vitézek és a hajdúk közt azonban kimondottan ellenséges volt a viszony. Amióta Bocskai 1605. december 12-i korponai kiváltságlevelében Kálló városát a hajdúknak adományozta, a városban letelepült hajdúk és a várbeli végváriak közt állandó viszály és háború dúlt. Bocskai már 1606. szeptemberében magához rendelte Rákóczi Lajost, aki ekkor a kállói kapitányság mellett a hajdúk generálisá tisztségét is viselte, hogy „a kállai vitézek” és „a hadak”, azaz a hajdúk közti ellenségeskedés megszüntetéséről tárgyaljon vele,²¹ de ahogy a későbbi események mutatják, nem sok eredménnyel.

Bocskai fejedelem halála után, a kényszerű együttélésből származó rossz viszony tovább mérgesedett. A királyi biztosok, akik feneketlenül utálták és gyűlölték a hajdúkat, nemhogy az ellentétek elsimítására törekedtek volna, hanem még biztatták is a végváriakat. Ahogy a hajdúk később szemükbe mondták a velük tárgyaló nemesi küldötteknek:

„Ő nagyságok (a királyi biztosok) ... parancsolatot is adtanak az kállaiaknak és tokajiaknak, hogy mindenütt kergessenek, fosszanak és öljenek bennünket, úgyannyira, hogy még az prédikációra is fegyverrel kellett mennünk... Debrecenre az kállaiak reáütvén, tudni illik Vetési Mihály és Agárdi János, az hajdúknak megfogván, nagy láncokat, erős lakatokat az nyakukra vetvén, úgy hordozták őket utcákról utcákra.”²²

Úgy látszik Rákóczi Lajos sem igyekezett fékezni vitézeit; talán sértette, hogy a hajdúk a fejedelem halála után, vele mit sem törődve, a saját soraikból való Nagy Andrást választották generálisukká. A hajdúk meg is vádolták Rákóczit, hogy „Kállóban az maga asztalánál, Elek János (hajdúkapitány) jelen lévén, tanácskozott felőle, miképpen Nagy Andrást megfoghatná valaki”.²³ Rákócziban — aki Rudolf császártól 1607. novemberében bárói rangot kapott — a hajdúk az udvar emberét látták, már ezért sem szívtették őt.²⁴

A hajdúk és a végvári katonaság közti ellentét azonban a kor megoldatlan kérdései közül csak az egyik volt, s nem is a legnagyobb. A királyi katonasággal való ellenségeskedés csak függvénye volt egy sokkal súlyosabb problémának, a hajdúk és a megyei nemesség ellentétének. Országosan is, de mindenekelőtt Szabolcsban, hiszen Bocskai kiváltságlevele itt telepítette le a kerek számban 10 000 hajdút. Szabolcs megye mindent elkövetett, hogy a kijelölt helyek birtokbavételét megakadályozza, s ha már ez nem sikerült, hogy a kiváltságos hajdúvárosokat a megye joghatósága alá kényszerítse és a hajdúk közül, akit lehet, jobbágyi függőségbe taszítson. Az elkeseredett hajdúk 1607 őszén Nagy András hajdúgenerális vezetésével jogaik védelmére fegyverbe álltak, ezt nevezi történetírásunk az 1607-es hajdúlázadásnak. A Szabolcsban gyülekező, majd az abaúji Szikszó felé vonuló hajdúcsapatok aztán kamatostul adták vissza, amit kaptak, rátörték a nemesi udvarházakra, raboltak és fosztogattak, miközben számuk újabb szökött jobbágyokkal egyre növekedett. November elején már mintegy 20—25 000-en voltak.²⁵

Az eddig csak parázsló ellenségeskedés a hajdúlázadás után nyílt lángra lobbant Kállóban is. A hajdúk, hogy sérelmeiket megtorolják, körülfogták és szinte megstromolták a várat. Minderről Fekete János kállói vicekapitány, a hajdúk által az előzőkben név szerint is említett Agárdi János és Vetési Mihály lovas hadnagyok (Rákóczi ismét távol volt) közös jelentéséből értesülünk, amelyet a hajdúk táborba szállása után küldtek Kassára Forgách Zsigmond királyi biztosnak, aki fegyveres segítséget kért tőlük Nagy András és hajdúai ellen.

„Megadák az Nagyságod levelét, melyben írja Nagyságod, hogy Nagyságodnak semmi hírt nem írunk. Nem írhatunk, mert amikor az Nagyságod levelét hozák, szintén akkor voltak az hajdúk rajtunk. Környölfogtak, hol ostromlottak, hol kérték az ő fölsége végházát tőlünk, hogy nekik adgyuk; déltől fogva éjfélig voltak rajtunk, az kit Nagyságodhoz felakarnánk küldeni is, nem mehetne el tőlök. Más az pedig, hogy ennekelötte igaz híreket írtunk Nagyságodnak az hajdúk felől, Nagyságod két levelében is mintegy pironogató szóval írt minékünk, hogy félelmes szívvel vagyunk. Most is megbizonyítjuk, hogy ő felségének igaz, s hű szolgálai vagyunk, ennekutánna is fejünk fennálltáig azok leszünk, az mi tisztességünk mellett meghalunk. Azért Nagyságodat mi is kérjük mint kegyelmes urunkat, hogy Nagyságod az mi jámbor szolgálatunkat ne halogassa hátra, hanem adgya meg, mert mi felette fogyatkozott állapotban vagyunk, mostan is az vitézek sok károkat vallottanak mind levelekből (?) s mind egyéb marhájokból. Azért Nagyságodat kérjük mint kegyelmes urunkot, hogy Nagyságod ez helyre viseljen szorgalmatos gondot, hogy mi sem Isten előtt, sem emberek előtt okai ne lehessünk, ha mi történik, mert az hajdúság igen öregbedik, ismét ujjban reánk akarnak jöni.”²⁶

A várat ugyan a hajdúk végül sem tudták elfoglalni, de továbbra is ostromzár alatt tartották, s ahol csak tudtak, ártottak az őrségnek.

A kezdetben harciasan fegyverkező felső-magyarországi nemesség hamarosan belátta, hogy külső (császári) segítségre nem számíthat, egymaga pedig aligha tud leszámolni a fegyveres hajdúsággal. A megegyezésre hajlott Forgách Zsigmond királyi biztos is, aki felesége, Losonczy Anna révén jelentős Szabolcs megyei birtokok ura is volt. (Többek közt övé volt a szentmártoni uradalom hat faluval és egy kastéllyal, magában Tiszaszentmártonban.) Birtokait nem ok nélkül féltette a rá különösen haragvó hajdúk pusztításaitól. Így aztán 1607 végén a Kassán ismét gyűlésező felső-magyarországi rendek a hajdúkkal való megegyezés mellett foglaltak állást, s a tárgyalásokkal két nagy tekintélyű főurat, Homonnai Drugeth Bálintot és Széchy Györgyöt bízták meg. Homonnai különösen fontos szereplője a kornak. A buzgó kálvinista nagy-

birtokost, aki ellen 1604-ben hűtlenségi pert indított a Kamara, hogy birtokait megszerezze a kincstárnak, Bocskai fővezérévé tette és utódjául jelölte. A hajdúk tőle várták Bocskai politikájának folytatását és a hajdúszabadság védelmét, ezért felkínálták neki fegyverüket, felajánlották, hogy Rudolf helyébe királlyá teszik. Homonnai azonban visszariadt a „nemesség megrontói”-val való együttműködéstől, ilyen áron nem kellett neki a korona sem, pedig a török is őt támogatta. A császár mellé állt, s szembe fordult a hajdúkkal. — A hajdúk részéről a tárgyalást névleg Nagy András generális vezette, valójában tanácsadója, Foktúi Máté szikszói prédikátor volt az, aki a hajdúk politikai törekvéseit formába öntötte, s a háttérből a tárgyalásokat is irányította.

Hosszas alkudozások után, 1608. január 2-án a két fél előbb fegyverszünetet kötött, majd április 13-án aláírták a végleges megegyezést. A nemesség minden lényeges kérdésben meghátrálásra kényszerült, a hitlevél formában kiállított megegyezés 2. pontja Kállóra vonatkozott.

„Valamit az szegény, Istenben elnyugodt fejedelem, Bocskai István, az országgal egyenlő akarattal adott volt, Kálló várasával együtt kik megvannak nevezetve az hajdú vitézöknél az szegény Istenben elnyugodt fejedelem donációjában, abban ő kegyelmeket senki közzülönk meg nem háborítja; sőt felelönk arra, hogy ez jövendő napokban Kálló vára is kapitányságul vagy az nagyságos Némethy Gergely uram kezében adatik, vagy pedig ő kegyelméhez hasonló atyánkfiának rendeltetik, de ilyen okkal, hogy Magyarországnak hittel Kállóban köteles legyen, avagy pedig, ha aránzanók, hogy az hajdú vitézöknök is ártalmokra, avagy az országnak bántására volna, tehát teljességgel fundamentombul is elhányatjuk.”²⁸

A végrehajtással azonban a nemesek egyáltalában nem siettek. Egy ellenőrizhetetlen híradás szerint Némethy Gergely megpróbálta erővel is megszerezni a kállói kapitányságot, ez azonban nem sikerült.²⁹ Homonnai Bálint hogy a veszélyeztetett vár helyzetét biztosítsa, 100 gyalogost fogadott fel, s április 20-a körül felszólította Rákóczi Lajost:

„Kegyelmed Tokaj felé vigyáztasson elejekben, hogy jobb módjával vihesse be Kegyelmed őket.” Addig is — írta — „az várra Kegyelmed nagy vigyázatban legyen, mert az várhoz semmi közök sincs az hajdú vitézeknek”.³⁰

Rákóczi — föltehetően lovasaival — elébe ment a küldött gyalogságnak; a csapat április 28-án ért Kállóhoz. Hogy ezután mi és hogyan történt, azt csak Elek János, ekkor már Nagy András generális helyettese, közvetve ránk maradt elbeszéléséből ismerjük. Báthory Gábor írta le Illésházy Istvánhoz szóló levelében.

„Az Tiszántúl való uraim arra rendelt emberi Kálló városát, az mi megnevezett commissariusink és azok a hajdúk kezekben resignálván, azonközben Rákóczy Lajos, ki szintén akkor otthon nem volt, találkozik hazafele jőni, melyet az hajdúk megértvén az vicegenerálissal, Elek Jánossal, böcsületnek okáért kimentenek eleiben és egyideig békességgel mentek. Az kocsija Rákóczynek beérkezvén, kit elől elbocsátott, kezdenek lőni az hajdúknak álgjúkkal. Az hajdúk kérdvén, mi dolog volna, Rákóczy azt mondja, hogy talán csak örömet lőnének. Azonközben közel menvén, jobban kezdenek hozzájuk lőni, és az városban ki is ütnek azokra az hajdúkra, akik otthon voltak. Úgy osztán az hajdúk (azokat), kik Rákóczyval voltak, levágták és őt magát sebben fogták el.”³¹

Hogy a dolog valóban így történt-e, Rákóczi csalta-e törbe a hajdúkat, vagy azok

vetettek csejt, hogy bosszút álljanak a gyűlölt kapitányon, nem tudjuk. Annyi biztos, hogy a hajdúk Homonnai Bálint közbelépésére hamarosan szabadon engedték Rákóczit, azzal a feltétellel, hogy az országgyűlés törvényt lát felette.³² Ugyanekkor arra kérték Homonnait, hogy mivel a korábbi megegyezés alapján teremtett felemás helyzet (a vár a megye, azaz a királyi katonaság, a város a hajdúk kezén) csak súrlódásokra vezet, valami más megoldást keressen. Ahogy a hajdúk nevében a stájerországi német báróból hajdúkapitánnyá lett Tannhäuser Honorius által készített, kissé zavaros feljegyzés mondja:

„Kálló várában felemás lévén az várasában, az szerint mellyen az Nagyságod ítéleti, hogy soha azok között csendes békeséges lakás nem lehet érette. Könyörünk Nagyságodnak, hogy arrul is deliberálna és oly módot találna, hogy csendességben lakhatnánk.”³³

Mégsem történt semmi, végváriak és hajdúk közt a viszony továbbra sem javult. 1608. május 29-én a sebeit Szerencsen gyógyíttató Rákóczi Lajos így számolt be a helyze-
zetről Dóczy Andrásnak.

„Ez elmúlt napokban találták volt meg Kegyelmedet az kállai vitézek, hiszem, hogy minden károkat, fogyatkozásokat Kegyelmednek bősségesen eleiben adták. Ennekem is naponként szüntelen írnak, s izennek, mely nagy bosszút, gyalázatos szókot szenvednek az hajdúknál; teljességgel annira jutottak, hogy az vár árkaik kívül az egész kállai mezőben semmi hatalmok s birtokok nincsen, az szabad nyomásson barmoknak nem szabad járni, sőt ha csak az úton hajtják is, nem engedik, beléjek garázdálkodnak. Kegyelmed megítilheti, hogy méltatlan s ok nélkül kereskednek rajtok. Az várban is felette nagy szorosságban vadnak, az kétszáz gyalog, minden házok népekvel s marhájokkal beköltöztenek, az kétszáz lovassok azonképpen, magok között naponként nagy vesződés vagyon, lehetetlen dolog, hogy olyan szoros helyen az lovassok az gyalogokkal békével lakhassanak. Kegyelmed abban is találjon módot, az lovassokat rendelék az vármegyékre, addig míg az országnak gyűlése leszen és Kálló állapotja felől bizonyost végeznek. Mi, kik a várban vagyunk, római császár ő felsége szolgálainak tartjuk magunkat; az kik az várasban vadnak, az erdéli vajdát, Báthory Gábort uralják. Kegyelmed megítilheti, hogy lehessen közöttünk az szeretet s edgyesség. Mágóchy uramat ő nagyságát is találtam meg az dolog felől, csak halogatás az ő nagysága írása is, az szegénylegények teljességesen elunatkozotanak. Ha Kegyelmed elejit nem veszi, félő, hogy valami nagyobb háborúság ne indítassék az hajdúk közt és ő közöttük.”³⁴

Közben az országos, sőt birodalmi politikai helyzetben is nagy változások történtek. Ezekre már csak azért is utalnunk kell, mert Kálló vára sorsára is hatással voltak. Az 1608. januári pozsonyi gyűlésen a magyarországi rendek szövetkeztek az uralkodó öccsével, Mátyás főherceggel, majd maguk mellé állítva az ausztriai és a morvaországi rendeket, zsoldjukba fogadták a hajdúk egy részét és nyíltan II. Rudolf ellen fordultak. Mátyás főherceg magyar csapatok élén Prága alá vonult és 1608 júliusában lemondásra kényszerítette Rudolfot, aki csak Csehország trónját és a császári címet tartotta meg. Még júniusban kiírták a királyválasztó és koronázó országgyűlést 1608 szeptemberére Pozsonyba.

1608. július 24-ére Illésházy István, Felső-Magyarországnak Mátyás főherceg — akkor még csak designált magyar király — által kinevezett kormányzója részgyűlést hirdetett Kassára, hogy a Rudolf lemondásával keletkezett új helyzetekről tájékoztassa a rendeket. Szabolcs megye utasításba adta követeinek, hogy Kálló kérdését újból vé-
tessék elő a gyűlésen.

„Mivel az Kállay familia panaszolkodik azon — olvassuk az utasításban —, hogy az elmúlt időkben az ő felsége szepesi kamarája Kálló városát túlök elfoglalta volt, mellyet császár ő felsége ő kegyelmeknek kegyelmessen megadott volt, mellyet annakutánna ismét ő kegyelmektül visszafoglaltak, mellyet az megholt fejedelmünk, Bocskai István conferált az hajdúknak, az hová az hajdúk gyülekeznek és naponként belészállnak az egész országnak nagy kárára”, a követek „instáljanak az nemes országnál”, hogy az uralkodó vegye vissza Kálló városát az hajdúktól, „eressze meg az véreknak”, azaz adja vissza a nemesekkel egy vérből való Kállay családnak, és „az hajdúkat contentálja ő felsége másutt való jószággal”.³⁵

A kassai gyűlés tárgyalásait nem ismerjük, csak a végeredményt. 1608. augusztus 20-án megegyezés jött létre Illésházy, Mátyás főherceg képviselője, Imreffy János és Kornis Zsigmond, Báthory Gábor erdélyi fejedelem megbízottai, továbbá a hajdúk generálisa, Nagy András közt, mely szerint a hajdúk Kállóért Tiszacsegét és Nádudvart kapják cserébe.

„Mint hogy Kálló városán (a hajdúk és Szabolcs megye) semmiképpen meg nem alkudhattak, — mondja az egyességlevél — és ott a hajdúk meg nem nyughattak kedvek szerint, adtuk azért az ide való birodalomhoz (Magyarországhoz) tartozó hajdúknak Kálló városbeli jussokért Csegőt, az Erdélyhez tartozóknak pedig len azon Kálló városbeli részekért adtuk Nádudvart cserébe, mind az két félnek azon jussal és módokkal, amint Kálló városát nekik Bocskai István adta volt, hogy megszállják és mind a két hely mennél hamarább lehet megépíttessék.”

Az egyezséget külön iratban garantálták Mátyás főherceg nevében Illésházy István, Báthory Gábor részéről Imreffy János és Kornis Zsigmond, majd szeptember 2-án a hajdúk nevében Nagy András.³⁶

Már ezt megelőzően, augusztus elején Illésházy fölmentette Rákóczi Lajost a kállói kapitányi tisztség alól és helyébe Lónyay Andrást nevezte ki. Illésházy Mátyás főherceghez írt jelentése szerint a leváltást az tette szükségessé, hogy Rákóczi nem volt hajlandó a főherceg hűségére fölesküdni, s Rudolf császár mellett agitált.³⁷ Hogy ez így volt-e, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy Illésházy a császár lemondatására irányuló rendi mozgalom kitervelője és egyik fő végrehajtója már korábban is politikai ellenfelet látott a Rudolf emberének számító Rákócziban, s talán úgy vélte, ezt az alkalmat fel kell használnia a vele való leszámolásra.

A hajdúk és a kállói őrség közti ellentétek ezzel megoldódtak, a végváriak fizetlensége azonban egyre nagyobb problémát jelentett. A kállói őrségnek az új uralkodóra való felesketése alkalmából Illésházy kéthavi zsoldot osztatott,³⁸ ezzel azonban a katonák nyomorán alig enyhített valamit, az évek során át felgyűlt zsoldhátraléknak csak kis töredékét törlesztette.

Mivel pedig ezt a zsoldosztást hosszú ideig nem követte újabb, a kállói őrség, hogy megélhessen, a vár körüli földek művelése mellett kénytelen volt kereskedelemmel foglalkozni, amit a Szepesi Kamara kezdettől fogva sérelmezett, mert a vitézek nem fizettek harmincadvámot, s ezzel megkárosították a kincstárat. Másrészt a vár és a város kocsmáiban a vitézek saját boraikat mérették, ami ellen a Kamara — nem tudván így a saját borát eladni — az uralkodó jövedelmeinek megkisebbitésére hivatkozva, tiltakozott. Mindez kiderül abból az 1609-es töredékesen ránk maradt folyamodványból, amelyet a kállói őrség intézett a Szepesi Kamarához, válaszként Hoffman György tanácsosnak egy nem ismert leiratára.

„Az mi az első dologrul való parancsolatját illeti Hoffman uramnak, ő fölsége adminisztrátorának, látván az mi kegyelmes urunknak és királyunknak hasznát

belőle következni, valami szabadságunk és állapotunk kisebbitésével nem leszen, jó szívvel szolgálunk.

Valaki azért más párti rend (értsd: nem katona), az kereskedők közül s mind pengig az ő fölsége birtoka alatt valók közül, ki kállai fizetésen nincsen, az ő fölsége harmincadját, bátor bejöjjen Kállóban is, megadja.

De minthogy az vitézlő rend széles ez világban azféle vámtul, harmincadtul szabados, sőt ez helyben is soha ez szokás nem volt, magokat arra nem kötelezhetik. Mert noha igen kevés az ő kereskedések, de minthogy ő fölsége fizetése ritkán jó, lehetetlen, hogy némelyek éhhez hagyja magát meghalni, hanem sok fáradsága után, ha mi keveset kaphat nyavalyás, legyen nagyobb tekinteti a köztözséreknél, kik ő felségének nem szolgálnak, hanem reménségek csak az kereskedés.

Az mi az másik dolgot illeti, most adminisztrátor uram kívánsága szerint próbálja meg, mi haszna lehetne ő felségének az itt való kocsomában, de ea conditione, hogy ide mireánk ember megunta borát ne hozza és mi iccénkkel mérje, az szerint, az mint eddig élünk vele, az vásárbíráknak az ő ítéletek rajta lévén, kik ő felségének és ennek ez helynek hitösök; sőt jómódjával, jó ok alatt, ő fölsége, ha ugyan kocsomát kezdett, itt is engedünk neki ilyen okkal, hogy annak is bizonyos ideje legyen, ez fölött az vitézlő rendnek is kocsomálásának bizonyos ideje legyen, hasonlóképpen kapitán uraménak és hadnagyokénak is, melyről való derék végezésünket hallasztjuk palatinus urunknak őnagyságának alájövetelére.”³⁹

Hogy hogyan végződött a Kamara és a kállói őrség közti vita a vámok kérdésében, hogy a kocsmáltatási jogra vonatkozóan elfogadták-e a vitézek javaslatát, mely szerint az év bizonyos hónapjában az uralkodó (a Kamara), más hónapokban a tisztek, megint másokban a katonák borát mérjék a kocsmákban, nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy a kállói vitézek anyagi helyzete az elkövetkező években sem javult, ahogy a vár felszerelésének modernizálására, erődítményeinek kijavítására sem került belátható időn belül sor. A füleki őrség akár valamennyi végvári vitéz nevében elmondhatta volna, amit magáról írt:

„Többire csak koldulással kell élnünk. Ha így marad, kényszerítettünk sokan elbujdosnunk, mert ez helben nem ítéljük, hogy így élhessünk.”⁴⁰

Benda Kálmán

Die Festung von Kálló in den Jahren 1607–1608

Mit dem Ende des Jahres 1606 erfolgten Tod des Fürsten István Bocskai, auf Grund des Wiener Friedens vom Jahre 1606 gelang das Komitat und damit auch die Festung von Kálló von dem siebenbürgischen Fürstentum unter die Herrschaft des Kaisers und ungarischen Königs Rudolf II. zurück. Ende Januar 1609 wurde die Festungsbesatzung von den königlichen Kommissaren auf die Treue für Rudolf vereidet. Die Festung von Kálló war ein wichtiges Kettenglied in der Verteidigungslinie den Türken gegenüber, deshalb bereitete es dem Komitat aber auch den Kommissaren grosse Sorgen, dass die Erdfestung in ziemlich vernachlässigtem Zustand war, und statt der üblichen 400 — köpfigen Bewachung nicht mehr als nur 200 Soldaten ihren Dienst leisteten, die wiederum schon seit Monaten keine Besoldung erhielten. Die Lage der Festung wurde noch dadurch erschwert, dass Bocskai die am Fusse der Festung liegende Stadt im Jahre 1605 seinen Haiduken gab. Zwischen der königlichen Besatzung und den Haiduken waren die Feindseligkeiten an der Tagesordnung, die im Laufe des im Herbst 1607 begonnenen ostungarischen Haidukenaufstandes oft zu bewaffneten Zusammenstössen ausarteten. Der Adel, der die sich aus geflüchteten Leibeigenen rekrutierten Haiduken wieder unter die gutsherrliche Oberhoheit zwingen wollte, nahm letzten Endes mit den Führern der bewaffneten Haiduken Verhandlungen auf. Die Vereinbarung vom April 1608, obwohl sie in einem gesonderten Punkt das Verhältnis der Festung und Stadt Kálló geregelt hat, konnte die Ursache der Gegensätze nicht aufheben. Inzwischen zwangen die ungarischen Stände, im Bunde mit Erzherzog Matthias, den Herrscher, Rudolf II., zum Rücktritt, an dessen Stelle Matthias den ungarischen Thron bestieg. Beinahe gleichzeitig wurde Gábor Báthory in Siebenbürgen zum Fürsten gewählt. Ende August 1608 haben Erzherzog Matthias, designierter ungarischer König und die Beauftragten Gábor Báthorys einen neuen Vertrag abgeschlossen, in dem die Haiduken statt der Stadt Kálló, Nádudvar und Csege bekommen haben. Gleichzeitig wurde der von den Haiduken gehasste Hauptmann von Kálló, Lajos Rákóczi abgelöst, dessen Stelle András Lónyay einnahm. Der völlige Geldmangel bereitete aber weiterhin ein schwieriges Problem. Die zeitgenössischen Aufzeichnungen teilen bestürzende Angaben über die Armut und das Elend der unbezahlten Soldaten mit.

Die Autoren veröffentlichen im Anhang die im Frühjahr 1607 zusammengestellte Namensliste der Besatzung, weiterhin das zur gleichen Zeit aufgenommene deutschsprachige Inventar über die Ausrüstung der Festung.

Kálmán Benda

JEGYZETEK

1. Koróknay Gyula: Kálló egykori vára. (A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970., 55—72.) Ld. még ugyancsak tőle: A kállói vár. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve II. 1959., Bp. 1961., 73—88.)
2. Komáromy András: Kálló, mint vegvár. **Hadtörténelmi Közlemények** 1897., 27—46. Merényi Lajos: Kálló és Szatmár őrségének panaszal 1631-ben. Uo. 1894., 635—646.
3. Az utasítás későbbi másolata: M. Tudományos Akadémia könyvtára, Ms. 4878. 79—84.
4. OL Thurzó család levéltára, E—196., Fasc. 22., No 2., Fasc. 10., No 23. és Fasc. 19., No 20.
5. Thurzó és Forgách jelentése. Kassa, 1607, február 12. Hofkammerarchív. Bécs. Anhang vermischter ung. Gegenstände, Fasc. 50., Conv. 1607., Fol. 67—70.
6. Dóczyék jelentése Thurzónak és Forgáchnak. Tokaj, 1607. február 20. Uo. Fol. 146. és 148.
7. Ugyanekkor Szatmár őrsége kereken 430 fő (300 német gyalogos, 50 nehéz lovas, 50 huszár és 29 tüzér), Tokajé 366 (200 német gyalogos, 100 huszár, 50 nehéz lovas és 16 tüzér), Szendrőé pedig kereken 550 (300 német gyalogos, 200 huszár, 20 nehéz lovas és 24 tüzér). Onod és Diósgyőr őrsége 300 fő alatt volt. (Kriegsarchív. Bécs. Alte Feldakten, 1607 (!), No 12/4.)
8. A szatmári őrség zsoldja 3334, a tokajé 2626, a szendrőié 3890 Ft volt. (Uo.)
9. Szatmár várának őrsége ugyanezen kimutatás szerint 100 huszár, 200 magyar gyalogos és 15 tüzér, havi zsoldjuk 1297 Ft. (Hofkammerarchív. Bécs. Hoffinanz Ungarn. Fasc. 96., Conv. 1608. október.)
10. OL Thurzó cs. lt. E—196, Fasc. 52., No 1.
11. OL Thurzó cs. lt. E—196, Fasc. 57., No 1. § 1. — Thurzóék által Bécsbe küldött másolata. Hofkammerarchív. Bécs. Anhang vermischter ung. Gegenst. Fasc. 50., Conv. 1607., Fol. 184. — Latin fordítása uo. Fol. 182.
12. Hofkammerarchív. Uo. Fol. 231—234., illetve 189—194.
13. Thurzó, Forgách és Dóczy 1607. március 5-i közös jelentése Mátyás főherceghez. Haus-, Hof- und Staatsarchív. Bécs. Hungarica. Allg. Akten, Fasc. 152., Conv. a/ „Fol. 64—65.
14. Ezeket ld. a Magyar országyűlési emlékek közeljövőben sajtó alá kerülő XIII. kötetében.
15. Értsd: egyrészt megisszák s nem kell érte pénzt adniok, másrészt a kocsmán pénzért kimérhetik. (A vitézek kocsmáltatási jogáról később még szót ejtünk.)
16. Forgách Zsigmond Rákóczi Lajosnak. Kassa, 1607. március 19. OL Rákóczi cs. lt. E—190, 1607.
17. OL Thurzó cs. lt. E—196, Fasc. 4., No 11.
18. Szabolcs megyei Levéltár. Acta diaetalia, T. II., p. 97—109.
19. Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi Lajosnak. Kassa, 1607. július 13. OL Rákóczi cs. lt. E—190, 1607.
20. Az 1607. július 13-i idézett levélben.
21. Bocskai István Rákóczi Lajosnak. Kassa, 1606. szeptember 16. A Duna-melléki ref. egyházkerület Ráday-levéltára. Jerney-gyűjtemény, XXV. k. 225.
22. Az ináncsi tárgyalásokon a hajdúk által a nemesség képviselőinek átnyújtott sérelmi irat. Szikszó, 1607. december 28. Haus-, Hof- und Staatsarchív. Bécs. Hungarica. Allg. Akten, Fasc. 153., Conv. b/ „Fol. 155. A Forgách család lt.-ban levő másolatról kiadta: Majláth Béla. A hajdúk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben. Bp., 1882. 16—18.
23. Uo.
24. Rákóczi Lajos 1607. november 5-i bárói diplomájára. Ld. Illéssy János—Pettkó Béla: A királyi könyvek Bp., 1895. 179. — A királyi biztosok, Forgách Zsigmond és Dóczy András Rákóczi mellett írt ajánlólevele. Kassa, 1607. augusztus 5. Haus-, Hof- und Staatsarchív. Bécs, Hungarica. Allg. Akten, Fasc. 152., Conv. c/ „Fol. 57—58.
25. Az 1607-es hajdúfelkelésre ld. Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 58. s köv. és K. Benda: Der Haiduckenauftand in Ungarn... 1607—1608. (Nouvelles Etudes Historiques publiées a l'occasion du XII. Congres International des Sciences Historiques. Bp., 1965. 299—313.
26. Fekete János vicekapitány és a lovas hadnagyok levele Forgách Zsigmondhoz. Kálló, 1607. november 3., egykorú másolat. Állami Lt. Eperjes, Sáros megye lt. Acta politica 1607., No 3.
27. Rákóczi 1608. márciusában Dóczy Andrásához írt leveleinek latin nyelvű kivonata. Haus-, Hof- und Staatsarchív. Bécs. Hungarica. Allg. Akten, Fasc. 156., Conv. b/ „Fol. 49—52. — A hajdúk különben Rákóczi Lajos birtokait sem kímélték. Ahogy ő maga írta Nyáry Istvánnak: „En, uram, elég kárban vagyok az hajdúk miatt. Felsővadászi házamat feldúlták, huszonnégy jármos ökör barmomat hajtották el és jó hat szekeres lovamat vitték el, boraimat megitták. egyéb éléseimet is eltékozlották.” (1608. április 4. OL. Zichy cs. zsélyi lt. Missiles. P—707., No 7896.)
28. A hitlevél magyar eredetijének egykorú másolata. A Román Tudományos Akadémia Történelmi Levéltára. Kolozsvár, Kemény Lajos-gyűjtemény. Codex pacificationis Transylvaniae T. IV. Fol. 110. — Nagy András hitlevele. (A Kállóval kapcsolatos pont szó szerint megegye-

- zik a Homonnaiék hitlevelében írottakkal.) 1608. április 13., Várkony. OL. Thurzó cs. lt. E—196, Fasc. 34., No 39. (Nyomtatásban: *Hadtörténelmi Közlemények* 1893., 84—87.)
29. Horvát István jelentése Homonnai Bálintnak. Hofkammerarchív. Bécs. Anhang vermischerter ung. Gegenstände, Fasc. 50., Conv. 1608., Fol. 134.
 30. Homonnai Bálint Rákóczi Lajosnak. Szikszó, 1608. április 18. OL. Magyar Kamara lt. Missiles. E—204, Fasc. 19.
 31. Báthory Gábor Illésházy Istvánnak. Kolozsvár, 1608. április 26. OL. Batthyány cs. lt. P—1341. Lad. 1., Fasc. 17., Fol. 146. — Ezzel szó szerint megegyezik Báthory Thurzóhoz írt levele. 1608. április 28. OL. Thurzó cs. lt. E—196, Fasc. 95., No 1.
 32. Homonnai Bálint levele Ung megyéhez. Gesztely, 1608. május 4. „Ez elmúlt napokban tudom Kegyelmeteknek lett értésére az Rákóczi Lajos uram elfogatása Elek Jánostul. Mivelhogy azért Isten segítségéből arra is szorgalmatos gondom volt, Isten után Rákóczi Lajos uramat elszabadítottam, és az tegnapi napon — nagy vereségek (!), taglások, rángatások testén lévén — békével Szerencsre késértettem ő kegyelmét, illen ok (értsd: feltétel) alatt, hogy az mi-kor módgya kívántatik, ő kegyelme törvénnel álljon azok ellen, az kik ő kegyelmét az el-múlt napi dolgokért törvényre kívánják.” (Kárpátontúli terület Állami Levéltára. Beregszász, Ung megye lt. Fond. 4., 2. kötet, 278. sz.) — Elek János 1608. május 5-én Debrecenből Báthory Gábornak írt levelében szintén megírta: Rákóczit Homonnai közbenjárására szabadon engedte, oly föltétellel, hogy a királyi biztosok Kassán törvényt láttatnak felette. (OL. Thurzó cs. lt. E—196, Fasc. 9., No 2.) — Homonnai egyébként úgy látszik, kezdetben komolyan vette, hogy az ügyben kivizsgálást tartat, ezért az eset résztvevőitől írásbeli nyilatkozatot kért. 1608. május 5-én Gesztelyről ezt írta Rákóczi Lajosnak: „Most köldtem Kaly Páit és Munkácsi Mihály nevő szolgálót Kállóban az hajdúság kívánsága szerént, hogy írva hozzák nekem, mint támadt kegyelmedre Elek János. Másikért azért köldök őket, hogy addig el ne jöjjenek, míg mind el nem osztolt az hajdúság . . . Jó sógor uram, ha Isten kegyelmednek egész-seget ad, be menjen Kállóban, igen kérem kegyelmedet.” (OL. Magyar Kamara. Acta came-ralia, E—205, Fasc. 49. Rákóczi Lajos neve alatt.)
 33. Kárpátontúli terület Állami Ievéltára. Beregszász, Ung megye lt. Fond. 4., 2. kötet, No 278.
 34. Rákóczi Lajos Dóczy Andrásnak. Szerencs, 1608. május 29. OL. Batthyány cs. lt. Missiles. P—1314, No 39 292.
 35. Instructio comitatus de Zabolch oratoribus ipsorum generosis dominis Andreae Lonlay, Francisco Tharkany, Cassoviam ad generalem diaetam expeditis praescripta. Karász, 1608. július 21. Szabolcs megyei Lt. Fasc. 28., No 11., 6. pont.
 36. Az iratok. Kassa, 1608. augusztus 20., illetve Várad, 1608. szeptember 2. Hofkammerarchív. Bécs. Anhang vermischerter ung. Gegenstände, Fasc. 50., Conv. 1608., Fol. 192., 194. és 204.
 37. Illésházy jelentése Mátyás főhercegnek. Kassa, 1608. augusztus 11. „Ludovicum Rakoczy, quia non modo aperta suspitione, sed et male prolatis et dictis verbis contra Serenitatem Vestram reus esse depraehenditur, ab capitaneatu Callo eum amovi; sunt etiam et aliae rationabiles causae, quae postea Serenitati Vestrae fusius referam.” (Hofkammerarchív. Bécs. Anhang vermischerter ung. Gegenstände. Fasc. 50., Conv. 1608., Fol. 184.) — Rózsahegyéről 1608. augusztus 29-én kelt összefoglaló jelentésében Illésházy megegyeszer kitért Rákóczi leváltására: „Confinita omnia prout in Onod, Zathmar, Callo, Zendereo, Tokay, Putnok, omnes milites lustrati sunt diligenter per Casparem Zegedi, illosque omnes stricto juramento ad fidelitatem Serenitatis Vestrae astrinxit, juramentales litteras quoque ab illis accipi, excepto Ludovico Rakoczy, qui noluit jurare Serenitati Vestrae, ideo etiam alium capitaneum in arcem Callo in locum suum posui, Andream Lonlay, fidelem Vestrae Serenitatis.” (Uo. Fol. 201—202.)
 38. Illésházy-idézett 1608. augusztus 29-i jelentésében.
 39. OL. A Magyar Kamara Lt. Litterae ad Cameram. E—41, 1609. No 6.
 40. Kriegsarchív. Bécs. Hofkriegsrat. Akten. Expedit 1607. Juli, No 49.

FÜGGELÉK

1. Kálló vára őrségének összeírása. 1607. március 1.

Az összeírás külön tünteti fel a lovasokat és külön a gyalogosokat, ez utóbbiakról két — lényegében azonos — összeírással is rendelkezünk. A lovasoknál csak a hadnagyok és főlegények nevét adja meg, jelezve az alájuk tartozó lovasok számát. A gyalogosokat tizedenkint sorolja fel, minden esetben külön megnevezve a tizedest.

Az összeírás vezetéckneveit betűhíven közöljük, a keresztneveket és az egyéb szövegeket mai helyesírással adjuk. A gyalogság két összeírásában az eltérő módon írt vezetécknevek változatait zárójelben közöljük. Az összeírásban egymás alá írt neveket — helykímélés céljából — egymás mellé írtuk, és a kimutatás végén, a lovasok és gyalogosok számát szögletes zárójelben összegeztük.

Az összeírás levéltári jelzete: Hofkammerarchiv. Bécs. Anhang vermischter ung Gegenstände. Fasc. 50., Conv. 1607., Fol. 624—628.

Regestum Kállai lovasok

Az változás¹ után való fizetésünk kezdetétől, az felséges római császár urunktól, Magyarországának koronás királyától. Anno 1607. die 1^a Martii.

Az kapitán uram lovasa: 20
Lovas hadnagy lovasa: 20

Vetési Mihály 8 lovas, Agardj János 8 lovas, Hagimasi János 5 lovas, Gjulaj János 4 lovas, Fwilles István 5 lovas, Zattaj János 5 lovas, Zabó Gáspár 4 lovas, Kun Miklós 4 lovas, Ratz István 4 lovas, Nagj Demeter 4 lovas, Biro György 3 lovas, Nagj Gáspár 3 lovas, Kun Demeter 5 lovas, Fodor Mihály 4 lovas, Ratz Ábrahám 3 lovas, Chontos György 2 lovas, Dancz István 2 lovas.

[Összesen: 100 lovas]

Militum peditum Kalloviensium consignatio.

Hadnagy: Giulai János
Porkoláb: Nagy Vince
Fondáló:² Zabo József

Tizedes, Luka Boldizsár; Dobos: Hegedüs Pál; Zekely Miklós, Tusery Mihály, Kys Lukács, Halasz (Halasz) Benedek, Ach Imre, Zenthes (Zenthessy) István, Tanczos György, Vegh Márton. — No 10.

Tizedes: Bery Benedek; Vellas János, Olah Benedek, Orosz Gergely, Makay János, Zwch (Zeöch) András, Thar Miklós, Vaida János, Hagimassy Pál, Nagi Benedek. — No. 10.

Tizedes: Bör (Bor) Mihály; Czismadia Balázs, Horwath János, Hegedus István, Hachky Tamás, Pochy Bálint, Konti Gáspár, Nagi Péter, Kochis János, Kasta (Kosta) János. — No 10.

Tizedes: Kochis Mihály; Orban János, Szobor (Czobor) Mathiás, Bakay Péter, Zabo Boldizsár, Ach Benedek, Gargia (Gardia) Miklós, Deák Balázs, János kovács, Mester András. — No. 10.

Tizedes: Sos (Sas) Tamás; Gező (Giwzeo) István, Nagi Antal, Dioszeghi Demeter, Lazar György, Varga András. — No. 6.

Tizedes: Nagi Imre; Oremus Mihály, Feier Lőrinc, Dobos Tamás, Disznos Emre, Geszteredj (Geszteledj) Péter, Zuty (Zutt) István, Nagi István. — No. 8.

Tizedes: Zilagi (Zilady) Balázs; zászlótartó: Thott Imre; Maior Gergely, Bak Gergely, Keöteölessy (Keotelessy) Demeter, Beri Gáspár, Hodasz György, Darnoczj János, Drabant (Draband) György, Benedek János. — No 10.

Tizedes: Zabo István; Kys Mihály, Kys János, Geszteredj (Geszteledj) György, Chior (Chor) Gergely, Far Boldizsár, Kakuk Mihály, Biro István, Lenchits (Lenches) Pál, Keöreossy (Keöressy) Miklós. — No 10.

Tizedes: Karoly (Karoli) János; Nagi Péter, Mezey Balázs, Varga Pál, Nagi Pall István, Thott András, Lakatos Ambrus, Dobos András, Lakatos Lőrinc, Kerekes János. — No 10.

Tizedes: Eoz Bálint; Diznos István, Kopis Tamás, Kondor Pál, Nagi (Thott) Mathias, Saity Péter, Kys György, Berchie (Perche) Balázs, Simon Tamás. — No 9.

[Összesen: 96 gyalogos]

2. Kálló vára hadifelszerelésének leltára. 1607. március 1.

Az eredeti német szöveg közreadásában, bizonyos egységes változtatásokat kivéve, ragaszkodtunk az eredeti helyesíráshoz és gondosan megőriztünk minden olyan jellegzetességet, ami ejtést tükrözhet (pinten = binden; pulfer = Pulver; gefilt = gefüllt, kerb = Korb, por = Paar stb.). Elhagytuk viszont az ejthetetlen mássalhangzó-kettőzéseket (pulffer, kupffer, pinntten stb.), a v-t és az u-t ejtés szerint irtuk (vnd = und stb.), ahogy az i-t és a j-t is (ieden = jeden stb.). Az y-t, ha két i-t jelölt, de csak akkor, átírtuk. A különírt szavakat, ha a különírás értelmi zavart idézett volna elő, összeírtuk (helle pardt, értsd: Hellebard; hand ror, értsd: Handrohr stb.). Nagy kezdőbetűt, az akkori ortográfiai szabályok szem előtt tartásával, csak mondat elején, továbbá személy- és helyneveknél használtunk.

Az irat jelzete: Hofkammerarchiv. Wien. Anhang vermischter ung. Gegenstände. Fasc. 50., Conv. 1607., Fol. 219—223.

INVENTORY

alles geschütz, munitio und Kriegswöhren, so in der Römisch-Kheyserlichen Augustät zeighauss zue Callo, von der Römisch-Kheyserlichen Augustät Commissarien, als Doczi András, Kelemessi Mihal und Bornemisza Miklosen, dem purggraffen alda Nagy Vincze, heit,¹ dato den 1 Marzii des sechszeinhundert und siebendten hajrs, ihme, obermelten Nagy Vincze ordentlichen ein inventirt und eingeanwortet. Actum ut supra.

Stuckh auf Rödern

Valkhaunen 2.

Aine die Mehr Katz genandt, die ander ein Wienerische, schiessen zugleich 6 pfundt eysen, in ihren beschlagn gefess auf rödern, sampt dem ladzeig.

Idest	2
Idest	585
Idest	7

Eysern kugeln darzue 585

Kartatschen von leimbat mit eysern schrotten gefült 7.

Toppelt Valkhanet 2.

Aines der Schnekh, das ander die Sieben Aichl genandt, schüssen zugleich 2 pfundt eysen, in ihren beschlagenen gefess und rödern sampt dem ladzaig

Idest	2
Idest	299
Idest	8
Idest	264
Idest	4

Eysern kugln dorzue 299

Kartatschen dorzue 8

Singerin kugln 264

Kartatschen von leimbat mit eysern schrotten gefült 4

Valkhanet 1.

Ain Bebekisch falkhanet scheidt [!] 1½ pfundt in seinen beschlagenen gefass auf rödern, sampt dem ladtzeig

Idest	1
Idest	399
Idest	6

Eysern kuglen dorzue 399

Kartatschen von leimbat, mit eysern schrotten gefilt² 6

Ainfache valkhanetl 2.

Zwey ainfache valkhanetl, schüssen zugleich 1 pfundt, in seinen beschlagenen gefass, auf rödern sampt den ladtzeig

Idest	2
Idest	400
Idest	8

Eysern kugln dorzue 400

Kartatschen dorzue 8

Haufvützerin³ 4.

Die 4 Haufvützerin in den streichwehren die schüssen zugleich 16 pfundt stain, in ihren beschlagenen gefass auf rödern, sampt den ladzeig

Idest	4
-------	---

1. Értsd: A császár-király hűségére való felesküvés.

2. Fondáló (gyakrabban fundáló, fundálómester) volt a neve az építésznek (ma talán így neveznék: építészmérnök); az ő kötelessége volt a vár erődítményeire, épületeire való felügyelés, ahol szükséges a javítások, korszerűsítések elvéggeztetése. (Ld. Gombocz Zoltán—Melich János: Magyar etymológiai szótár. XIV. füzet, Bp., 1941. 550. h.)

Stainern kugln dorzue 217	Idest	217
Kerb ⁴ mit stainernen schrotten gefielt 150	Idest	150
Feuer-pöller ⁵ 1.		
Item ein fewer-poller in seinen gefass	Idest	1
Summa per se.		
Summa stuckh auff rödern 11	Idest	11
Handgeschütz sampt zugeherigen, guet und beess ⁶ toppel-		
haghen 127	Idest	127
Modl darzue 4	Idest	4
Eysern geschmit khugeln dorzue sindt verhanden 15 300	Idest	15 300
Ladtungen 7	Idest	7
Pleyen patronen kugln darzue 295	Idest	295
Gasskonische rhör mit schrambschlossen ⁷ die guet und		
bess 21	Idest	21
Handrhor mit schrambschlossen, die guett und beess, 12	Idest	12
Model zu den handtröhren 24	Idest	24
Pley in zanen ⁸ 45 stückh	Idest	45

Landtsknecht rüstungen

Landtsknecht ristungen sampt den pantaschen und		
sturmhauben 17	Idest	17
Lange landtsknecht spüs 69	Idest	69
Guette helleparten 5	Idest	5
Alte zerbrochene helleparten 3.	Idest	3
Feder spüs 7	Idest	7
Knebl spis die guet und beess 12	Idest	12
Fewerhaghen die guet und beess 10	Idest	10
Sturmgaflen 6	Idest	6

Allerley sorten pulfer

Zeig pulfer zwey Toggeyer küffel	Idest	2
Mehr zeig pulfers thönen 6	Idest	6
Toppelhakhen pulfer 2 thönen	Idest	2
Handrhor pulfer zwey Toggeyer küffel	Idest	2
Zündt pulfer 2 thönen	Idest	2

Feier-werch

Alte und neue sturmkhreutz 36	Idest	36
Alte und neue sturmspis 12	Idest	12
Ungetauffte sturmspiis 8	Idest	8
Alte und neue feuer-kugln 16	Idest	16
Schlingen-kugln zum anzundten 4	Idest	4
Alte und ney gemachte fewer-kolben zum einwerffen 45	Idest	45
Gefulte sturm-hasperl 68	Idest	68
Ungefilte sturm-hasperl 80	Idest	80
Pehringl 350	Idest	350
Fewer-lampen 13	Idest	13
Schwefel 2 thunen	Idest	2
Schwerz pech 2 zenten	Idest	2 centenae
Windt-liehter 3	Idest	3
Ungefulte pulfer-sakhl 60	Idest	60
Pintschnür ⁹ 26 puschen	Idest	26

Sail-werch

Zersprungen sail 1	Idest	1
Paum streng 49	Idest	49
Zuug-sail 2	Idest	2
Zundt-strikh 800 puschen	Idest	800

Allerley gemeine zeigsachen

Hilzzerne ¹⁰ kloben mit einer mesingn schein 2	Idest	2
Kartaunen protzen 1	Idest	1
Singerin protzen 1	Idest	1
Gemeiner protz-khetten 2	Idest	2
Protz-vegl ¹¹ 8	Idest	8
Lohnscheiben ¹² 34	Idest	34
Liederne wasser emper ¹³ 10	Idest	10
Ein mersser ¹⁴ von metal sampt den schuch	Idest	1
Dhörr-taffeln 6	Idest	6
Setzkölben 6 por ¹⁵	Idest	6
Ain kupferner kössl	Idest	1
Kupfernes plech zur ladung 1	Idest	1
Eyserne plech 4	Idest	4
Morgen-stern 24	Idest	24
Feüer-pfannen 2	Idest	2
Ain hebstockh, beschlagen, 1	Idest	1
Allerley kugl, lehr, 10	Idest	10
Schantz-kerbl guet und bess 25	Idest	25
Grosse zwo sägen zum pretschneiden	Idest	2
Scheibtruchen ¹⁶ beschlagen und unbeschlagen, guet und beess 34	Idest	34
Ain wag, sambt den schallen, mit eysen beschlagen	Idest	1
Eysern gewicht darzue 60 pfundt	Idest	60 pfundt
Messungen gewicht 4 pfundt	Idest	4 pfundt
Fünf stukh stainern gewicht darzu, als 10 pfundt, 20 pfundt, 25 pfundt, 30 pfundt und 35 pfundt		5 stukh
Eyserne schauffeln guet und bess 41	Idest	41
Stehscheifer ¹⁷ 43	Idest	43
Beschlagne bodenschauffeln 72	Idest	72
Scheit-haun 95	Idest	95
Breite haun 70	Idest	70
Spitz-krampen 22	Idest	22
Lehmeysen 1 thönnen	Idest	1

Zimerleut-werchzeig

Breite zimerhakhen 2	Idest	2
Panthakhen 1	Idest	1
Zimer-sägen 2	Idest	2
Wendthaggen 2	Idest	2
Deekh-peyl 1	Idest	1
Peiszangen 1	Idest	1
Stemeyssen 1	Idest	1
Eysern winkhlmass 1	Idest	1
Zimern-klammern 1	Idest	1
Nebinger, gross und klein, guett und beess 9	Idest	9
Schnüt messer 1	Idest	1
Dexel 2	Idest	2
Renngstangen ¹⁸ 2	Idest	2
Löfflabringer zum radtporen 1	Idest	1
Schlieff stain 1	Idest	1

Schlosserwerchzeig

Ain schraubstokh	Idest	1
Ain werkh-hamer	Idest	1

Schnüt werchzeig

Ain plass palkh	Idest	1
Ain anpass ¹⁹	Idest	1
Horn-anpass	Idest	1
Radt-zangen 3	Idest	3
Ain eyserner schlegl	Idest	1

Dessen zue urkhunt sind dieser inventarii zwey gleich lautendt aufgericht und der Römisch-Kheyserlichen Augustät comissarien Doczy Andras, Kelemessy Mihaln und Bornemisza Miklosen aines, und mit Fekete Janos und Gulaj Janos, Römisch-Kheyserlichen Augustät obristen-leitenamtb²⁰ und drabanten hauptman zu Callo, dem Nagy Vincze purggraffen daselbst, mit unserer fertigung bekreftiget und jeden theil eins zugestellt.

Actum Callo, den 1. Marzii des 1607. jars.
Vicecapitaneus

Fekete János
a lovas hadnagya

Gulaj Janos
darabant hadnagy

Nagy Vincze
porkoláb

A LETTÁR MAGYAR FORDÍTÁSA

A fordításban a darabszámok állandó megismétlését (2, azaz kettő drb stb) elhagytuk.

Lettár

minden lövészszámról, löszerről és hadi felszerelésről, amelyet őfelsége a római császár kállói fegyvertárában Dóczy András, Kellemessy Mihál és Bornemisza Miklós, őfelsége a római császár biztosai a mai napon, az 1607. esztendő március havának 1. napján, Nagy Vincével, a vár porkolábjával együtt, leltári jegyzékbe vettek, és az imént említett Nagy Vincének rendben átadtak. Kelt, mint fent.

Kerekeken járó ágyúk

2 sugárágyú

Ezek egyike a „Macskamajom”²¹ nevet viseli, a másik bécsi készítésű; mindkettő 6 fontos vasgolyóra jár; mindkettő kerekekre épített, vasalt ágyútalpon; a töltőszereléssel együtt. Hozzá: 585 vasgolyó, 7 kartácstöltet, vagdalt vassal megtöltött vászonzacskókban.

2 kisebb dupla sugárágyú

Az egyiknek neve: „Csiga”, a másiké: „Makkhetes”²²; mindkettő 2 fontos vasgolyót lő ki; vasalt és kerekekre épített talpakon; a töltőszereléssel együtt. Hozzájuk 299 vasgolyó, 8 kartácstöltet, 264 rézgolyó, 4 kartácstöltet, vagdalt vassal töltött vászonzacskóban.

1 kisebb sugárágyú

Egy Bebek-féle kisebb sugárágyú, mely 1½ fontos golyót lő ki; kerekekre épített, vasalt ágyútalpon; a töltőszereléssel együtt. Hozzá 399 vasgolyó, 6 kartácstöltet, vasdarabakkal megtöltött vászonzacskókban.

2 közönséges kis sugárágyú

Mindkettő 1 fontos golyóra; kerekeken járó, vasalt ágyútalpakon; a töltőszereléssel együtt. Hozzá: 400 vasgolyó, 8 kartácstöltet.

4 tarack

A 4 tarack a szegletbástyákon áll; mindegyik 16 fontos kőgolyót lő ki; vasalt, kerekeken járó ágyútalpakon; a töltőszereléssel együtt. Hozzá 217 kőgolyó, 150 zúzott-kővel megtöltött kosár.

1 mozsárágyú

A foglalattal együtt.

Összesen tehát 11 kerekeken járó ágyú.

Kéziágyúk

127 kéziágyú,²³ a hozzájuk tartozó jó és rossz állapotban levő szakállvasakkal együtt.
Hozzá: 4 állvány, 15 300 kovácsoltvas golyóból álló készlet; 7 töltővessző, 295 ólomgolyós töltény.

21 csavarzaváros Gascogne-i puska; részben jó, részben rossz állapotban.

12 részben jó, részben csavarzaváros kézipuska.
Hozzá: 24 állvány, 45 rúdca öntött ólom.

Gyalogos német katonák²⁴ felszerelése

17 teljes felszerelés német gyalogosok számára mellvértékkel és rohamsisakkal,
69 hosszú német gyalogos lándzsa,
5 jó alabárd,
3 avult, törött alabárd,
7 tollas lándzsa,²⁵
12 vadászdárda; részint jó, részint rossz,
10 tűzoltócsáklya; részint jó, részint rossz,
6 ostromvilla.

Különféle lőporok

2 tokaji-köbölnyi ágyúhoz való lőpor.
6 hordó ugyancsak ágyúhoz való lőpor.
Szakállas puskához való lőpor, 2 hordónyi.
2 tokaji-köbölnyi kézipuskához való lőpor.
2 hordó gyutacslop.

Tüzes szerszámok

36 régi és új ostromkoszorú.²⁶
12 régi és új ostromdárda.
8 meg nem keresztelt²⁷ ostromdárda.
4 láncos golyó tűzvész támasztásához.
45 régi és új tüzes bunkó,²⁸ behajtásra való.
68 megtöltött ostrom-motolla.²⁹
80 meg nem töltött ostrom-motolla.
350 szurkos karika.
13 tüzes lámpás.
2 hordó kén.
2 mázsa fekete szurok.
3 viharlámpa.
60 megtöltetlen lőporos zacskó.
26 gombolyag kötözéssineg.

Kötélfélék

1 szétsodródott kötél.
49 fadóntó kötél.
2 vonókötél.
800 köteg gyújtózsínór.

Különféle közönséges szerszámok

2 fából készült, rézlemezzel borított sikattyú.
1 öreg ágyúhoz való ágyútaliga.³⁰
1 sárgaréz ágyútaliga.
2 közönséges lánc ágyútaligához.
8 ágyútaligához való kiskocsi.
34 lánna-tábla.³¹
10 ütött-kopott vizesvödör.

- 1 bronzmozsár, talpával együtt.
- 6 szárítótábla.
- 6 pár ágyútöltő rúd.
- 1 vörösréz üst.
- 1 vörösrézlemez az ágyútöltéshez.
- 4 vaslemez.
- 24 csillagos buzogány.
- 2 parazsas serpenyő.³²
- 1 vasalt emelőrúd.
- 10 különféle üres golyó.
- 25 részint jó, részint rossz sánckosár.
- 2 deszkavágáshoz való nagy fűrész.
- 34 vasalt és vasalatlan, részint jó, részint rozszant talicska.
- 1 mérleg, vasveretű serpenyőkkel, 2 hozzávaló 60 fontnyi vas és 4 fontnyi sárgaréz súllyal, továbbá 5 kő súly, mégpedig: egy 10 fontos, egy 20 fontos, egy 25 fontos, egy 30 fontos és egy 35 fontos.
- 41 részben jó, részben rossz vaslapát.
- 43 hegyes hasítóék.
- 72 vasalt ásólapát.
- 95 hasítókapa.³³
- 70 széles fejű kapa.
- 22 hegyes csákány.
- 1 hordónyi ócskavas.

Ácsszerszámok

- 2 széles fejű ácsszekerce.
- 1 csoroszlya-fejsze.³⁴
- 2 ácsfűrész.
- 2 tengelyhorog.³⁵
- 1 tetőmunkához való szekerce.
- 1 harapófogó.
- 1 véső.
- 1 derékszögbemérő vasból.³⁶
- 1 ácskapocs.
- 9 fűrő; részben nagy, részben kicsi, jó is, rossz is.
- 1 vonókés.
- 2 mélyítőbárd.
- 2 mérőpózna.³⁷
- 1 kanál alakú lekerekítő, kerékfűrészhez.
- 1 köszörűkő.

Lakatosszerszámok

- 1 satú.
- 1 lakatos kalapács.

Kovácsszerszámok

- 1 fújtató.
- 1 üllő.
- 1 kétszarvú üllő.
- 3 kerekfejű harapófogó.
- 1 kovácskalapács.

Mindennek bizonyosságára ebből a leltárból két, azonos tartalmú példányt készítettünk. Az egyik példányt mi: Dóczy András, Kellemessy Mihál és Bornemisza Miklós, őfelsége a római császár biztosai, a másikat pedig mi: Fekete János és Gyulai János, őfelsége a római császár kállói vicekapitánya, illetve darabant hadnagya, továbbá Nagy Vince, ugyanitteni porkoláb aláírásunkkal megerősítettük, és mindkét fél kapott egy-egy példányt belőle. Kelt Kállóban, az 1607. esztendő március havának 1. napján.

JEGYZET

1. heute
2. gefüllt
3. Haubitzen
4. Körbe
5. Feuerböller
6. böss, böse
7. Schraubschlossen
8. Zainen
9. Bindschnur
10. hölzerne
11. Protzwägl
12. Lahn
13. Eimer
14. Mörser
15. Paar
16. Schiebtruhen
17. Stechscheider
18. Rangstangen
19. Anboss
20. Obristenleutnant
21. Meerkatz: cerkofmajom, vagy macskapofájú majom.
22. A „Sieben Aichi" egyaránt fordítható „hét makk"-nak, „hét tölgly"-nek és „makkhetes"-nek.
23. Közönségesen használt nevén: szakállas puska.
24. A „Landsknech"-et fordítottuk így.
25. Többhegyű szűrőfegyver.
26. Tüzes koszorúnak is mondták.
27. Értsd: nincs szurokban megmártva.
28. Tüzes botnak is mondták. Gyúlékony anyagba mártott és égve elhajított dobóbot.
29. Ostromkeréknek is nevezték.
30. Később — a német szó átvételével — kartánynak is mondták.
31. Láanna: finom, vékony bádoglemez. (Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár. II. 521. h.)
32. Elsősorban nem is fűtésre, hanem étel gyors megsütésére, vagy főzésére szolgált.
33. Keskeny fejű, éles-hegyes kapa.
34. Hasításhoz használt nagy és lapos fejsze.
35. Másként: függesztő horog.
36. Ma: vinklivas.
37. Sorjázópóznának is mondták.

A hagyományos paraszti gazdálkodás és a teherhordás kapcsolata*

(Népi teherhordás Nyírbátorban és környékén)

A hagyományos gazdálkodási viszonyok között működött paraszti gazdaságok mindennapi tevékenységétől elválaszthatatlanok voltak a teherhordó eszközök, melyek a különböző munkafolyamatok vagy különösebb alkalmak során töltötték be rendeltetésüket. Tehát az egyes eszközök, eljárások szervesen épültek a parasztság gazdasági-társadalmi életébe. Az eddigi néprajzi kutatás már jelentős eredményeket ért el a népi teherhordás vizsgálatában. Az első jelentősebb összefoglalás és útmutatás *GYÖRFFY István* nevéhez fűződik,¹ majd *KESZI-KOVÁCS László* volt követője, aki alapvető munkájában nélkülözhetetlen szempontokat nyújt a népi közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás kutatásához. E mű nagy érdeme, hogy részletes bibliográfiát közöl az 1948-ig megjelent néprajzi feldolgozásokról.² A népi teherhordás kutatása elsődlegesen az egyes teherhordó eszközökre és módokra irányult, konkrétan az emberi erővel végzett teherhordásra. *GUNDA Béla* érdeme, hogy az egyes eszközök vizsgálata során fokozottan érvényre juttatta a kartografikus módszer alkalmazását,³ amely az ifjabb generáció tagjai között pl. *PALÁDI-KOVÁCS Attila* publikációiban is fokozottabban érvényesül.⁴ Ugyanő dolgozataiban az egyes teherhordó eszközöknek, módoknak szentel figyelmet,^{5a} s ezzel — a korábbi eredményeket tekintetbe véve — lényegesen gazdagította a népi teherhordás adatainak tárházát.^{5b} Az emberi erővel végzett teherhordás kutatásakor hangsúlyozottan került előtérbe az eszközök nemek közötti megoszlása, az ember testrészeinek szerepe a teherhordásban. Ilyen szempontok figyelembe vételével is íródott *GUNDA Béla* tanulmánya egy szepességi falu teherhordásáról, amelyben a szerző többek között kiemeli a falu társadalmi, gazdasági viszonyait, kitér a két nem teherhordásban jelentkező különbözőségére, munkamegosztására.^{6a} A kolozsvári Hóstát teherhordását taglalva *SÁNDOR Gábor* dolgozatát az ember testrészeivel végzett munka szempontjai alapján állította össze.^{6b}

Az egyes teherhordó eszközök és módok területi összegezése szintén *GUNDA Béla* nevéhez fűződik, aki Magyarország jellegzetes teherhordó eszközeinek és módjainak típusait rögzítette idegennyelvű tanulmányában, kitérve azok eredetére, s térbeli elterjedésének vázolására.⁷

Bár kisebb területet ölel fel *GRÁFIK Imre* tanulmánya, érdemes felemlítenünk, tekintettel arra, hogy a Szentendrei-sziget szállítását és közlekedését vizsgálva az emberi erővel végzett teherhordás eszközein túlmenően az állattal végzett szállítást, vontatást is tekintetbe vette, s kitért az egyes teherhordó eszközök készítésére is.^{8a} Ugyanő dolgozta fel — új kutatási szempontokat érvényre juttatva — az állati erővel végzett folyami vontatást is.^{8b} Az egyes eszközöket, alkalmatosságokat is figyelembe véve, az állati erő alkalmazásának feltárására szép példát nyújt *PALÁDI-KOVÁCS Attila*, bemutatva a gömör-tornai karsztvidék málhás lovakkal történő szállítását.⁹

E rövid áttekintés is igazolja, hogy a teherhordás néprajzi vizsgálatában túlnyomórészt az egyes eszközöknek, módoknak szenteltek nagy figyelmet a kutatók. Mint

bevezetesként jeleztük is, az említett eszközök, módok szervesen tartoztak a hagyományos paraszti életmódhoz, a gazdálkodás minden mozzanatához, a társadalmi, közösségi megnyilvánulás alkalmához, gyakorlatához. Ilyen tekintetben szükséges fel- említenünk azokat az összefoglaló és résztanulmányokat (pl. *BALASSA Iván* és *IKVAI Nándor* a Zemplén-hegység vidékének földművelését tárgyaló műveit stb.), amelyekben figyelemmel kísérik az egyes mezőgazdasági munkák során funkcionáló munka- és teherhordó eszközöket is.¹⁰ A teherhordás kutatásakor érdemes tekintetbe venni *JÁVOR Katalin* dolgozatát, amelyben egy nyírlugosi parasztcsalád munkamegosztását elemzi, rámutatva arra, hogy az egyes mezőgazdasági munkák alkalmával mennyire határolódik el és kapcsolódik össze a nő és a férfi tevékenysége.¹¹

A teherhordás szorosan kapcsolódik a parasztember gazdasági tevékenységéhez, életéhez. Az egyes teherhordó eszközök vizsgálata során — attól függően, hogy milyen társadalmi és anyagi helyzetű emberek körében él még a használatuk — sokoldalú gazdasági és társadalmi viszonyra figyelhetünk fel. A teherhordás fogalmán olyan tevékenységet értünk, amikor az ember testrészei segítségével (egyszerű esetben), vagy valamilyen eszköz közbeiktatásával bizonyos terhet: tárgyat, anyagmennyiséget kisebb-nagyobb távolságra elmozdít, cipel, illetve elszállít. A teherhordás nemcsak cipekedés. Azáltal, hogy meghatározott távolságon történik, a gyalogos és járműves közlekedéssel is összefügg. „Az élet mozgás. A kultúra életében ez a mozgás a közlekedésben jut kifejezésre, amely ember és ember, nép és nép között létesít kapcsolatot.” — írja *Kaj BIRKE-SMITH*.¹² A parasztember, amikor gyalogosan vagy a szekeren közlekedik a határban lévő munkahelyére, akkor a közlekedés során létesít kapcsolatot a lakóhelye és a munkahelye között. A közlekedés alkalmával funkcionálnak az egyes teherhordó eszközök, amit a munkába menő ember magával cipel. A parasztember munkahelyét a falu határának különböző pontjain, a település és határának egyes részein találjuk meg. Az esztendő különböző időszakában más-más helyen adódik számára munka, s így a közlekedésének iránya is ahhoz igazodik. Amikor kimegy a földjére dolgozni, megfelelő munkaeszközt és élelmet, italt visz magával. Tehát egy időszakon belül, a mezőgazdasági munkák alkalmával a munkaeszközök és teherhordó eszközök bizonyos területen funkcionálnak. A településen, és annak határán belül több mozgásövezetet különböztethetünk meg:

1. A település külső mozgáskörzete a lakóház és a határban elhelyezkedő munkahely (a szántóföld, a rét, a kaszáló, a szőlő és az erdő) között jön létre.
2. A második mozgáskörzet a lakótelek és a település egyes részei és objektumai között alakul ki.
3. A lakóház és a telek tartozékaival alkotja a központi mozgáskörzetet.
4. A település és az attól távolabbra eső más vonzási központok (város, vásárhely, búcsújáráshely) között alakul ki a legtávolabbi mozgáskörzet.

A dolgozatomban nemcsak az emberi erővel, hanem az állati erővel, szekerezzel végbemenő teherhordást is tárgyalom, hiszen a teherhordás e két összetevője egységet alkot a mezőgazdasági tevékenység folyamatában, amely során nemcsak a mezőgazdasági termelőeszközök, hanem a teherhordó eszközök is funkcionálnak. Tekintettel voltam továbbá a teherhordó ember testrészeinek szerepére, a nemek közti munkamegosztásra is. A teherhordást a mezőgazdálkodás évi menetének megfelelően, a mozgáskörzetek alapján kísértem figyelemmel. A teherhordás ilyen szempontok szerinti vizsgálatát a Nyírség középső és délkeleti területén: Nyírbátorban, Máriapócon és Pircsén végeztem el, de a mozgási központok és területek megállapításakor figyelembe vettem Nyírgyulaj, Ófehértó, Penészlek és Vállaj községek helyzetét is. A dolgozatomban az 1900 és 1970 közötti időszakot tekintem át, kihangsúlyozva az első világháborút követő, a két világháború közötti, valamint a felszaba-

dulást és a termelészövetkezetek megalakulását (1960) követő időszakot, amikor is számottevő változás következett be a teherhordás rendszerében.¹³

Még mielőtt a részletes ismertetésre rátérnék, érdemes néhány mondatban szólni e táj természeti arculatáról, történeti múltjáról. *FÉNYES Elek* 1851-ben megjelent munkájában ezt írja: „Nyír-Báthor... határa részint sárga, részint fekete homokos, erdeje van.”, „Pócs (Mária)... határa homokos, de rozstot, dohányt, tengerit bőven terem.”¹⁴ A Nyírség hazánk mostohább természetföldrajzi területei közé tartozik. Az egykori hordalékkúp felszínét ma futóhomok-képződmények: homokbuckák, homokdűnék, és a közöttük meghúzódó nyírvízlaposok teszik változatosabbá. A Nyírség nevét nemcsak a nyírfáról kapta, hanem a nagy számmal előforduló, a mélyebb fekvésű területeket elborító vizekről, a nyírvízlaposokról is.¹⁵ A geográfiai környezet — Belső-Somogyhoz, Kiskunsághoz hasonlóan meghatározta a lehetőséget az ember számára, kényszerítette, hogy a rosszabb minőségű termőföldön is megteremtse a szükséges javakat élete fenntartásához, boldogulásához. A nyírségi parasztember állandóan harcban áll a természettel: a gyengébb minőségű homoktalajt gyakran kell trágyázni, hogy teremjen valamit, s egyben a folyton mozgásban lévő futóhomokot meg is kösse. A szél legjobban a homokdűnék, a „hegyek” meredekebb oldalait koptatja, de a száraz, kemény fagyos téli napokon a kevésbé partos részokról is könnyedén elhordja a termőtalajt. Legmostohább a helyzet a Nyírség délkeleti és déli területein, Penészlek vidékén, ahol a sivó futóhomok uralja a földfelszínt. Nyírbátor környékén, Máriapócs felé haladva a Középső-Nyírség területén már kedvezőbb a helyzet, itt termékenyebb, kötöttebb löszös-homokos barnatalajt is láthatunk kisebb-nagyobb foltokban.¹⁶ Igen keserves a megélhetés a futóhomokkal borított területen. Amíg a hajdúsági löszös feketeföldön 2—3 kh szántóföld is elegendő egy öt-hat tagú család megélhetéséhez, addig a Nyírbátor környéki jobb minőségű barnaföldön az ugyanilyen nagyságú családnak 5 kh szükséges, de a silányabb minőségű homoktalajon Penészlek környékén ezt a családot csak 12—15 kh föld képes eltartani. A vidéki falvakban korábban mindig is nehezebb volt a megélhetés, mint Nyírbátorban. Ezen a vidéken a felszabadulásig hatalmas uradalmak voltak. A hajdani neves családok — Báthoriak, Bethlenek, Rákóczyak, Bánffyok — helyébe újak kerültek, s közöttük is a legismertebb a Károlyi család és a máriapócsi Basilita-rend volt.¹⁷ A nyírbátoriakat nagy előnyben részesítette, hogy a község sokáig kiváltságos helyzetet élvezett.¹⁸ Jelentős volt az úrbéres jobbágyok rétege: emlékezet szerint a „kossuthi időben” négyszáz úrbéres gazda egyenként 20 kh földdel, a néhány szessziós pedig 40 kh földdel rendelkezett. 1851-ben *Fényes Elek* Nyírbátorban 64 7/8, Máriapócson 22 4/8, Pircsén 13 2/8 második osztálybeli jobbágytelekről tesz említést.¹⁹ A társadalmi differenciáltság egészen a felszabadulásig követhető e falvakban: Nyírbátor a jómódú gazdák városa, míg a környező falvakban a földnélküli, vagy kevés földterülettel rendelkező zsellérek voltak túlsúlyban.

1. *Teherhordás a település külső mozgáskörzetében*; ez a mozgáskörzet Nyírbátor határát foglalja magába, amely több részre oszlik. A határ jelentős részét borítja a futóhomok megkötését is szolgáló akácerdő. A községhez közel eső homokdombokon, a „hegyeken” találjuk a szőlőtelepítéseket. A mélyebb térszínen meghúzódó laposok a kaszálásra legalkalmasabb területek (a nyírbátoriak egykori híres kaszálója *Bátorligeten* volt). A határ többi részét szántóföldként hasznosítják. A gazda a községben lévő házastelekről jár ide dolgozni. A földjére gyalogosan vagy szekéren megy — a távolságtól és módjától függően —, munkaeszközét, valamint élelmet és italt visz magával. A mezőgazdasági munkák sorrendjének megfelelően más-más munkaeszközt használ.

A parasztember szinte az egész esztendő munkával tölti el, pihenésre még télen is alig jut idő. A fogatos gazdák télen hordják haza az erdőről a fát (1. kép), vagy vállalnak bérbe fuvarozást. 1960 előtt minden gazda²⁰ rendelkezett egy bizonyos résszel a *Bátorligeten* elhelyezkedő közbirtokossági erdőben, ahonnan a fát szintén télidőben szállították haza. Ilyenkor egy esztendőre való tüzelőfát hordtak össze. A legfontosabb szállítóeszköz a szekér. Ma is általánosan a *lőcsős* vagy *parasztszeke*ret használják, de látunk gumikerekes, nagyobb rakodóterű *stráfkocsikat* is. Korábban még fatengelye volt a szekérnek, az uradalomban 1945-ig még előfordultak ezek a fatengelyes járművek. A gazdák már a két világháború között is vastengelyes szekeret használtak. A zsellérek nem rendelkeztek ilyen alkalmazhatósággal, a tüzelőfát a szükségletnek megfelelően szerezték be az év folyamán. Szekér hiányában a hátukon cipelték haza a fát. Ez a munka nagy emberi erőlkifejtést igényel, ennek ellenére mégis az asszonyokra hárult. Erre a célra 2—2,5 m hosszú, vékony kötelet használnak, melyet „U” alakra hajlítva terítnek a földre, s rápakolják az 1—1,5 m hosszúságúra összetördelt gallyakat. Kellő magasságra összepakolva a fát, az „U” alakú kötél szabadon lévő két szárát visszahajítják és átbújtatják a kötél másik végén. A cipekedő ember leül a gallyköteg mellé, és a kötél két szárát vállain átvetve a hónalj alatt köti csomóra a fát összefogó kötélhez. A súlyos teherrel nehéz felállni, ezért az ágakat a lehetőséghez képest mindig árokparton vagy lejtősebb térszínen szedik össze (2. kép). Egy *hátfa* súlya elérheti az 50—70 kg-ot is. A cipekedés távolsága növeli az ember szervezetének igénybevételét. Máriapócon pl. a hátán történő fahordás legnagyobb távolsága négy kilométer. Mint már említettem a fahordás a szükséglet szerint történik, de vihar után, mikor a szél letördelte a fák ágait, napjában nyolc-tízszer is megfordultak az asszonyok.

A tél utolsó hónapjaiban: januárban, februárban, márciusban kezdik meg a trágya kihordását a földekre. Ez a tevékenység inkább a férfiak munkáját igényli, de olykor-olykor a nők is besegítenek. Az a gazda, aki a családjával műveli a földjét, vagy a résztes, aki harmadába vállal földet, maga szállítja szekeren a trágyát. A felesgazda először a saját földjére, utána a felesföldre hordja. A trágyát vasvillával hányják fel a *saroglya* nélküli *lőcsős* szekérre (3. kép). A szőlőbe is hasonlóan viszik a trágyát. Ha a trágya nagyon szalmás, egy kupacba szórják le, hogy tovább érjen, az *érett* trágyát viszont a szekérről folyamatosan terítik szét a földön. Az emberi erővel történő trágyahordás eszköze a *saroglya* (4. kép). Mindenki magának készíti el deszkákból. A szőlő trágyázásakor alkalmazzák, a szőlőtőkék közé csak ezzel lehet széthordani a trágyát, használatához két ember szükséges (Nyírbátor).

A trágyázást sokszor közvetlenül a szántás művelete követi, melynek kezdéséideje az időjárás alakulásától függ. A szántás napjának reggelén az *ekét* és *taligát* a *szeke*rderekba, vagy a szekér *saroglyájára* helyezve szállítják ki a szántóföldre (5. kép) A harmados embernek a föld tulajdonosa, a feles maga végzi el a szántást. Ezt a munkát kizárólag férfiak végzik, bár a világháborúk idején megtörtént, hogy az asszonyok is megfogták az ekeszarvat, máskor legfeljebb a teheneket vezették.

A szántás a földterület nagyságától függően több napig is eltarthat. Hasonlóan a trágyázáshoz, — amikor sem ételt, sem italt nem visznek magukkal, mert napjában többször is megfordulnak otthon a szekérrel — a szántás ideje alatt sem visznek főtt ételt a szántó férfinak. Reggel kenyeret, szalonnát pakol a gazdaasszony a tarisznyájába, s italt is visz magával. A *tarisznya* a férfi elválaszthatatlan társa volt szinte egész életén át: az iskolás kortól kezdve melett, idős korig viselte. Bárhová ment is élelmét abba pakolta, s a vállán átvetve a hátára, vagy a szerszáma nyelére kötve vitte. Többféle tarisznyaforma ismeretes. Az egyszerűbb tarisznyákat vászonból házilag készítették, s az egyes formák megnevezésére több nevet is használnak:²¹ *bakó* (Máriapócs, Nyírbátor), *tarisznya* (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj, Piricse,

Vállaj), *hurkos* vagy *korcos tarisznya* (Nyírbátor, Máriapócs, Piricse), *liba* (Piricse). Az anyagukat az asszonyok kenderből szőtték. Közülük a legegyszerűbb készítmény a *bakó*: *kétnyüstös vászonból* készített zacskóra fület varrtak (12. kép). Abrakot tartottak benne a lovaknak, de kaszáláskor a fenőkő, *füntü* is ebbe került. Amikor egy nagyobb méretű vászonzacskó nyakát *összekorcolták*, vagy *hurkot* kötöttek rá, majd az egyik, vagy mindkét sarkával madzaggal összekötötték, létre jött a nevében is jelelt *korcos* vagy *hurkos tarisznya*. Attól függően, hogy hány sarkát kötötték össze, nevezik *három-* vagy *négysarkos tarisznyának* is (Piricse). E tarisznyát éppen az összekorcolás miatt csúfolják *libának*.

Az a gazda, aki adott a tekintélyére, és anyagi tehetsége is volt hozzá, a szőrtarisznyát használta²² (6. kép), a szegényebb napszámos embereknél ritkán fordult elő. Nyírbátorban nem készítették, régebben a csütörtöki vásárban vették a nagykarolyi, majd a debreceni tarisznyakészítő mesterektől, szíjgyártóktól. Innen ered a *debreceni tarisznya* neve (Nyírbátor) is, általánosan azonban *szeredásnak* hívják (Nyírbátor, Máriapócs, Piricse). A *szőrtarisznyát* a marha, a ló, a disznó, a kutya szőréből készítették a tarisznyakészítő mesterek, de ezeknél is nagyobb értéket képviselt a századunk elején használatba került kecskeszőrtarisznya.²³ A szőrtarisznya szélét bőrszíjjal szegték be. Többféle színű, hosszanti csíkozású változata ismeretes.

A *bőrtarisznya* kevésbé terjedt el, főleg a pásztorok használják, akik a csizma szárából készítették maguknak, vagy szíjgyártó mesterekkel csináltatták. A parasztemberek ritkán viselték. Nagy előnye, hogy benne az étel esőben sem ázik el, de mégsem vetekedhetett a szőrtarisznyával, mert az drágább és mutatósabb is volt. A tarisznyaféléket ma már nem viselik a férfiak, helyette a bőrből készült kézitáskát, vagy a rendfenntartó erők tagjain látható bőroldaltáskát hordják (7. kép.)

A szántás befejeztével hamarosan sor kerül a vetésre. A vetőmagot zsákban, szekerderékba téve szállítják ki a szántóföldre (8. kép). A harmadosnak a gazda adja a magot, míg a felesbe vállalónak kötelessége a sajátjából vetni. A szántóföldön a vetőmagot beletöltik a *vetőzsákba*, amit a vető férfi a nyakába vesz, majd hozzáfog a vetéshez. Erre a célra a *vetőabroszt* is használták. A vetés során egyszerre kb. 30 kg vetőmagot cipelnek, a *szórás* minden második lépésre történik. A gabonát a férfiak vetették. A *kolompér* vetéséhez már két ember kell, s ha szükséges az asszonyok is segítenek. Az egyik kapával kivágja a földet, a másik a *vetőzsákból* (9. kép), *ficcavavesszőkosárból*, vagy *szakajtóból* dobálja a vetőburgonyát a *fészekbe*. A *vetőzsákból* rozsot, búzát, árpát, lucernát, burgonyát (ha már nagyon kicsírázott, akkor *vesszőkosárból*); napraforgót, tengerit kötényből, *suroból* vetnek (Máriapócs, Nyírbátor, Piricse).

Legelőször a lednek, a csillagfürt vetésére kerül a sor márciusban. Az árpa, a burgonya, a rozs április elején, a tengeri, a répa, a zab, a napraforgó április vége felé kerül a földbe. Legkésőbb, májusban történik a dohánypalánták kiültetése a szántóföldbe. A palántákat már a tél vége felé kezdik nevelni melegágyban. Amikor elérkezik a palántázás ideje, a dohánypalántákat faládákba helyezve szekéren szállítják ki a földekre. Kapával vágják ki a földet, s ebbe a *fészekbe* ültetik a palántát. A lehetőség szerint esős időben palántáznak, mert a homoktalaj sok öntözővizet kíván. Az öntözés szükségességének megfelelően *feneketlen hordóban*, (félfenekű) szekéren hordják ki a földre a vizet (Nyírbátor, Piricse).

Az elvetett növények közül a lucernafélékkel, a gabonával kevés a gond, de a tengerit, a burgonyát rendszeresen kapálni kell. Kapálás idején már korán reggel kint vannak a földeken, hogy a déli hőségben inkább pihenhessenek. A községhez közelebb eső részekre gyalogosan, a határ távolabbi pontjaira szekérral mennek ki a gazdák. A napszámosokat szekéren szállították ki a gazdák a falutól távol eső földekre (Nyírbátor).

A kapálás idején már vittek az asszonyok főtt ételt a határban dolgozó családnak. Ebédhordáskor a száraz dolgok: kenyér, sültbús stb. tányérra téve kendőbe került, és a *cserepszilkével* együtt vitték a munkásoknak. Az ételhordókendőt *szelvétnak* (Máriapócs, Nyírbátor, Pircse) mondják, de *kenyereskendőnek* (Nyírbátor, Pircse), *kosárkendőnek* (Máriapócs, Nyírgyulaj) is nevezik, mert kenyérsütéskor is ezt használták. Ezt kendervászonból készítették az asszonyok, méretei különbözők. Gyakori az 57×57 cm-es kendő használata. Két féle *szelvétné* különböztetünk meg, annak megfelelően, hogy milyen alkalmakkor használták: az egyik rózsaszín, kék, csíkozott mintájú, vagy csak nyerskender színű. Ebben vitték a határba az ételt. A másik féle fehér, ebben kizárólag a gyermekágyas asszonnak visznek ételt, a határba sohasem (Máriapócs).

A főtt ételt *cserepszilkébe* tették, és egy hálófélébe, a *kasornyába* helyezve szállították az asszonyok. A kasornya kezdetleges változata egy madzag, amellyel a *szilke* nyakát kötötték át, hogy kézben könnyebben cipelhessék. Gyakoribb volt a *kasornya* (27. kép) használata. A *kasornyát* (Nyírbátor, Pircse, Penészlek), *fenék-madzagot* (Máriapócs, Nyírgyulaj) parasztasszonyok és cigányasszonyok készítették, a szövészekről lemaradt kőcből, *viriznekből*, *zsinégből* összesodorták. A hálázó cigányoknak egy-két kilogramm burgonyát adtak érte. A vidékiek sokszor a nyírbátori csütörtöki vásárban szerezték be. Egy háztartásban többet is tartottak. Az asszonyok mindig arra törekedtek, hogy az ételhordó kendő és a kasornya tiszta legyen, ellenkező esetben könnyen a szemükre vetették, hogy nem becsülik a férjüket.

A kasornya használata fokozatosan háttérbe szorult a gyárilag készített zománccos fémkanna, az *ételes* (Nyírbátor) elterjedésével. Ebben a hengeres, fogóval ellátott színes — kék, fehér, piros, drapp stb. — zománcú edényben 2—5 liter ételt tudtak a határba vinni. Újabban a több részből álló alumínium ételhordót használják.

A növények kézi erővel való kapálása sok munkát igényel. Minél nagyobb a földterület, annál több munkáskéz szükséges. A gazdáknál nagyobb földterület esetén a szükséges munkaerőt a napszámosok pótolták, de a kisebb, kevésbé módos családoknál minden munkát bíró emberre szükség van, nem kímélhették a kisgyermekes anyákat sem. Nyírbátorban az asszonyok lepedőben nem vitték gyermeküket, de Máriapócson, Pircsén gyakrabban használták, főleg az „elesettebeknél” fordult elő. A munkába induláskor gyermekét az édesanyja *lepedővel* (Nyírbátor, Pircse, Penészlek), *abrosszal* (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj, Pircse) a hátára kötözte, ha sírt, sokszor még a kapálás közben is cipelte. Aki csak tehette nem a vászonból készített lepedőféleiben, hanem a gyárilag készített posztókendőben vitte gyermekét. Ezzel falvakban az asszony a hátára is felvette (10—11. kép). Többféle elnevezése él: *beli-nerkendő* (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj, Pircse), *posztókendő*, *hajkáló kendő*, *nyakbavaló kendő* (Máriapócs). A nagyobbacska gyermeket ölben, karon, a kisebbeket kendőben, sokszor még a háromhetes gyermeket is magukkal vitték a határba. Egyes esetben a kisgyermekét az édesapja kosárba ültette, és a vesszőkosár két fülén átdugott kapanyél segítségével a vállán szállította (Máriapócs).

Egy esztendőben többször is sor kerül a kaszálásra. A tavaszi csapadékos és meleg időjárás hatására kizöldellő réteket már június elején lehet kaszálni. Ekkor az *anyaszénát* vágják le, augusztusban pedig a *sarjút* (Nyírbátor). Ha a nyár végén is jó idő marad, harmadszorra is kaszálhatnak, de ilyenkor a szénát már nem szárítják kinn a mezőn, hanem a fűvet beszállítják a községbe és feleltetik az állatokkal. A századunk első felében a Nyírbátort körülvevő *fűveskerteket* is használták kaszálóként, de a nyírbátoriak legjobb kaszálóterülete Bátorligeten volt. A távolabb fekvő kaszálóra szekérrel mentek, a kaszát a szekérderekba kötözték le, nehogy valakit megvágjon, úgy fektették le, hogy a pengéje a saroglyán nyugodott és madzaggal rögzítették hozzá. A gyalogos ember oldalára akasztja tarisznyáját, vállára emeli a ka-

szát, a vizeskorsót kezében vagy a kasza nyeléhez fogva viszi. A *fentét* és az *üllöt* a *bakóba* rakja (Máriapócs, Nyírbátor, Pircse), melyet általában a szerszám nyelére húzva visznek (12. kép). A nehéz fizikai munkában sok vizet fogyaszt a dolgozó ember. A szénakaszálás is a nehezebb mezőgazdasági munkák közé tartozik. Különösen a meleg tavaszi és nyári napokon jólesik a frissítő, hűvös ivóvíz.

A vizesedény ugyanolyan hozzátartozója a földjére igyekvő embernek, mint a tarisznya. A víz hordására többféle eszköz ismeretes. Erre a célra használták fel a kabaktököket, melyet ezen a vidéken csak *lopótök* néven ismernek²⁴ (13. kép). A kabaktök csúcsát levágják, és az így keletkezett nyíláson keresztül tisztítják ki a magtól, majd a nyakára zsineget kötöttek, hogy annak segítségével könnyen szállítható legyen. Az idősebb emberek emlékeznek még a használatára; aki egyedül ment dolgozni, az vitt benne vizet magának. Mellette általánosan használták a cserépkorsót. Több személy számára vittek benne vizet. A cserépkorsót *vászsonkorsónak* (Máriapócs) és *csecseskorsónak* (Máriapócs, Nyírbátor, Pircse) is nevezik (7. kép). A vizet az edény szűrővel ellátott száján töltötték be — a szűrő akadályozta meg nehogy békát, bogarat merítsenek a korsóba — és a fülén lévő *csecsen* keresztül ittak belőle. Előnye, hogy a vizet hűvösen tartotta, amit azzal is elősegítettek, hogy egy fa alatt a földbe ásták. A kb. 4—5 literes cserépkorsókat a csütörtöki vásárban szerezték be a fazekasoktól vagy kereskedőktől. (Nyírbátor környékén ugyanis a homoktalaj nem tette lehetővé az agyagedények készítését. A nyírbátori fazekasok Szatmárból (pl. Turnyogmatolcs) hozták az agyagot. A korsó szállítása gyalogosan, kézzel²⁵ történt (14. kép), ha szekérral mentek dolgozni, szalmával bélelt kosárba tették és az ülésdeszka alá helyezték, nehogy összetörjön. Előfordult, hogy a határban egy ember a két korsó fülét zsineggel vagy egy kendővel összekötötte, így a korsókat egyik vállán átvette vitte. Századunk elején, amikor még általánosan használták a cserépkorsót, már megjelentek a fémből készített gyári vizeskannák. Az eszközváltás a módosabb gazdáknál ment végbe legkorábban, ez a folyamat eltartott a negyvenes évek végéig, amikor a *bádognakorsó* (Nyírbátor, Pircse) vagy zománcos kupa (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj, Pircse) végleg elhódította az elsőséget a cserépkorsótól. Ma széles körű az üvegdemijonnak, vagy *kötöttkorsónak* (Nyírbátor) a használata is (15. kép).

A századunk első felében vízfordásra tartották a fából készített *csobolyót*, *csobánt* is, amely a helybeli pintérek műhelyéből került ki. Az általunk vizsgált területen két formája ismeretes. Az egyik lapított kisebb hordóhoz hasonlítható. *Fadongákból rakták* össze és *vasabronccsal* fogták egybe. A szájánál rögzített fogó segítségével lehet cipelni kézben vagy rúd segítségével. A másik edény kerek formájú, szintén *fadongákból* állították össze, és füles dongákkal is rendelkezik. Kettő fül felül helyezkedik el, a *csobán vállán*, abba fűzték a *csobán kötelét* s ugyancsak kettő fül található alul is, amelyek a víztartó edény lábai. A *csolyóból*, *csobánból* (a nagyobbakból) nádszállal ittak. A gazdák 3 és 5 literes csobánt használtak. A nagyobb méretű — 20—25 literes — az uradalomban volt. Egyes gazdák a pincében bort tároltak benne. Ezeket már két ember szállította vállon, egy rúd segítségével. Székér esetében a *bürfára* kötötték fel a csobánt (Nyírbátor, Pircse).

A szénakaszálás alkalmával a fűvet és a szálas takarmányt *rendre* vágják, és így szárítják meg, közben rendszeresen meg is forgatják. A széna megszáradása után kezdődik a gyűjtés. A szénagyűjtésre favillát használnak, amit székéren vagy gyalog visznek magukkal (14. kép). Csak a vízben álló szénát hordják vasvillával a szárazra. A gyűjtést férfiak és nők egyaránt végzik, s ilyenkor ebéd-időben főtt ételt ritkán esznek. A *villahegyeket* két ember a rend végétől egymással szemben haladva gyűjti össze *rendlábba*. A rendlábba *rudasba* rakják össze, s a rudast a *rudashordóruddal* hordják a *boglyába*. Ezt a teherhordó tevékenységet nevezik *rudasolásnak* vagy *boglyázásnak*. Egy villahegy súlya 3—4 kg, a *kisrudasé* 60—70

kilogrammot, a *nagyrudasé* az egy mázsát is eléri. Tíz rudással visznek egy boglyába, amely 7—10 q súlyú szénamennyiségnek felel meg. A rudasolást két darab 2—2,5 m hosszú, mintegy öt centiméter átmérőjű akácfaruddal végzik. A rudak egyik végét kihégyezik, hogy könnyebben lehessen a széna alá szűrni. Másik változat szerint az előre lefektetett rudakra pakolják a szénát. A cipeléshez két ember szükséges (Nyírbátor).

Az összehordott széna a boglyában tovább szárad. A *hordás* később — ki mikor ér rá — kezdődik meg. A szénát két *vendégoldal*al megnövelt rakodóterű *lőcsős szekérr*el hordják haza, ahol *kazlak*ba rakják. A vendégoldal két darab kb. 5 méter hosszú rúd, melyeket a szekér *bürfájára* akasztott *gúzs*ba dugnak (Nyírbátor). A boglya nagyságától és a fogat erejétől függően egy-két boglyát pakolnak fel a szekérre. Az egész szénarákományt kb. 12 m hosszú, vastag *rudalló-* vagy *hordókötéll*el szorítják le átlós irányban a szekér vendégoldalához. A szorítást a kötélén lévő csiga segítségével végzik.

A nyár első heteiben — június végén, július elején — kezdődik meg a gabonafélék aratása és betakarítása. Aratáskor a férfi vitte a kaszát, az asszonyok fagereblyét, a *brüg*ót. Az aratás volt a legfárasztóbb mezőgazdasági munka. Ilyenkor a gazdaasszony kalóriában dús ételt vitt ki a munkásoknak. A feleség a férjének akkor is vitt ebédet, ha részesbe aratott. A levágott gabonát a férfiak kötözték *kévé*be, belőle általában 18 darabot raktak egy *keresztbe*, s a nagy *fagereblyével* egy *csomó*ba húzták az elhullott kalászokat. Az aratás végeztével kezdődött meg a *behordás*. A gabona behordása hasonlóan történt a széna hazaszállításához. A kevés különbözőség, hogy az aratás utáni behordáskor a szekér bürfájára két *keresztfát* erősítettek fel, és ezekre rögzítették a *vendégoldalakat*. A gabona elszállítása a férfiak feladata volt. Először a *szekérdereket* rakták meg, utána a vendégoldalt kezdték felpakolni. Amíg lehetett kézzel adogatták a kévéket, de egészen magasra csak villával tudták feldobálni. Ha a lovak vagy a tehenek jó erőben voltak, hat keresztet is fel lehetett tenni egy szekérre, amit szintén kötéllel fogtak le (Nyírbátor, Piricse).

Szinte még be sem fejeződött a gabona betakarítása, már más növények is kezdenek beérni. Augusztus második felében el lehet kezdeni a megérett dohánylevelek letörését. Egyszerre több sort is fognak a munkások, s a leszedett leveleket hónalj alá szorítva haladnak előre. A levélkötegeket a sorok között *csomó*ba rakják le, ahonnan esténként, a munka végeztével a szekérre pakolják. Sokban hasonló a tengeri, a napraforgó és a burgonya betakarítása is. A tengerit töréskor a sorokon haladva egy 8—10 méter távolságban lévő *kupac*ba dobálják előre, ahonnan vesszőkosárba szedik fel és hordják a szekérre. A napraforgófejeket sarlóval lecsapkodják, s a növény tövéhez teszik le. A munka befejezése után vesszőkosárban hordják egy helyre, ahol ponyván kicsapkodják a fejekből a napraforgómagot, majd zsákba töltik. A szegényebb emberek — akik keveset természettek, és fogattal sem rendelkeztek — a napraforgómagot zsákban, a hátukra kötözve cipelték haza (Máriapócs, Nyírbátor). A *kolompér* felszedése is sok munkát igényel. Kapával bontják fel a bokrokat, s a burgonyát vesszőkosárba vagy zsákba szedik össze. A kosarat egy ember a kezeiben, a vállán, vagy két ember hordja a föld szélén lévő *csomó*ba. A hazaszállítása szekéren történik. Ha csak néhány nap után viszik el, gazzal takarják le, viszont, ha késő ősszel vagy télen kerül rá sor, akkor előbb gazzal vagy szalmával vastagon leterítik, majd leföldelik, nehogy megfagyjon a burgonya (16. kép).

A betakarításnál fontos teherhordó eszköz a kosár. Egy öt-tíz holdas gazdaságban négy-öt, de egy húsz-huszonöt holdas gazda házatáján tíz-tizenöt vesszőkosarat is találunk. A kosarak készítésével maguk a parasztok, a kosárfonók és a cigányok foglalkoznak. Az ezermesterkedő földművesek télidőben megfontják a gazdaságukban szükséges kosarakat, esetenként másoknak is fonnak. A kosárfonó megrendelésre is

készít, árúját a csütörtöki vásárba is kiviszi. A vidékiek sokszor itt szerzik be a kosarakat.

A kerek, kétfülű kosarakat hántolatlan fűzfavesszőből fonják. Ezért nevezik ezeket egyszerűen *ficcfavesszőkosárnak* vagy csak *vesszőkosárnak* (Máriapócs, Nyírbátor, Piricse). Ezekben hordják a betakarításkor a tengerit, a burgonyát (17. kép). Ilyenkor a kosarat a benne szállított vagy tárolt terményről is elnevezik: pl. *tengeriskosár*. A szőlő szüretelésekor kétféle kosarat használnak: egy kisebb méretűt, amelybe a szőlőt leszedik, s egy nagyobb vesszőkosarat, amelyben szekéren hazaszállítják a szőlőt (18. kép). Hasonlóan nagyobb méretűek a szénáskosarak is, melyeket *törekes kosárnak* emlegetnek (Nyírbátor), utalva még arra, hogy korábban csépléskor ebben szállították a töreket. A kosarakat 0,5—1—2—3 véka nagyságrend szerint csoportosíthatjuk. (1 véka = 25 kg = 30 l.) A megkopott kosarakat nem vetik azonnal a tűzre, hanem a ház körül tovább használják.

Nyírbátorban 1960-ig (a tsz megalakulásáig) május elsején hajtották ki a gulyát és a ménest a Bátorligeten lévő *Nyomás* nevű legelőre, s onnan csak október közepe táján került vissza. A Nyomáson külön *üszögulya*, *tinógulya* és *ménés* legelt. A gazdák a csükkokon, vemhes állatokon kívül a nagyobb mezőgazdasági munkák — szántás, vetés — befejezése után az ígáslovakat is kicsapták a ménesbe. Csak nagyobb munkák idején mentek ki értük: a szénakaszáláskor, mivel a távolabb fekvő bátorligeti kaszálóra mentek, az aratás idején, amikor nemcsak a gabonát, hanem egyúttal a szénát is hazaszállították, valamint a különböző termények betakarítása idején. Sokszor, ha valamilyen szállítási lehetőség adódott, még ha éjfélkor is vitték ki a legelőre a lovakat, hajnalban már mentek értük.

A gazdák a legelőn heverő marháknak minden hónapban — lehetőleg vasárnap és ünnep, amikor nem dolgoztak —, vittek ki sót. Sózni csak a férfiak jártak, ritkán fordult elő, hogy az özvegyasszonynak magának kellett a sózást elvégezni. A sózás napján korán indultak, hogy még a reggeli misére visszaérjenek a templomba. A sót egy vászonból készült korcos sózacskóba töltötték, vagy csak papírba csomagolták. A sóval együtt vitték a *sózóteknőt*, amelyet fából készítettek a cigányok, de erre a célra használtak zománcos fémtálat is. A sózacskót ráköttözték egy fabotra, s a sózóedénnyel együtt — amelyet egy madzaggal szintén a botra erősítettek —, válon cipelték gyalogosan a legelőre (19. kép). Gyakran a sót már otthon összekeverték a korpával. Ezt a keveréket *szütyőbe* helyezték, s hasonlóan cipelték. Minden alkalommal vittek a gazdák tarisznyájukban szalonnát és egy üveg bort, vagy pálinkát a pásztornak ajándékba.

Nyírbátorban a községhez közel eső határrészen, a „hegyeken” telepítették a szőlőket. A rövid távolság miatt gyalogosan mennek oda. Szekérral csak a trágyát hordják a szőlőkbe, s onnan szüretkor rajta hozzák haza a termést. Mivel közel esik a lakóházhoz, ebédidőben könnyen haza lehet jutni. Minden szőlőben ásnak kutat, s az ivóvízkérdés is könnyen megoldódik. Esetenként a bort vagy a pálinkát üvegben a tarisznyába téve viszik magukkal a férfiak.

A szőlőbéli munkák már a tél vége felé megkezdődnek a trágyahordással. Szekérral nem lehet a szőlősorok közé beállni, a trágyát a sorok végében szórják le, ahonnan két ember a saroglyán hordja szét a szőlőtőkék közé. A kapaféléket a szőlőben felépített kunyhókban, vagy kisebb szerszámoskamrákban tartják. A *szőlőnyitás* után, mikor még nem fakad a szőlővessző, történik a metszés. A metszés után a csomókba rakott *szőlővenyigét* ölben viszik a pászta szélére, ahol kévékbe kötik, majd alkalomadtán hazaszállítják szekéren. A szőlőmunkák közül legfárasztóbb a permetezés. Csak a férfiak végzik. A századunk első évtizedeiben még cirokseprűvel permeteztek. A szőlőterület szélén, a kút mellett felállított *feneketlen hordóban* készítettek el a permetlevet, majd *pléh-* vagy *favederbe* mérték ki. A férfi egyik karjára

akasztotta a kb. 4—5 literes vödört és a permetet cirokseprűvel *csápozta* a szőlőlevelekre. A szőlőmunkák közül legérdekesebb a szüret, ami az időjárástól függően szeptember hónap folyamán kezdődik meg. A fürtöket zománcos vödörbe, vagy vesszőkosárba szedik. A leszüretelt szőlő a szekérre felpakolt vesszőkosarakba kerül (18. kép). Ha a szekér *bürfájára* deszkát helyeznek, egy *parasztszekérre* tíz kosarat is fel tudnak tenni két sorban. A szőlőt legtöbb esetben hazaszállítják, otthon kerül sor a feldolgozásra. A szüret idején használják a vállra vehető teherhordó eszközt, a *putonyt* (20. kép). Nyírbátorban és környékén csak szűkebb körben alkalmazták. Elsősorban az uradalmi szőlőben használták, s ennek hatására terjedhetett az egyes nagyobb szőlőterülettel rendelkező gazdáknál.

2. A *második mozgáskörzet* kiterjed a település egészére, a lakótelek és a község egyes objektumai között jön létre. Itt kell megemlítenünk az egykori „*szálláskerteket*” is, melyek Nyírbátor településének peremén helyezkedtek el. A különböző rakományokat: a gabonát, a szénát, a tengeriszárat ide hordták össze a határ különböző részeiről. Ez a kert hozzátartozott a községben található házastelekhez: az úrbéres jobbágyok a jobbágyfelszabadításkor az 1200 □-ól nagyságú háztelekhez 3600 □-ól területű *szálláskertet* is kaptak. Nagyjószágot: szarvasmarhát, lovat tartottak itt az istállókban. A szálláskertet kaszálóként használták — innen ered a *füveskert* elnevezés is —, de ha erre kevésbé volt alkalmas, felszántották. A szálláskertek betelepülésével a különböző rakományok a belső telekre kerültek.

A településen belül a teherhordás szempontjából érdekes a piac, a bolt, a kút stb. Mivel a nyírbátori *csütörtöki* hetivásár vonzásköre igen jelentős, a külső mozgáskörzet tárgyalásakor visszatérünk rá. A gazdák főleg állatokat értékesítettek, a gabonatermés a család élelmezését szolgálta, csak nagyon jó termés esetén adtak el belőle. A nagyfokú önellátásra való törekvés a piacozás kisebb jelentőségét vonta maga után. A gazdaságokból a piacra tejtermék, zöldségféle, gyümölcs került ki. Az asszonyok feladata az értékesíthető terméket a piacra vinni, de nagyobb mennyiség esetén a férfi is segít a szállításban. A piacra, boltba különböző teherhordó eszközzel mennek az asszonyok. A batyuzás Nyírbátorban régen is sokkal kisebb jelentőségű volt, mint a környező falvakban. Ma már Nyírbátorban — a cigányokat figyelmen kívül hagyva (21. kép) — csak a vidékieken látunk batyut (22. kép). A batyut kb. 1,5×1,5 m nagyságú *hamvasból* (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj, Piricse), *ponyvából* (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj), *lepedőből* (Nyírbátor, Piricse, Penészlek) kötötték fel. A hamvast vagy ponyvát durvább minőségű kenderfonálból *szőtték*. Zöldségféléket cipelték benne: a terményt vagy a kosarat a hamvasra helyezik, a két szemközi sarkát átlósan megkötik, a másik két sarkot a vállakon átvetve fogják össze, rendszerint egyensúlyozásra szatyrot, kosarat kötnek előre (22. kép). Ha a hamvasban több terhet cipelnek, és a négy sarkot nem lehet összefogni, akkor a sarkokra hosszabításként madzagot varrnak (23. kép). Finomabb kendervászonból készítették az abroszt és a lepedőt. A kényesebb és tiszta árut cipelték vele, mint amilyen a tejtermékek és a tojás. Karoskosárban is visznek árut a piacra. A karoskosarak a kisebb méretű kosarak közé tartoznak. Régebben használták a fedeles kosarat — benne tejterméket, tojást vittek a piacra az asszonyok — ma már az egyfülű karoskosár az elterjedt forma: fedetlen, kicsit ovális alakú. A kosárfonók hántolt fűzfavesszőből készítik. A piacozás mellett a bolti bevásárláskor, és a szőlőből történő gyümölcsszállításra is alkalmazzák, de erre a célra használnak hántolt fűzfavesszőből készített kosarat is (24. kép). A különféle gyárilag készített szatyrok elterjedésével használatuk fokozatosan háttérbe kerül, s ma már a *karoskosár* inkább csak az idősebb nemzedék teherhordó eszköze.

A kút is e mozgáskörzet objektumai közé tartozik. Majd minden háztelken ta-

lálunk ásott kutat, de sok esetben a vize emberi fogyasztásra nem alkalmas. Ilyenkor szükségszerűen történik a vízfordás a jóvizű közkutakról vagy a házaktól. Leggyakrabban a gyerekeket küldik vízért *bádognakorsóval*, zománcos vödörrel (25. kép). A vízfordás mellett még számos terhet cipelnek a községen belül. A disznók alá, vagy a szalmazsákba gyakran hordják villa segítségével vállon a szalmát (26. kép). A *gyerekágyasnak* kendőbe kötve és — régebben — *kasornyában*, *ételesben* visznek ételt. A *komacsészebe tyúklevest* tesznek, a tányérra *fasírtot*, sült húst helyeznek. Régebben — még 1945 előtt — szokás volt töltöttkáposztát, fánkot, aszaltszilvát vinni a gyermekágyas asszonynak. A *komacsésze* mellett a három részből álló cserép *komaszilkét* is a kasornyába helyezték (27. kép), ellentétben a *komatállal*, melyet fehér *szelvétában* vittek (28. kép). Ebben a kendőben vitték tányérra helyezve a *csöregét*, a *fánkot*, és más *kött tészta*t a lakodalmas házhoz (Nyírbátor).

3. A lakóház és a telek tartozékai alkotják a *központi mozgáskörzetet*. A település külső övezete, a határ — mint munkahely — és a belső övezete, a lakótelek — mint lakóhely — szorosan összekapcsolódnak. Innen szállítják a határba a vetőmagot, a munkaeszközöket, s a termény a betakarítás után ide kerül vissza. A szénát ide hordják be szekérrel, a gabona cséplésére is itt kerül sor. A húszas évek elején még nyomtattak lóval. Az udvar, a kert méretétől függően a nyomtatáshoz több *ágyást* is készítettek. A kékék zsindeleyszerűen feküdtek rajta, a kalász *faroka* kifelé nézett az ágyásból. A nyomtatásra megvasaltatták a lovakat, hogy az új patkó jobban verje a magot. A kivágott szalmát az ágyás szélére húzták, azután vasvillával egy kicsit távolabbra *csomóba* hányták. A gabonaszemeket *garmadába* kaparták össze, majd vékás vesszőkosarakban két ember vitte a szóróba. A nyomtatás megszűnte után lovasgéppel, később motoros cséplőgéppel cséplték. A gépi csépléskor jelent meg a törekhordó. Nyomtatáskor kevés *törek*, *péva* keletkezett, amit a nagyobb méretű — három vékás is lehetett — *törekes kosárral* a *szalmakazal* mellé hordták. A gépi csépléssel már több törek halmozódott fel, ezért két farúdra rászögelt *hamvasból*, *ponyvából* készített *törekhordóval* cipelték el (Nyírbátor).

A családi erővel történt cséplés idején az asszonyok segítségére is nagy szükség volt. Később, a cséplés gépesítésével a női munka e tevékenység során veszített jelentőségéből, mert a teherhordást, cipekedést a cséplőgéppel járó részesmunkások végezték el.

Nyomtatáskor a felszórt, vagy a szórógépből, gépi csépléskor a cséplőgépből kikerült magot zsákokba töltötték. A zsákokat a kamrába vagy a szekérre hordták, amellyel malomba is szállították a gabonát. A zsákolásban az ember válla és keze játszik nagy szerepet. A zsákot ma is leggyakrabban vállon cipelik. Egy ember segítkezik a feladásnál. Általában nagyobb távolságra zsákolnak így. Rövidebb távolságra, vagy nehezebb zsákot már két férfi, az összefogott kezére buktatva szállít. Néha saroglyára téve is visznek zsákot.

A mag hordására különböző méretű zsákot használnak. Régen házilag szőttek az asszonyok zsákot kenderfonalból: ezeket nevezik *asszonyszötte zsáknak* (Nyírbátor). Két fajtája ismeretes: *kettő* és *négynyüstöszsák*. A kétynyüstöszsák anyaga vékonyabb, alakja keskenyebb, kevesebb (50—70 kg) teher fér bele, mint a négynyüstösbe. A *csilánzsa*kba (Máriapócs, Nyírbátor, Nyírgyulaj, Piricse) vagy *boltizsa*kba (Nyírbátor) 75—80 kg teher fér, míg a *rizskásászsák*kba (Nyírbátor) egy mázsa is. A kisebb térfogatú zsákok között kell megemlíteni a *szütyőt* (Máriapócs, Nyírbátor, Piricse). Két változata ismeretes: a *lisztes szütyő* és a *szütyő*. Térfogatuk 3—30 kg között változik. A lisztes szütyőt fehér kendervászonból készült, ebben hordták haza a malomból szekéren a lisztet, s a hónalj alá fogva *tengerikását* vittek benne a piacra. A szütyőnek szája összekorcolható volt, a lisztes szütyőé nem. A szütyőt durvább, csikozott mintázatú kendervászonból varrták az asszonyok. *Sózás*kor a korpával összekevert só szállítására is szolgált.

A lakóház mellett a háztelken csoportosulnak a gazdálkodás jellegét tükröző gazdasági épületek: az istálló, a *depó*, a *hodály*, a sertésól, valamint a rakományok. Míg a növénytermesztéshez kapcsolódó munkák a határ különböző részein zajlanak le, az állattartás ide, a központi körzetbe összpontosul. A mozgás a lakóház és az udvar egyes részei, épületei között jön létre. Az állatok ellátása, az ólak tisztántartása a férfi feladata. A dologidőben, még a munkabaindulás előtt elvégzik ezt a munkát. Az istállóból a trágyát vasvillával hordják ki, vagy *targoncán* tolják a trágyadombra (Nyírbátor). Etedéskor a takarmányt — vagy almozáskor a szalmát, töreket — a durvább szövésű, kendervászonzóból készített hamvasban, ponyvában viszik (23. kép). A kendermunkák megszűnése után zsákból készítik. Néhol a szénát nagyobb méretű — három vékás is lehet — szénáskosárban (17. kép) vagy csak egyszerűen ölben viszik. A kisebb kosarakban az almozáshoz szükséges törekes szalmát visznek. Ha a gazda nincs otthon, felesége végzi el helyette a munkát. Reggelenként — vagy később, amikor ráér — *kötőjébe*, a *surcba* szed fűvet a jószágnak. Az asszony ha kimegy a határba dolgozni, hazafelé jövet a zsákjában (amelyben kenyeret, szalonnát vitt magának) fűvet, dudvát hoz haza az állatoknak (29. kép). A baromfit szakajtóból etetik, a disznókat vesszőkosárból. Az állatok itatására a vizet vödörben viszik. Sok víz csak egyes alkalmakkor (pl. mosáskor, disznóvágás idején) szükséges. Ilyenkor azt egy vagy három farúd segítségével dézsában két férfi viszi (30. kép). Az állatok ellátásán kívül ebben a körzetben is több kisebb cipekedés történik: a kemencébe az elhasznált kosarakban vitték a *tengericsutkát*, kézben a szalmát, ma a tűzhelyek fűtésére szintén kosárban viszik a lakásba a felaprított fát. Ezt a munkát mindig az végezte el, aki éppen ráért, de legtöbbször a gyermekek munkáját veszik igénybe (Máriapócs, Nyírbátor, Piricse).

4. A *legtávolabbi mozgáskörzet* magába foglalja a településen kívül eső vonzási központokat. A területünkön két jelentős, hasonló központ van: Máriapócs és Nyírbátor. Kettő közül Nyírbátor a nagyobb jelentőségű hely. Vonzásának két összetevője van: az egyik a városi funkcióból — közigazgatási, igazságszolgáltatási, egészségügyi, kulturális járási központ — fakad, és az egész járás közigazgatási területére hat. Ofehértó község korábban a baktalórántházi járáshoz tartozott. Az emberek a hetivásár alkalmával már többször is megfordultak Nyírbátorban, de miután közigazgatásilag is hozzá kerültek, szorosabbá vált Nyírbátorral a kapcsolat; a második összetevő gazdasági jellegű, a csütörtöki vásárhoz kapcsolódik. Egy bizonyos helyen a vásárolás a gazdasági ritmusnak megfelelően alakul ki — ellentétben a városi funkciók vonzásjellegével — ahol a kereslet-kínálat viszonyának megfelelően a különböző gazdasági jellegű vidékek termékei cserélődnek ki. A vásárvárosok ennek megfelelően a tájhatárokra, fontosabb útvonalak mellé, s azok kereszteződési pontjaiba települtek: Érmihályfalva, Mátészalka, Nagykároly, Nagyvárada, Nyírbátor, Nyíregyháza, Szatmár, Beregszász.

Nyírbátor, mint vásárhely már évszázadok óta igen jelentős. Nemsokkal a település megalakulása után az okleveles adatok, mint vásárvárost említik. Károly Róbert 1332-ben keltezett rendelkezésében arról határoz, hogy a szatmári és a szatmárnémeti kereskedők bármerről is jönnek, először Bátorban kötelesek árujukat a csütörtöki hetivásáron kirakodni, csak utána mehetnek tovább.²⁶ A messzeföldön híres nyírbátori vásár alapja a helyi lakosság jelentős állattenyésztése. Nyírbátornak ezt a kiváltságát megerősítette Mária Terézia is az 1745. július 13-i rendelkezésében.²⁷ A vonzás irányának megállapításakor figyelemmel kell lennünk a korábbi állapotra is, mert az első világháborút követő területcsatolás során a Nyírbátortól keletre eső vidék elveszítette a vonzásközpontjait, perifériális helyzetbe került. Az országhatár menti falvak az új központhoz (gazdasági és közigazgatási), Nyírbátorhoz kerültek. 1920 előtt Nyírbátorba, a csütörtöki hetivásárra nagy számmal jöttek ro-

mánok a parciumi és erdélyi területekről marhát, lovat eladni. Fatengelyes szekéren érkeztek, tarisznyában hoztak élelmet magukkal. A vásárba állatok mellett még gyékényt, *harsút* (gyékényből font heverő) is hoztak szekéren. A románok általában csak eladni jöttek, itt nem vásároltak. Nyírbátorba Borsodból, Békésből is jöttek lovat, szarvasmarhát, sertést vásárolni. A területelcsatolás után a határon túli területről nem érkeznek vásárolók Nyírbátorba. Az országhatár közelében fekvő községeknek a román területre eső nagyobb vásárhelyek voltak a vonzásközpontjai: Vállaj községből Nagykárolyba, Penészlekről Érmihályfalvára mentek az emberek. Állatokon kívül zöldségféléket, gyümölcsöt is szállítottak szekéren vagy gyalogosan. A jobb minőségű földdel rendelkező vállaljai szekéren mentek be Nagykárolyba. A penészlekiek a szekerezés mellett rendszeresen a *lepedő*ből készített batyuban vitték az árut Érmihályfalvára. Amikor már nem lehetett oda járni, a batyuzás is elsorvadt, mert az új vásárhely, Nyírbátor távol esik a falutól, nem kifizetődő oda gyalog vinni a terményeket. 1940-ben, amikor ismét mehettek Érmihályfalvára, újra megjelent az asszonyok hátán a batyu. Az állatok értékesítésével is hasonló a helyzet. Ma is szinte mindenütt a tehenes szekeret találjuk meg.²⁸ Ha korán reggel elindultak Penészlekről, még időben megérkeztek a mihályfalvai vásárba. Ezzel a lassú fogattal már nem tudnak Nyírbátorban egy nap alatt megfordulni, ha állatot visznek az *állatforgalmi* nak leadni vagy a vásárba eladni, úgy fuvarost kell fogadni — Vállajon is hasonlóan történik —, aki a lófogatós nagy rakodóterű, gumiskerekű *stráfkocsiján* szállítja el. Mivel sok esetben a vásár kimenetele bizonytalan, ezért csak ritkábban, biztos üzletkötés esetén fuvaroztatnak a gazdák. Az önellátás — távol esve a vonzásközponttól — erősebben jelentkezik az országhatárhoz közel eső, mint a Nyírbátor környéki falvakban. A máriapócsiak zöldségfélékkel kereskedtek, még az ötvenes években is bejártak Nyírbátorba gyalogosan batyuval. A batyuban zöldségféléket, hagymát, tejterméket, tojást cipeltek be a hetivásárra. Piricséről sokszor a szekértulajdonosok is gyalog mentek Nyírbátorba. A disznót, szarvasmarhát gyalog hajtották, hogy a vásárban ne kelljen helypénzt fizetni a szekér után.

A nyírbátoriaiak a helyi vásáron kívül régebben is elmentek a távolabbi vidékek vásáraitra. A gazdák ritkán mentek a távolabbi városokba, az állatot *kupecekkel* vásároltatták meg. A gazdák többször mentek Nyírbátorból állatot vásárolni Nagykárolyba, Nyíregyházára, Debrecenbe. Gyalog mentek, a szőrtarisznyában vittek enni-valót maguknak, s ha megszomjaztak, egy útba eső kocsmában oltották el szomjukat. Az állatbeszerzők, a *kupecek*, valamint a gazdák többen összefogtak, és együtt mentek a távol fekvő vásárhelyekre: Szatmárra, Nagyváradra (az aratás ideji *jeles vásáro*kba), Nagykárolyba, Érmihályfalvára. Az erdélyi románok ezekbe a városokba hozták a szarvasmarhát, disznót, lovat eladni, akiktől a gazdák és a kupecek felvásárolták azokat. Ha szekérral mentek, visszafelé már gyalog hajtották a jószágot, a szekérre a kisborjút és a malacokat tették fel. Nyírbátorból 1920 óta csak Nyíregyházára és Debrecenbe járnak. A borsodiak zömével csak Nyíregyházáig jönnek el, a nyírbátoriaiak az állatokat oda hajtják a vásárokbá. A csikót és a lovat szívesen vásárolták 1960 előtt a debreceni vásárban, mert a környékben ott lehetett a legjobb lovakat felhajtani. Ősszel a burgonyát szekerezik a Hajdúság fővárosába. Régebben a *kolompért* Nagykárolyba is elszállították, ahonnan az állatokon kívül takarmányt (zabosbüköny, lucerna) és faárut (hordókat) is beszerették a gazdák. Egyesek fuvar is vállaltak. A mestereknek Szatmárról hozták a vasanyagot, a kereskedőknek, kisiparosoknak (cipész, szabó stb.) főleg az északi és nyugati területekre: Vásárosnaményba, Kisvárdára, Csengerre, Rakamazra, Tokajba, gyakrabban Mátészalkára, Nagykállóba, Nyíregyházára, — és korábban — Nagykárolyba szállították az árut.

A távolabbi helyekre, hosszabb ideig tartó utakra a férfiak vállalkoztak. Az állatokat általában gyalogosan hajtották. Etetésükről gondoskodni nem kellett, mert

útközben — ha egy-két napot vett is igénybe az út — lehetett legeltetni. A vásárhelyhez közel eső falvakból — Nyírbátorba is — az asszonyok gyalog mentek a vásárba, piacra. Ha terményeket vittek a vásárba, akkor a távolságnak és a mennyiségnek megfelelően a teherhordás módja is megváltozott. Nyírbátorból az ötven kilométerre fekvő Debrecenbe szekéren szállították a *kolompéert* nagyobb mennyiségben. A nyírbátori csütörtöki vásárra a terményt kosárba téve batyuzták, mivel hosszabb ideig kézben cipelni megerőltető lett volna. Nyírbátorban a vásár, a piac megközelítése rövidebb távolságon, kevesebb idő alatt történik. A kisebb mennyiségű árut kosárba pakolva kézben cipelik.

A másik jelentős vonzasközpont Máriapócs. Jellege nem a gazdasági viszonyok alakulásának következménye, hanem mint egyházi búcsújáróhely funkcionál. A *könynyező Máriához* jönnek a gyógyulást és lelki megnyugvást remélő emberek. A basilikák megjelenése óta zarándokhely, erről már *Fényes Elek* is megemlékezik 1851-ben.²⁹ Május elsejétől november nyolcadikáig jönnek a környező falvakból és a távolabbi vidékekről az emberek. Minden vasárnap búcsú, de a legnagyobb méretű búcsújárás augusztus 15-ére és szeptember nyolcadikára esik, amikor a távolabbi községek római és görög katolikus népessége *prosecióval* érkezik Máriapócsra.³⁰ A szomszédos községek lakói egy nap alatt megjárják Máriapócsot, de a messzebb-ről érkező búcsújáró menetben az emberek több napot is eltöltöttek gyaloglással. Századunk első évtizedeiben még Munkács vidékéről, s az északi területekről is érkeztek gyalog emberek. A menetet egy ekhós szekér kísérte, amelyen a papi segéd-eszközök és az egyházi zászlók foglaltak helyet. A búcsújárás fontos esemény volt a falusi emberek számára, mert a búcsúban más vidékekről érkezettekkel is elbeszélgethettek. Különösen a fiatalok várták nagyon a búcsút, ahol szórakozásra is bőven jutott idő. Régebben a férfiak az oldalukra akasztott tarisznyában, az asszonyok károskosárban vagy batyuban — a távolabbról érkezők — cipelték az élelmet magukkal. Ma már gyalog ritkán jönnek Máriapócsra: vonattal, autóbusszal, személygépkocsival, motorkerékpárral, kerékpárral, esetenként stráfkocsival vagy szekéren érkeznek. Az élelmet is szatyrokban hozzák, ritkábban — inkább az idősebbek — károskosárban. A közlekedőeszközök módosították a búcsúba járás csoportos jellegét — évente egy-két processzió érkezik —, és változást idézett elő a teherhordó eszközök használatában is, mert az utazási idő jelentősen lecsökkent és kevesebb élelmiszert kellett magukkal cipelni.

ÖSSZEGEZÉS:

A dolgozatban azokat a teherhordási folyamatokat kísértem figyelemmel, amelyek a gazdasági tevékenységhez, és egy közösség társadalmi életéhez kapcsolódnak. A folyamatok mellett kitértem az egyes teherhordó eszközökre és azok funkcionálására. A teherhordó eszközök a közlekedés, mozgás alkalmával elevenednek meg. A munkaeszközöket, az ételhordó eszközöket, a terményeket, rakományokat részben gyalogosan cipelik, részben az állatok erejét felhasználva szekéren szállítják. A teherhordás különböző távolságú helyek között történik: központi helyzetű a lakóház és a telek. Innen indulnak az emberek elvégezni a határbeli, falun belüli munkájukat, de innen indulnak el a településen kívüli helyekre is. A teherhordó eszközök ebben a térbeni mozgásban funkcionálnak. Ezek az eszközök, tárgyak időben is változnak. Az egyes mezőgazdasági munkáknak megfelelően — az esztendő keresztmetszetében — cserélődnek (pl. a határban a *saroglyát* szőlőtrágyázáskor, a *rudashordó* rudakat a szénakaszálás idején, a vesszőkosarakat betakarításkor használják), de ugyanakkor az agrotechnika fejlődése is kihat a teherhordó eszközök változására. Ez a fejlődés játszott közre a *kasornya* és *cserépszilke* használatának visszaszorulásá-

ban, ami a harmincas években a kapológép elterjedésével függ össze. A munkaidő lényegesen lerövidült, nem kellett a főtt étel délben — ha vittek is, akkor fémedényben —, elég volt a reggel tarisznyába bepakolt száraz étel. A *kasornya* használata előbb a 20—30 kh-as gazdáknál — ők már képesek voltak gépesíteni — szűnt meg. Ez a folyamat 1945-ig tartott. Az eszközváltás gazdasági okai mellett magatartásbeli tényezőket is figyelembe kell venni: rangosabb volt a fémedény használata, szégyelték a régi eszközt. A *kasornya* és *cserépszilke* használata legtovább a napszámosok körében élt még a felszabadulást követő években is. A vetés gépesítése Nyírbátorban és környékén a húszas évek végén, a harmincas évek elején kezdődött. A vetőgép elterjedését elősegítette, hogy jelentős mennyiségű vetőmagot lehetett meg takarítani. A kézi vetés és eszközei ezzel veszítettek jelentőségükből, de teljesen nem mentek ki a használatból. Máriapócs, Nyírbátorban, Piricsén *vetőzsákok* még ma is láthatunk használni a burgonya vagy a tengeri vetésekor (9. kép), de *vetőabrosz*-ból már az ötvenes évek óta nem vetnek.

A teherhordás vizsgálata során tekintettel kell lennünk a társadalmi és szociális helyzetre is. Nyírbátor környékén jelentős volt a nagybirtok aránya a felszabadulásig, mellette a 20—50 kh-dal rendelkező gazdák rétege Nyírbátorban volt nagyobb jelentőségű. A környező falvakban (Máriapócs, Piricse) Nyírbátort, mint a „módos gazdák városát” emlegetik, mert ezekben a falvakban a felszabadulásig nagy számmal éltek szellérek. A két réteg közötti különbség a birtokolt földterület mennyiségében nyilvánult meg. A napszámosok nem rendelkeztek fogattal. A munkába — ha csak a munkáltató gazda ki nem szekerezte a földjére őket — mindig gyalog mentek. A bér fejébe járó terményt a gazda szállította nekik haza a szekeren. Ha kevés földdel rendelkeztek is, nem tudták, nem is állt módjukban a megfelelő fejlett agrotechnikai eszközöket alkalmazni. Ezért lehetséges, hogy a régebben általános teherhordási módok és eszközök ennél a rétegnél őrződtek meg a legtovább, ellenében a nagyobb földterülettel rendelkező gazdákkal, akik tehetségük szerint rövid időn belül elhagyták a régi munkaeszközöket, teherhordó eszközöket és újakat használtak. Nyírbátorban a kis- és középparaszti, Máriapócsra a napszámos, szellér réteg volt nagyobb arányban. A nyírbátori gazdák az erdőrészükről hordták haza szekéren a fát. A háton való fahordás kisebb jelentőségű volt, csak a szegényebbek és a cigányok cipelik így ma is. Ez a teherhordás Máriapócsra 1945-ig általános volt, jelentős változás e téren csak a felszabadulás után történt. A máriapócsiak a juttatott földjük szélére fát ültettek, onnan és az erdőről a fát már saját szekerükön szállították haza. Itt is ma már csak a cigányok hordják háton a fát.

A batyuzás, a kisgyermek kendőben való hordása háton a határba a Nyírbátort környező falvakban élt legtovább. A vászontarisznyát is a szegényebb emberek használták. A szőrtarisznya rangot jelölt, csak a módosabb gazdák tudták megvásárolni. A vászontarisznyák használatának háttérbe kerüléséhez hozzájárult a szegényes külseje, valamint a háziszövés elsovadása. Vászontarisznyát Piricsén még a felszabadulást követő években is lehetett látni. A rangosabb szőrtarisznyát az ötvenes években is használták. Visszaszorulását elősegítette, hogy már abban az időben nem készítették, piacon nem lehetett vásárolni, funkciójukat a bőrtáskák vették át.

Végezetül tanulságos beszélni az asszonyok tevékenységéről is. Minél szegényebb társadalmi réteghez tartozott az asszony, annál nagyobb megterhelés nehezedett rá. A napszámosok és kisebb gazdák feleségeinek sokkal rosszabb volt a helyzete, mint a jobbmódúakénak. Az asszonyoknak az utódok biztosításán kívül az egész családot ki kellett szolgálni, még a mezőgazdasági munkákból is kivették részüket. Az asszony vitte — ha még nem volt gyermeke, aki segített volna — a határban dolgozó családjának az ebédét. Sokszor az emberi teljesítőképeség határához is eljutottak. Az ebédet gyalogosan vitték. Ha kis gyermeke volt, a karján vagy a hátán cipelte, a ke-

zében pedig az ételt vitte több kilométeren keresztül. Az ebéd után nem ment haza, hanem a férjével dolgozott tovább szürkületig. A fahordás is az asszonyok gondjai közé tartozott. Az idősebb asszonyok sokszor panaszkodnak, hogy a súlyos teher alatt megroskadt a derekuk. Az aratásból is kivették részüket. A marokszedés-kor a hajlongás viselte meg a derekukat, a gabona szalmája pedig lemarta a kezük ujjairól a bőrt. A férfi ahol tudott, segített a feleségének a munkájában, azonban bizonyos munkák alkalmával (pl. a szántás, vetés, aratás, szőlőmunkák — nyitás, metszés, permetezés, kötözés stb.) mégis elhatárolódik a két nem tevékenysége egymástól. Ugyanez az elhatárolódás a teherhordás alkalmával is megfigyelhető: pl. az ételt délben mindig az asszony vagy lánygyermek vitte a határba. A férfiak fát hátton sohasem cipeltek, csak a szekéren fuvarozták. A zsákolás már kifejezetten férfi munka. Általában a nehezebb munkákat a férfiak végzik, s a könnyebb az asszonyoknak marad. Kivételt képez a háti fahordás, amely a nehéz férfimunkákkal — pl. a zsákolás — vetekszik.

Novák László

Die Arten und Mittel des Lasttragens in Nyírbátor und seiner Umgebung

Das Lasttragen knüpft sich eng zu der wirtschaftlichen Tätigkeit des Bauern. Als er seine landwirtschaftlichen Werkzeuge, seine Lebensmittel, Naturalien trägt, übt er Lasttragen aus.

Der grosse Teil des Lasttragens vollzog sich in den angrenzenden Gebieten des Ortes Nyírbátor, in dem *äusseren*, vorwiegend unter landwirtschaftliche Bearbeitung genommenen Bewegungskreis. Den landwirtschaftlichen Arbeiten entsprechend übt der Bauer das ganze Jahr hindurch Lasttragen aus. Die wohlhabenden Landwirte fahren im Winter das ausgeforstete Holz aus dem Wald mit Wagen nach Hause (1. Bild), während die ärmeren es fortwährend, nach Bedarf auf dem Rücken tragen (2. Bild). Schon gegen Ende des Winters nimmt die Ausfuhr des Düngers auf die Felder und in die Weingärten ihren Anfang (3. Bild). Zwischen die Traubenstöcke kann man den Dünger nur mit der *Trage* (4. Bild) ausstreuen. Nach der Düngung — wie es das Wetter ermöglicht — beginnt man den Frühlingsanbau, das mit Pflug durchgeführt und dieser letztere im Wagenkasten aufs Feld gefahren wird (5. Bild). Bei der Saatbestellung verfährt man gleichermassen mit dem Saatgut (5. Bild), was aus *Saatsack* ausgesät wird (9. Bild). Gegen Ende des Frühjahrs — im Juni — beginnt die Arbeit auf der Wiese. Bei der Mahd nehmen die Männer den Sensenstein und den Amboss in einer Art Beutel mit, der *bakó* genannt wird (12. Bild). Beim Anhäufeln die Holzgabel, bei der Mahd die Sense — wenn man zu Fuss geht — nimmt man auf dem Schulter mit 14—15. Bild).

Der Werktätige packt zu Hause das Proviant in den Brotsack und so nimmt er es auf den Arbeitsplatz mit. In den 50-er Jahren trugen noch die Wirte die *Haarbeutel* (6. Bild), aber nur die vermögenden, weil es die ärmeren nicht kaufen konnten. Statt dessen wird heute von den Männern die Lederseitentasche getragen (7. Bild). Neben dem Lebensmittel nimmt man auch regelmässig Wasser mit. In der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts hat man dazu eine Kürbisart (13. Bild), Tonkrug (7, 14. Bild) benutzt, heute nimmt man neben den Metallgefässen auch die *Korbflasche* (15. Bild) in Anspruch. Die ärmeren Leute — vor der Befreiung — benötigten auch die Arbeit ihrer Frauen, obwohl sie kleine Kinder hatten, die sie dann mitgenommen haben. Mit einem Leinlaken oder mit einem Tuch haben sie die Kinder an sich gebunden (10—11. Bild).

Bei der Kartoffel-, Mais- und Traubenernte benutzt man Flechtkörbe von verschiedener Grösse (17—18. Bild). Die Kartoffel wird oft auf dem Feld eingemietet, und während der Winterzeit wird es nach Hause getragen (16. Bild). Bei der Traubenernte benutzt man zweierlei Körbe (18. Bild), und die *Rückentrage* (20. Bild). Bis 1960 trieben die Landwirte das Vieh und die Pferde auf die Wiese bei Bátorliget, liessen sie vom Frühjahr bis Herbst dort weiden, und monatlich versorgten sie die Tiere mit Salz (19. Bild).

In dem zweiten Bewegungskreis, innerhalb des Ortes gehen die Frauen mit verschiedenen Lastträgern auf den Markt. In Nyírbátor tragen heute das Bündel nur noch die Zigeuner (21. Bild), aber die Provinzlerfrauen holen ihre Waren für den

Wochenmarkt am Donnerstag oft im Bündel nach Nyírbátor (22. Bild). Die Molkereiprodukte, das Ei, aber auch Gemüse und das Obst werden in Körben auf den Markt getragen, die man auf den Arm nehmen kann (24. Bild). Der Wöchnerin hat man früher in einer in Tragnetz (ung.: *kabornya*) gestellten *Patenschalle* (27. Bild) Lebensmittel gebracht, aber auch heute geschieht es noch mit dem *Patentopf*, in eine *Serviette* gebunden (28. Bild).

Oft begegnen wir auf den Strassen Stroh schleppenden Männern (26. Bild), die das Stroh zur Streubettung benutzen. Da in Nyírbátor das Wasser nicht überall verzehrbar ist, tragen hauptsächlich die Kinder das Wasser von den guten Brunnen (25. Bild). Der Hof mit seinem Zubehör bedeutet den *zentralen Bewegungskreis*, aus dem die Leute hinausgehen ihre Arbeit auszurichten und wo sie die Ernte einspeichern. In diesem Bewegungskreis konzentriert sich die Viehhaltung der Bauernwirtschaft. Die aus der Arbeit heimkehrenden Frauen bringen in ihrem Sack für das Vieh Gras mit (29. Bild), der Wirt streut aus dem Tragtuch (ung.: *hamvas*) Stroh unter die Tiere. Bei der Tränkung, bei dem Schlachtfest trägt man im Kübel Wasser in grösseren Mägen (30. Bild).

Der äusserste Bewegungskreis liegt ausser dem Ort, zwischen grösseren Marktplätzen und Verwaltungszentren. Nyírbátor ist ein wichtiger Marktplatz und Verwaltungs-, gesundheitliche u. s. w. Kreiszentrum, wohin man noch auch aus der ferneren Umgebung auf den Markt und verschiedene Angelegenheiten auszurichten kommt. Neben Nyírbátor ist noch Máriapócs ein bedeutender Anziehungspunkt, den die Leute anlässlich der Wallfahrt besuchen.

László Novák

JEGYZETEK

* Jelen dolgozat felolvasásra került „A teherhordás helye és szerepe a hagyományos paraszti gazdálkodásban” címmel Budapesten, 1972. április 12-én megrendezett Tudományos Diákkörök X. Országos Konferenciáján.

1. **GYÖRFFY István**, 1934. II., 203—225.
2. **KESZI-KOVÁCS László**, 1948.
3. **GUNDA Béla**, 1939., 294—300.
4. **PALÁDI-KOVÁCS Attila**, 1971., 409—426.; **PALÁDI-KOVÁCS Attila**, 1973/a., 511—525.
- 5/a. **PALÁDI-KOVÁCS Attila**, 1973/b., 395—407.; **PALÁDI-KOVÁCS Attila**, 1973/c., 431—462.
- 5/b. **Vö. NAGY Benjámín**, 1954., 142—152.; **GÖNYEY Sándor**, 1936., 136—137.; **GÖNYEY Sándor**, 1941., 283—284.; **Vö. BARTHA László**, 1973., 463—483.
- 6/a. **GUNDA Béla**, 1955., 150—212.
- 6/b. **VARGA Bálint**, 1926., 179.; **SÁNDOR Gábor** 1942.; **SZABÓ T. Attila**, 1947., 137—138.; **GUNDA Béla**, 1956., 127.; **SZABÓ T. Attila**, 1961., 618—620. stb.
7. **GUNDA Béla**, 1965., 100—113.
- 8/a. **GRÁFIK Imre**, 1971.
- 8/b. **GRÁFIK Imre**, 1973., 482—510.
9. **PALÁDI-KOVÁCS Attila**, 1973/d., 549—558.; **Vö. DOMANOVSZKY Sándor**, 1917., 35—74.; **GÖNYEI Sándor**, 1942., 273—274.; **GUNDA Béla**, 1934., 93—96.
10. **BALASSA Iván**, 1964., 49—52., 72., 79—84., 96—104., 128—130., 136—164.; **IKVAI Nándor**, 1967., 42—48., 48—68., 90—94., 103., 111., 126—139., 144—146., 163.; **Vö. még SÁNDOR Gábor**, 1944/b.; **IKVAI Nándor**, 1962., 26—53.; **PALÁDI-KOVÁCS Attila**, 1970., 7—39.; **BALASSA Iván**, 1971., 157—174.
11. **JÁVOR Katalin**, 1966.
12. **Kaj BIRKET-SMITH**, 1969., 195.
13. Köszönetet mondok a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének, valamint a nyírbátori Báthori István Múzeumban dr. Szalontai Barnabás igazgatónak, hogy lehetővé tették számomra a néprajzi gyűjtőmunkát a Nyírség e területén.
14. **FÉNYES Elek**, 1851., 240.
15. **BORSY Zoltán**, 1969., 219—225.; **KÁDÁR László**, 1970., 58.
16. **BORSY Zoltán**, 1969., 229—230.
17. **BOROVSKY Samu**, é. n., 42., 57—58., 138—150.
18. **BOROVSKY Samu**, é. n., 139., 150.
19. **FÉNYES Elek**, 1851., 101., 240., 238.
20. A jobbágyfelszabadításkor az úrbéres jobbágyok háztelket, szántóföldet, kaszálót és erdőt kaptak, de a legelőt közösen használták.
21. Az egyes népi terminológia mellett zárójelben tüntettem fel, hogy használata mely falvakban fordul elő.
22. **Tallódi Albert** (79. é.) 10 koronáért vett a harmincas években egy szőrtarisznyát a debreceni szíjgyártóktól.
23. **Vö. DOMONKOS Ottó**, 1955., 192., 194—195.
24. A lopótök hosszú szárú, a kabaktök szára rövidebb és vastagabb, a nyakán egy kidudorodás is látható.
25. **SZALONTAI Barnabás**, 1967., 143—157.
SZALONTAI Barnabás, 1970., 73—99.
26. **BOROVSKY Samu**, é. n., 139.
27. **BOROVSKY Samu**, é. n., 150.
28. A Nyírség homokvidékén sok helyen csak az egyes számú TSZCS alakult meg (pl. Piricsén), máshol — pl. Penészleken — egyáltalán nem szerveződött közös gazdálkodás. A parasztemberek jobban ragaszkodnak a tehénfogathoz, mint a lovashoz, mert a tehén után nem kell adót fizetni. A tsz-en kívüli gazdák használják legszívesebben a tehénszekeret.
29. **FÉNYES Elek**, 1851., 240.
30. A processzió latin szó, egyházi körmenetet, búcsújáró menetet jelent (Idegen szavak kézi-szótára, Bp., 1958., 574.). A búcsú alkalmával felkerekedik egy falu katolikus közösségének népe és a pap vezetésével, egyházi zászlókkal, gyalogosan mennek, miközben egyházi énekeket énekelnek és imádkoznak. Ilyen alkalmakkor több kilométert is gyalogoltak a falu és a búcsújáró hely között.

- BALASSA Iván**
1964. Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdasági Tanulmányok I., Budapest.
- BALASSA Iván**
1971. V-shaped Plough-Slide in the Carpathian Basin. In. Műveltség és hagyomány XIII–XIV., Debrecen. 154–174.
- BARTHA László**
1973. Teherhordó eszközök Domaházán. In. A Herman Ottó Múzeum évkönyve XII., Miskolc. 463–483.
- BOROVSKY Samu (szerk.)**
é. n. Szabolcs vármegye. In. Magyarország megyéi és városai. Budapest.
- BORSY Zoltán**
1969. Nyírség. In. Magyarország tájféldrajza 2. A tiszai Alföld. Budapest, 219–250.
- DOMANOVSKY Sándor**
1917. Mázsaszekér. In. Fejérpataky-émlékkönyv. Budapest, 35–74.
- DOMONKOS Ottó**
1955. Egy tiszántúli szőrtarisznás műhely. NÉ. XXXVII. Budapest, 191–215.
- FÉNYES Elek**
1851. Magyarország geographiai szótára I. Pest.
- GÜNYEY Sándor**
1936. Szalmahordó kelepce Diósjenőn. NÉ. XXVII. Budapest, 136–137.
- GÜNYEY Sándor**
1941. Szalmahordó hajdíván a Drávaszögben. Ethn. LII. Budapest, 283–284.
- GÜNYEY Sándor**
1942. A csiki szekér NÉ. XXXIV. Budapest, 273–274.
- GRÁFIK Imre**
1971. Szállítás és közlekedés Szentendre-szigeten. Népr. Közl. XV. 1–4. sz. Budapest.
- GRÁFIK Imre**
1973. Az állati erővel végzett folyami vontatás. Ethn. LXXXIV. Budapest, 482–507.
- GUNDA Béla**
1934. A magyar kétrúdú szekér eredete és a régi magyar ajonca-szekér. NÉ. XXVI. Budapest, 93–96.
- GUNDA Béla**
1939. A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. NÉ. XXXI. Budapest, 294–300.
- GUNDA Béla**
1955. L'udovi transport v Zakarovciach. Slovensky Narodopis III. Pozsony, 150–212.
- GUNDA Béla**
1956. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.
- GUNDA Béla**
1965. Unkariallasten talonpoikien kantovällineet. Kotiseutu no: 5. Helsinki, 100–113.
- GYÖRFFY István**
1934. Teherhordás, közlekedés, jármű. In. A magyarság néprajza II. Budapest, 203–225.
- IKVAI Nándor**
1962. Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni hegyvidéken. Ethn. LXXIII. Budapest, 26–53.
- IKVAI Nándor**
1967. Földművelés a Zemplén-hegység középső részén. In. Műveltség és hagyomány IX. Debrecen.
- JÁVOR Katalin**
1966. A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 19. Debrecen.
- BIRKET-SMITH, Kaj**
1969. A kultúra ősvényei. Budapest.
- KADÁR László**
1970. Táj, nép, betegség. Szabolcs-Szatmári Szie. V. 4. sz. Nyíregyháza, 57–71.
- KESZI-KOVÁCS László**
1948. A magyar népi közlekedés kutatása — közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás. Kiny. A magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest.
- NAGY Benjámin**
1954. Adatok a magyar teherhordó eszközök használatához és elterjedéséhez. Ethn. LXV. Budapest, 142–152.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila**
1970. A széna takarása a magyar parasztságnál. In. Népi kultúra — népi társadalom IV. Budapest, 7–39.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1971. Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft. In. Műveltség és hagyomány XIII—XIV. Debrecen, 409—426.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973/a. Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. Ethn. LXXXIV. Budapest, 511—525.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973/b. Transport in Hungary by Canvas Sheets on the Human Back. In. Land Transport in Europe. København, 395—407.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973/c. Battyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In. A Herman Ottó Múzeum évkönyve XII. Miskolc, 431—462.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1973/d. Szállítás málhás lovakkal a Gömör-tornai karsztvidéken. Ethn. LXXXIV. Budapest, 549—558.

SÁNDOR Gábor

1942. A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei. In. Dolgozatok az m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 7. Kolozsvár.

SÁNDOR Gábor

1944. Hóstátiak szénavontatása. Kolozsvár.

SZABÓ T. Attila

1947. A kolozsvári fejenhordás kétszázéves emléke. Erdélyi Múzeum LII. Kolozsvár, 137—138.

SZABÓ T. Attila

1961. A kolozsvári fejenhordás történetéhez. Ethn. LXXII. Budapest, 618—620.

SZALONTAI Barnabás

1967. Keresztes György nyírbátori fazekasmester munkássága. In. A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve VIII—IX. Nyíregyháza, 143—157.

SZALONTAI Barnabás

1970. Kerámia a nyírbátori paraszti háztartásban. In. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 23. Debrecen.

VARGA Bálint

1928. Teherhordás fejen. NÉ. XVIII. Budapest, 179.

1. kép. Fahordás szekéren. Nyírbátor.

2. kép. Gallyat háton cipelő asszony. Nyírbátor.

3. kép. Trágya szállítása a saroglya nélküli lócsös szekéren.

4. kép. Trágyahordó saroglya. Nyírbátor.

5. kép. Az eke szállítása szekéredékban. Piricse.

**6. kép. Szőrtarisznyát viselő férfi.
Nyírbátor. (Rekonstrukció)**

**7. kép. Bőroldaltáska hordása.
Nyírbátor.**

8. kép. Szekérderékban szállított vetőburgonya. Piricse.

9. kép. Vetősák használata burgonyavetésnél. Piricse.

10. kép. Hajkálókendő felkötése gyermekcipeléskor. Máriapócs.

11. kép. Hajkálókendő felkötése gyermekcipeléskor. Máriapócs.

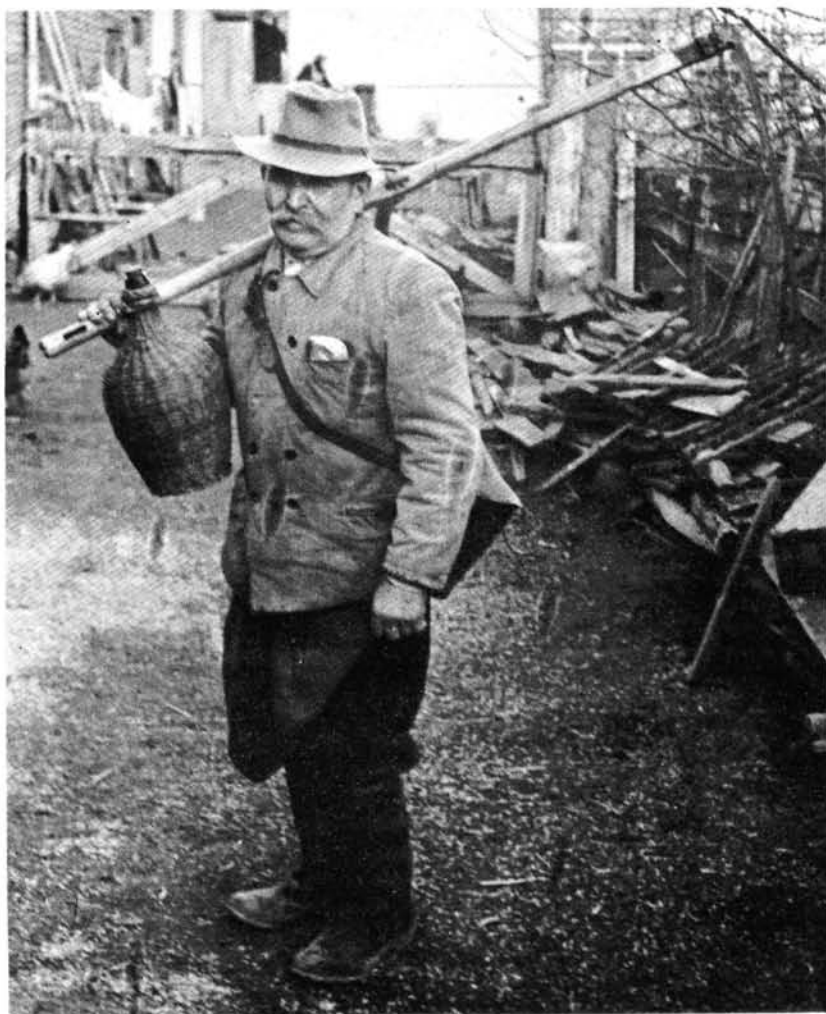
12. kép. Bakó szállítása. Nyírbátor.

13. kép. Kabaktökben vizet cipelő férfi. Nyírbátor. (Rekonstrukció)

14. kép. Gyűjteni induló gazda cserépkorsóval és favillával. Nyírbátor.

15. kép. Aratni induló gazda kaszával és kötöttkorsóval. Nyírbátor.

16. kép. A burgonya felszedése prizmából. Nyírbátor.

17. kép. Szénáskosár, tengerikosár, kolompéroskosár. Nyírbátor.

18. kép. Szőlőskosarak. Nyírbátor.

19. kép. Sózni induló gazda
sózótállal és szütyővel. Nyírbátor.
(Rekonstrukció)

20. kép. Puttonyozó férfi.
Nyírbátor.

**21. kép. Batyut cipelő cigányasszony
Nyírbátor.**

**22. kép. Batyuzó máriapócsi
asszony Nyírbátorban.**

**23. kép. Hamvast cipelő férfi.
Nyírbátor.**

**24. kép. Karkosarat és gyümölcs-
hordókosarat cipelő asszony.**

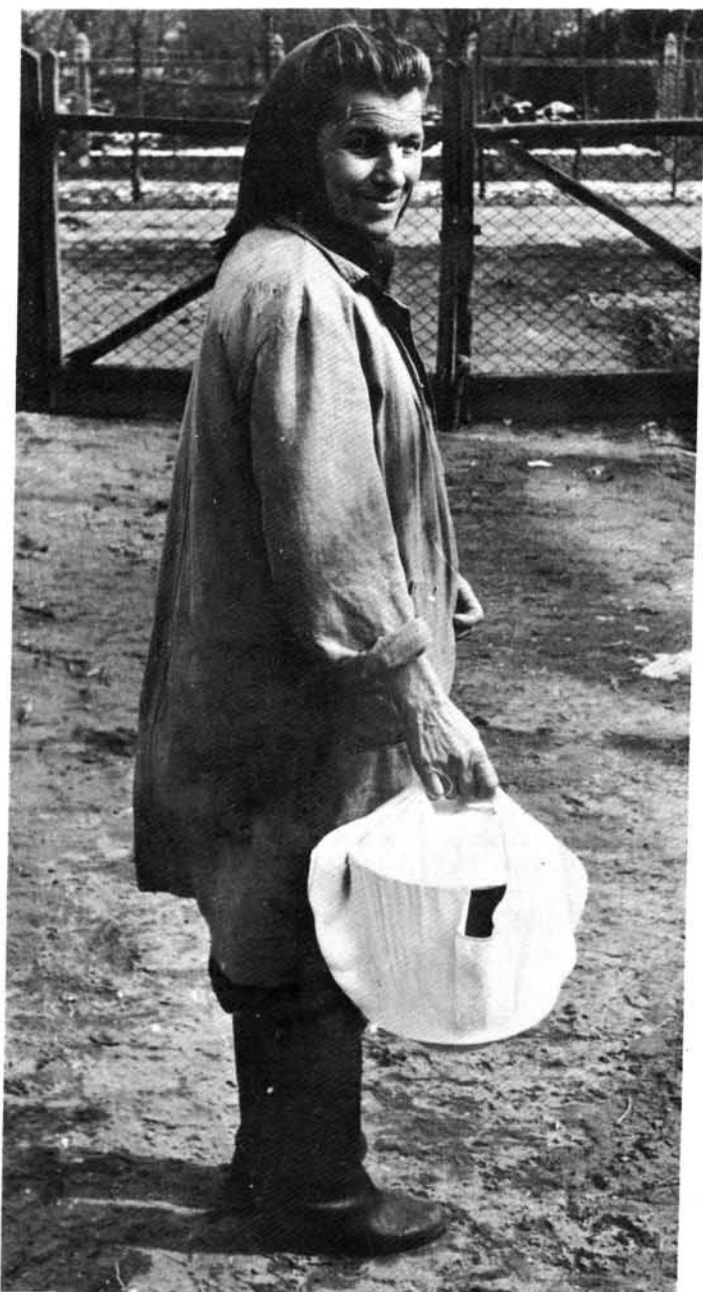
**25. kép. Vízet hordó leány.
Nyírbátor.**

**26. kép. Szalmát cipelő férfi.
Nyírbátor.**

**27. kép. Komaszilke kasornyában. Nyírbátor, Báthori István Múzeum,
Ltsz.: 63.91.1 (fotó: Gábler Csaba)**

28. kép. Komatálat szelvétában cipelő asszony. Máriapócs.

29. kép. Határból hazatérő asszonyok. Máriapócs.

30. kép. Vízhordó dézsa. Nyírbátor.

Az ökörtartás a szatmár-beregi kisparasztság életében

A mezőgazdaság szocialista átalakulásáig és az ezután következett nagyobb fokú gépesítés megindulásáig területünk mezőgazdaságában a vonóerőt elsősorban az ökör adta. A parasztgazdaságokban nemcsak mint vonóerő döntő fontosságú, hanem mint keresett áru, a gazdaság növelésének alapja is. A szatmár-beregi parasztság 1960 tájáig, az ökörtartás végleges megszűnéséig a magyarszürke, nagy szarvú ökrököt nevelt és igazta. A következőkben ennek az ökörnevelésnek és -tartásnak a rendjét, valamint jelentőségét igyekszem vázolni.

A SZEGÉNY EMBER TEHENE

A szarvasmarha nem egyszer megelőzte a később kialakuló gazdaságot. Nagyon sok adatközlő szinte szóról szóra egyformán így számol be erről: a legénynek az volt az első dolga, hogy egy *bornyút ragasztott*, ezt együtt nevelte a család, de úgy számították, hogy ez az övé. Én is vettem, mikor még legény voltam és felneveltük.

Ez a nevelés nem volt könnyű feladat. Hiányzott hozzá a megfelelő terület, a megfelelő takarmány. Mivel a gazda sokszor volt távol harmados, vagy egyéb munkán, a nyári tartás és takarmányszerzés gondja elsősorban az asszonyra nehezedett. Neki kellett gondoskodni a bornyú takarmányáról és a csordára járó tehen takarmányának pótlásáról is. Lehoczky Tivadar a múlt század hetvenes éveiben ezt a küzdelmes tartást így írja le: „Általában minden gazda nem kis súlyt helyez arra, hogy háza tehen nélkül ne legyen. Az nagyon szegénynek tartatik, akinek tehénkéje nincs, éppen ezért szükség esetében is nagy gonddal ápolja s kész háza fedelétől inkább megválni, mint tehenét éhen veszni hagyni.”¹

A nyári tartásmód neve: *pokrócolás*. Az asszonyok erről így beszélnek: „A bornyút hátról tartottuk, egy-egy hát *csúszó füvet*, *gyenge nádat*, *muhart* hoztunk a Halványról.”² „A dudvahordás mindennap ment. Tengeriföldről, kolompérföldről is hordtuk, a Fizes tájára is mentünk dudváért. A tengeri közt nem maradt dudva, kiszedték. Volt *folyófü*, folyódudvának is mondtuk, azt kézzel szedték, volt *tejes dudva*, *nadálylapu*, még a *farkasalmát* is megette a tehen és a bornyú a többi közt.”³ „A tengerirítkezés is ment a tehennek és a bornyúnak, kapáláskor is összeszedtünk minden szál dudvát. A *muharat szállóvai* szedték. Ezeket dédelgettük fel a bornyút. Mindenkinek volt dudvahordó pokróca, azt leterítettük, a dudvát beleraktuk, a két sarkát összekötöttük, a másik kettőt amikor felvettük a hátunkra, elől kötöttük össze a mellünkön. A szállót belevágtuk a tetejébe, sokszor visszaneztünk, hogy nem hagytuk-é el. Csapatosan mentünk öten-hatan is, délelőtt is mentünk és amikor nem volt olyan egyéb dolog, sokszor délután is elmentünk. Amikor a mezőre mentünk, nem volt, hogy dudva nélkül haza jöttünk volna.”⁴

Az adatközlésekben lényeges különbség nincs. Nem jelent különbséget, ha valamelyik asszony más dudvafajtát hangsúlyoz erősebben, az sem, hogy a szamoshátiak a dudvát *gaznak*, a tengeriföldet *málé földnek*, nevezik, vagy hogy pokrócolás helyett *hátalást* mondanak, és hogy náluk a szárítóeszköz neve nem pokróc, hanem *hammas*.⁵

A teny minden esetben, hogy háton hazahordott gyomnövényekből és növényápolási hulladékokból (tengeriritkítás) biztosították a tehén és a bornyú nyári takarmányát.

A pokrócolásnak, vagy hátalásnak folyamatos rendje volt. A nyár elején az utak mellől, halvány partokról (Holt-Tisza-partokról) és a kapálásból hordták a takarmányt, aratáskor az árokpartokról szállóztak, aratás után már ismét megnőtt a tengeri- és krumpliföldön a dudva, ez már eltartott őszig. A gazdák rendszerint eltűrték földjeikről a pokrócolást. A dudvahordás erkölcsse nem tűrte a kártételt. Előfordult, hogy egyik-másik asszony pokrócába tők, gyenge tengeri, vagy paszuly is beletevédt, de ha ez kiderült, a többiek megszólták és elhúzódtak tőle. A szükség parancsolta így, mert a mezei lopással párosult pokrócolás általában veszélyeztette volna magát a pokrócolás lehetőségét is. Bár a pokrócolás az asszonyok feladata volt, kapáláskor segítésképen férfiak is vittek haza háton dudvát.

Ha a legény megnősült és már tehene volt, annak örült, ha az első borjú üsző lett, amit ha feldédelgettek, az anyja helyébe lehetett állítani, vagy az anyjával együtt fogatolható volt. Ha a leányt házasságra, vagy valamelyes kis földre vitték feleségül, az apja módja szerint ő vitt magával egy üszőt, vagy fiatal tehenet. Ha már két állatuk volt, meg lehetett velük szántani a kertet, a kis kenderföldet, el lehetett vele menni a malomba stb. Az induló gazda megszabadult az ilyen munkákért járó viszszoztalásokról. Nem rendszeresen használt fogat, félig még csak reménység, egy lépés a gazdává léte felé. Mivel ezeknél nem volt lehetőség az állatállomány további növelésére, a későbbiekben jobban örültek a bikaborjúnak. Ezt keresték az ökörnevelő gazdák és rendszerint magasabb árat fizettek érte. Ha már ismerték, hogy a tehén milyen borjút szokott elleni, sokszor már előre számot tartottak rá.

A borjút nyáron keresztül is az ólba, esetleg az udvaron is külön jászolhoz kötve tartották. A szegény ember téli borjútartásáról alig lehet beszélni. Bikaborjúja legkésőbb ősszel rendszerint eladásra került.

A KICSI GAZDA

Ez a cím kissé szokatlan, de a Szamosháton a nagyobb gazdák általánosan használták egymást közt úgy, hogy a kicsik. A gazdák közé számít, de helyzetét földterülettel meghatározni nem lehet. A törpegazdaság kissé meggyarapodott. Kisebb föld öröklés, bikaborjak eladása, tehéneladás, tehéncsere, egyéb állatokból származó bevétel, sok munka és sok nélkülözés nyomán a földterület kissé bővült, és ezt feles műveléssel is gyarapították. Jellemző rájuk a saját földterület nagyságához képest aránytalanul magas szarvasmarha-állomány. Ökröt nevelnek, de öreg ökröt nem tartanak. Már a XVIII. század végétől találkozunk e gazdák szarvasmarha-tartásának rendjével.⁶ Van két tehénük, melyet igásállatnak is használnak (1. kép), mellettük a két tehén idei borjai, egy-két növendék és egy pár harmad-, vagy negyedfüves tinó.

Ez a gazdaság üszőt és ökröt egyaránt nevelt. Hacsak egyik tehén ellett meg és a borjú üsző lett, azt felnevelte, amikor vemhes lett, vagy ezt adta el előhasúként, vagy a meddő tehenet, amelynek helyére most már ezt állította. Ha mind a két tehén ellett és a borjúk bikák voltak, ezeket igyekezett a szükséges pároltatások után ökörre nevelni, ha az egyik üsző volt, azt bikára cserélte. A cél mindenképpen egy tinópár felnevelése volt. Ha a tinók harmadévesek lettek, azokat betanította, a két tehén után járomba fogta, négyesen járatta. A betanítás néha úgy is történt, hogy a tinót néhány alkalommal a tehén mellé fogta. Ilyenkor a két tinót egyenként szoktatta a járomhoz. Betanítás után mintegy négyéves korukban kerültek eladásra.

A gazda már 5—6 holdas, amihez még egyelőre részes művelést is kell vállalni, lehet 20—25 holdas, amikor egyes munkáknál ő veszi igénybe mások erejét. A legkritikább eset, hogy valaki kiépített, kész gazdasággal kezdje, mert még ha az apja helyé-

be lépett is, rendszerint osztoznia kellett testvérekkel, ki kellett elégíteni őket. Idősebb korokra a kicsik közül is sokan léptek át a gazdák közé.⁷

A nagyobb gazdaság teheneinek száma változó, a teheneket nem fogatolják, borjú korában jószágot ritkán adnak el, azt igyekeznek felnevelni. Igavonójuk minden esetben fejlett, öt-hét éves ökör, emellett ott van a gazdaságban a felnőtt fiatalabb pár is. Itt már befogják az öregekkel együtt a fiatal ökröket is, dolgoznak négyesben. Ha két ökörrrel járnak, kihangsúlyozzák, hogy a *ketteje*. Saját bikaborjúkat is bepárolnak ökörnek, de sokszor vesznek már bepárolt tinócskákat is. Ezeknél a földterület nem annyira jószágállománytól függ, mint a jószágállomány a földterülettől. Ökörpár eladására itt is általában kétvényként kerül sor. Előfordul, hogy egy-egy pár ökröt tíz-tizenkét évig is tartanak, s akkor feljavítva, vagy hízlalva, vágóállatként adják tovább. A borjú nyári tartása itt is a ház körül folyik, de pokrócolás már nincs, hátton nem hordanak haza zöldtakarmányt. A ritkításból származó tengerit itt is felhasználják, az árokpartokról is kaszálgatnak, de azt a gazda szekéren viszi haza. A borjú ellátását és a tehen élelmezésének pótlását az udvaron belül itt is az asszony végzi.

ÖKÖRKUPECEK

Több-kevesebb földjük volt, a föld műveléséhez ökröt használtak, gazdaságukban a tehenen és az ökrökön kívül ritkán volt más szarvasmarha. Borjút nem neveltek, fiatal tinót nem tartottak, az ökröket rendszerint készen vették meg, néhány hétig, vagy néhány hónapig használták, azután lehetőleg nyereséggel tovább adták. Néha több pár ökröt is tartottak. Mezőgazdaságuk alig több annál, mint hogy a takarmányt, vagy annak egy részét biztosítja a szüntelenül változó ökröknek.⁸ Nem bejegyzett kereskedők, a gazdák közé számítják magukat, de elsőrendű tevékenységük mégis a kereskedés. Vannak gazdák, akik annyiban kupecsek, hogy gyakrabban cserélnek ökröt. Nem ökörtartók, de fontos szerepük van az ökörnevelésben a borjúkupec cigányoknak. Ezek a vásárokon csapatjával szedték össze a bikaborjúkat és más vásárokon tovább adták azokat, végezték, vagy legalábbis elősegítették a párolást.⁹

A PÁROLÁS

Az ökör egyedül nem ökör, annak már borjú vagy fiatal, *nevendék* korában párt kellett szerezni. A pár nem csak kettő, hanem egymáshoz illő, egymáshoz szokott, egység.¹⁰ Az egyformaság elsősorban a fejére, a szarvak állására és méretére, az ökör *koronájára* vonatkozik. A megfelelő külsejű, megfelelő koronájú és egymásnak megfelelő természetű két állat megtalálása, párbaállításuk sok utánajárást és szakértelmet kívánt. A párolás még borjúkorban, sőt néha még korábban kezdődik. Szegény ember jól ismert tehenének bikaborját az ökörnevelő gazda sokszor előre lekötötte. Figyelemmel kísérte az előző borjúkat, azok formáját és növekedését és a megfelelőt igyekezett biztosítani.

A szarvasmarha világrajzovetele után az első nyáron, egyes gazdák szerint mintegy éves koráig *borjú*, azután *nevendék*. Vannak, akik szerint a borjú mindaddig borjú, míg a szarva mintegy arasznyira nő, annak fejlődési iránya jól felismerhető. A borjú állapotot a megkötési mód is meghatározza, mivel a borjúnak a nyakára teszik megkötéskor a *borjúkötelet*, a tinót, tinócskát viszont már a szarvánál kötik meg, a kötelet a szarva tövéen veszik körül.¹¹

A nevendék, a borjú és a tinó közt a határ eléggé elmosódó. A nevendék elnevezést a szegényebb réteg használja szívesen az olyan fiatal jószágokra is, amelyeket a jobb módúak csak *rúgott borjúnak* neveztek. E meghatározás szerint az elválasztott

borjú rúgott borjú és az is marad másodéves koráig, mikor a legelőre kimegy. A legelőről már mint tinócska kerül vissza az udvarra. Az igazi tinó már hammadfűves. Másodfűves tinó nincs. Az évek szerint való meghatározás ez volna: első nyár (első fű) borjú, rúgott borjú; második nyár (második fű) rúgott borjú, nevendék, tinócska; harmadik nyár (harmadik fű) tinó.

Aki ökröt párol, már a szarv indulásából is tud ítélni a későbbi szarvállásra vonatkozólag. A szarvak formáját és állását a következőképpen határozzák meg:

Villás fej: szélesen felemelkedő, kissé előreálló szarvak. **Pennás:** a szarv felfelé ívelő, magas, a szarv hegye kissé hátrahajlik. **Csengőszarvú:** a szarvak előbb felfelé, majd a hegyüknél kifelé ívelnek, a felfordított harang körvonalához hasonlóak. **Hargas:** a szarv hegye hátrafelé áll. A hargas szarvú ökör „olyan kokas fejű”. **Forgott szarvú,** vagy **sodrott szarvú:** a szarv hegye enyhe ívelésben dugóhúzószerűen fordul, „volt, hogy a szaru háromszor is megfordult, míg kinötte magát”. **Széles szarvú:** a fentebbi szarvállások közül bármelyik lehet, ha a szarvak erősebben szétterülnek. **Fennálló:** ez is bármelyik formában lehet, ha a szarvak kissé erőteljesebben emelkednek felfelé. **Könyökös:** a széles szarvúhoz hasonlóan szétterülő, de felfelé hajlása nem finom ívben, hanem kissé szögben történik. **Csobak szarvú:** a szarvak csak mérsékelten hosszúak, a hegyük tompa, vastag. **Kukri:** a szarvak egymáshoz közelállóak, erősen felfelé tartanak. **Kusafejű:** a szarvak kissé előre állanak. **Csákófejű:** a két szarv nem egészen egyforma. **Kajla:** a két szarv közül az egyik kifordult, esetleg lefelé hajló. **Kukora:** a szarv sodrott, erősen hátrahajló. **Gazba bujós:** a szarvak szinte az állat háttára hajolnak. (A szarvak nem akadályozzák a bokros helyen járásban.)

Az értékes csak a villás, pennás, csengős, fennálló, könyökös és széles szarvú. Bár a többi szarvállást is a hozzáillőhöz párolták, keresni elsősorban ezeket keresték, a csobakszarvat, a kukri és kusafejet értéktelennek tekintették. A kajla szarvú nem volt bepárolni való, ez mint hiba, rendszerint később keletkezett, ha valami szerencsétlenség érte az állatot. A gazbabujós is inkább csúfnév volt.

Az igazán igényes gazda amikor a párolást végzi, egyenesen arra törekszik, hogy a villás szarv hegye olyan egyenesen álljon felfelé, „hogy az eső arra cseppenjen”. A szarvnak a színe sem közömbös, legszebb, ha a hegye fekete, a többi fehér rész rózsaszínnel árnyalt, azon a véreket keresztültetszenek. A színezést vásárokra hamisítani is szokták, a szarvat lemosták és kevés piros festéket dörzsöltek bele. Ezt később felnőtt ökörral is megtették. A tisztább szín érdekében a szarvat vékonyan olajozni is szokták. Voltak, akik a fiatal tinócska szarvát átmenetileg meg is tudták igazítani, ez általában a borjúkupec kántorjánosi és ópályi cigányok mestersége volt, de gazdák is csinálták. Az arasznyi szarv hegyére forró főtt répát, vagy erre a célra süttött forró friss cipót húztak, amittől a szarv hegye megpuhult, hajlítható lett, a kívánt irányba meghajlították és ha erre szükség volt, a két szarv hegyét össze is kötötték. A kukoraság az igazítás után később csak előjött.

Az ökörpároló gazdát később akkor is érthette meglepetés, ha a bepárolt borjúnak a természetes növekedés szerint is összeillett a szarva, mivel annak növekedése vehe-tett fel más irányt, ezért volt jó az elődök ismerete is. „A szarvat a bika csinálja.” Jó volt ismerni a tehenet és a falusi bikát is, amelynek a kiválasztására, alakjára és szarvára amúgy is nagy gondot fordítottak.

A XIX. század közepéig számtalan bejegyzést találunk a terület református egyházi pénztárkönyveiben, amelyek szerint a „bikát néző” embereknek fizettek ki úti-költséget, vagy áldomást. A bikavétel fontos közügy, jelentős falusi esemény volt. Mégis a legnagyobb gondosság és előrelátás mellett is előfordult, hogy a már egyszer bepárolt borjút újra kellett a szarv váratlan növekedése miatt párolni.

A szarv mellett tekintetbe kellett venni az állat homlokát is. Szébbnek tartották, ha a homloka kékes, szürkés, a szem árnyalt, *pápaszemes*. Ez jobban kitűnt a később

ivartalanított állatoknál, de a *bikafejet* nem szerették. A szarv és a fej állása a borjú, vagy a tinócska árát nagyon felemelhette.¹²

Meg kell jegyezni, hogy a szarv és homlok, együttesen a *korona* megítélése nem történhetett egyéni ízlés szerint. Eladáskor a közízléstől különböző megítélés anyagi hátrányt jelentett volna. A szépség megítélésében a kialakult közízléshez kellett alkalmazkodni. (2. kép.)

Filep Sándor gergelyiugornyai gazda így mondja el a pároláshoz való borjú keresését:

„Az ökörszerető ember leginkább ősszel járt a bornyú után. Szívesen vettünk falubeli ismerőstől, de ritkán találtunk megfelelőt. Betakarítás után megindultak a bornyúkeresők, ólról ólra jártak, nézték a szarvát és magasságát, ezenkívül még a *farka bojtjában* az utolsó csigolyát, a *farka csiráját* is kitapogatták és ménezték, hogy leér a *hargas ináig*, mert úgy tartották, hogy ha rövid a farka, akkor kisebb növésű lesz. A szarvát csak szemre becsülték, de a magasságát madzaggal is mérték. A bornyúkereső embernek mindig volt a zsebében madzag, ennek egyik végére *bakot vetettek*, azt a bornyú első lábának hátulsó kiskörmére akasztották. A magasságot a lapocka tetejéig, a *marjáig* mérték. A kívánt magasság a már meglevő bornyú magassága a madzagon görccsel volt jelezve.

Ha a faluban nem találtak megfelelőt, a beregiek legszívesebben Gulácsra, Tarpára, Mándokra vagy Kisarba mentek bornyút keresni. A szatmári Tiszaháton a kisari és milotai bornyúkat keresték jobban.

Ha megfelelőt találtak is, ritkán vették meg az udvaron. Leginkább vásár előtti napokon szerettek menni bornyút keresni. Maga a vétel legtöbbször a vásáron történt meg. Bornyúvétel szempontjából legfontosabbak voltak a vásárosnaményi Katalin és Luca napi vásárok, de jó bornyúvásár volt a szeptember 8-a után tartott vásár is. Nevezetes volt a gyarmati őszi vásár, az október 8-i tarpai, a Simon napi mándoki, a november 7-ét megelőző szombati madai és a november végén vagy december elején tartott külcei vásár. Az I. világháború előtt és 1938 után szívesen jártak Munkácsra, Nagyberegbe, Salánkra és Tiszaújlakra bornyúért. Úgy tartották, hogy az onnan hozott bornyú jobban fejlődik, mert ott a fű vadabb és az onnan hozott jószágnak használ a szelídebb Tisza menti és Szamos menti takarmány.”

Egy-egy igazi ökörszerető gazda ezeket az összes vásárokat végigjárta. A vásár szerves része volt a gazdasági életnek. Ha valakinek közvetlen vételi szándéka nem volt, elment a vásárba, hogy az árak felől tájékozódjék. A vásár mintegy állatkiállításnak is tekinthető, úgy tartották, hogy a közeli vásárra csak az nem megy, aki beteg.

A párolás tavasszal a kihajtás után is folytatódott. A kihajtáskor kerültek egymás mellé a tavalyi borjak, jó alkalom volt a közvetlen összehasonlításra. Mivel az őszi párolások után az állatok mintegy fél éven át már növekedtek, a már összeállított párocskáknál is jobban előbukkantak a fejlődésbeli hiányosságok a szarv és a testalkat tekintetében. Az egyik állat esetleg megbetegedett, vagy más ok miatt lemaradt a fejlődésben, a szarv nem párolt úgy, mint feltételezték. Ilyenkor történtek a cserék.

Ha az egyik borjú kissé alacsonyabb volt a másiknál, nem volt ok cserére. Két teljesen egyforma jószág nagyon ritkán van. Az alacsonyabbat később a fogatolásnál a párban bal oldalra, *kéztülsőnek*, *külsőnek* szánták. Úgy tartották, hogy kis magasságkülönbség még jó is, illősebb ha ez az ökör alacsonyabb. A jobb oldali, *belső* ökör jár szántásnál a barázdában és ilyenkor sekély szántásnál 4—5 cm magasságkülönbség kiegyenlítődik. Ennél nagyobb különbség már illetlen lett volna.

HERÉLÉS

Az első éves kor végén, vagy a második elején történt a bikaborjak *kivágatása*. Ideje rendszerint a nagypéntek, illetve a húsvétot megelőző hét. Nyárra, amikor meleg van és sok a légy, soha nem halasztották, de alkalmatlannak tartották a hűvös, őszi napokat is. A kivágást sokszor a faluról falura járó morva *meskások* végezték, de minden faluban volt olyan gazdaember is, aki elvégezte a herélést. Gergelyiben Baráth Pál évtizedeken keresztül herélt rokonoknak, ismerősöknek. Ő a munka lefolyását a következőképpen mondta el:

„A kivágáshoz, *heréléshez* több ember kellett. Valaki lehúzta és megkötötte a bornyú fejét, falhoz szorították, hogy ne forogjon. A bornyú a négy lábán állt, én a háta megé álltam, lábamat a két hátulsó lába közé csaptam, a *tököt* megfogtam, megmetszettem hosszában, felülről megnyomtam, hogy kifordult, az *ínát* kihúztam. Vigyázva kellett húzni, hogy csak az ina jöjjön. Amikor kijött, késsel megkapartam, hogy levált, így jártam el a másik *golyójával* is. Nem fertőtlenítettem semmivel, de azt hallottam, hogy volt olyan, aki a sebet beszóta. Ez bolondság volt.”

Gulácson e század egész első felében Szepesi bácsi volt a meskár. Parasztember volt. Ő úgy herélt, hogy a borjút hanyatt fektették, a négy lábát két tehénkötéllel összekötötték, két oldalról fogták a lábát, hogy el ne düljön. A gazdája a fejét fogta. Szepesi bácsi a hátuljához állt, a *zacskóját* meghúzgálta egy kicsit, hogy melegedjen, majd felvágta és kifordította az egyik herét, azután felvágta és kifordította a másikat. Ő sem fertőtlenített. Amikor a borjú lábát eloldották és az felállott, valaki a két kötelet összefogta, a borjú hátuljához állott és azt a hátán elülről hátrafelé néhányszor végighúzta. Szepesi bácsi mindig azt mondta, hogy csak jó erősen húzd.¹³

A csordások közül is többen értettek a heréléshez. Ha idősebb bikát vágtak ki, a herélést ugyanúgy végezték, de erre csak ritkán került sor, rendszerint csak akkor, ha eredetileg bikát szerettek volna belőle nevelni, de az „államosítására” nem kerülhetett sor. Az „államosítás” kis parasztgazdaságból csak ritkán sikerült. A tenyészbikanevelést egyes nagyobb gazdaságok privilegizálták.¹⁴ Az idősebb korában kivágott állat ökör korában is bikafejű maradt. A kivágott herét rendszerint megsütötték. Szepesi bácsi a hátyát lefordította róla, olyan volt így, mint az ikra. Hagymás zsírban sütötte meg.

A már bepárolt, kivágott tinócskák második telükön már az ólban is úgy kerültek egymás mellé, ahogy a járomba szánták őket.

AZ ÖKÖR HIBÁI

Vétel esetén a felnőtt ökröt a gazda nagyon gondosan megvizsgálta. Kétféle eladásról kell megemlékeznünk, egyik az egyes ökrök eladása, másik az ökörpárok eladása, illetve vétele.

Az egyes ökör vételére és eladására akkor került sor, ha a párból egyik megdöglött, *szeget nyelt*, *felfúvódott* vagy más olyan baja esett, ami miatt le kellett vágni. A még növésben levő 4—5 éves ökör ha egyedül maradt, nem sikerült párját találni, csak vágóállatnak számíthatott, már nem volt jelentősége a koronájának, alakjának, betanítottságának. Így egyedül sokkal kevesebbet ért, mint egy pár ökör fele, éppen ezért a gazdája, vagy valamelyik ökörküpec gazda igyekezett párt szerezni a számára. Aki ilyenre vállalkozott, annak egy egész széles környék egész ökörállományát kellett ismerni, a vásárokon és egyéb forrásokból arról is kellett értesülésnek lennie, hogy hol, kinél járt hasonlóképpen az ökör. Az ilyen párkeresésnél a hi-

bákon kívül már nemcsak a magasságot mérték meg, hanem az állat hosszát is megmérték madzaggal a *lapockacsonttól* a *farcsondig* és a szarv hosszát és hegyének egymástól való távolságát is *megfuttatták*. A párban levő ökröknél mind a két állaton egyenként elvégezték a hibák kiderítésére szolgáló vizsgálatot.

A venni szándékozó először szembe áll a tinóval, vagy ökörrrel, megnézi a szemét, hogy nem *hályogos*, vagy nem *csókaszemű*-e. Csókaszem, ha egyik szemben vagy mind a kettőben fehér karika látszik, de csókaszemnek nevezik azt is, ha az egyik szem nem olyan színű, mint a másik. A csókaszem nem jár látáshibával, de sokan gyanakodnak kezdődő hályogra és már ott is hagyják a jószágot. Azok, akik tudják, hogy nem látási hiba, súlyos értékcsökkentő szépséghibának tartják. A hályogos szemű ökör nem lát, a barázdában használhatatlan. Vannak, akik a hályogot gyógyítani tudják, ezek — megvették a hályogos szemű ökröt is. A legközönségesebb gyógyítása, hogy *nádszálon* keresztül porcukrot fújnak a hályogos szembe. Ha ez nem használ, *üveget* törnek porrá és azt fújják az ökör szemébe. Ezt néhányszor ismételni kell.¹⁵

Olcsvaapátiban az öreg Bende Lajos gyógyította a hályogot, ő a szamoszszegi Puskás Gedustól tanulta. Orvosságáról azt mondja:

„Több minden volt benne. Volt benne *kristály üveg* összetörve, *vereshasú béka pora* (ezt a békát töke alatt lehetett találni), *csipős paprika*, *só*. Ebből a porból kétszer-háromszor belefújtak és már le is tisztult.”

Sokan azt tartották, hogy elég a hályogos szembe bagós nyálat köpni, mások, hogy naponta négyszer-ötször hidegvizes ruhával kell letörölni. Ez inkább addig használt, míg a tinó vagy ökör még könnyezett, még nem volt régi a szem hibája. A hályog úgy keletkezik az állat szemén, hogy valami belecsap, vagy *hernyós fához* dörzsölködik hozzá. Ha a szemnek nem volt látható hibája, akkor is meggyőződtek róla, hogy valami belső szemhiba miatt nem vak-e. Kézzelel a szem felé csaptak és ilyenkor az ép szemű ökör a szemével *pislantott*.

A szem megvizsgálása után felnyitoták az ökör *száját*, megnézték a *fogát*. A fogáról a korát lehet megállapítani. Éves korára *kilökte* a *borjú fogát*, kétéves korára kinőtt 2, hároméves korára 6, négyéves korára 8 foga. Az ennél idősebb állatoknál a fog kopását figyelték. A fog megvizsgálása, az életkor megállapítása nélkül nem sokat ért volna a további vizsgálat különösen a fiatal állatok esetében, hiszen ugyanazzal a termettel lehet a jószág *megsült*, *lemaradt*, öregebb jószág és lehet jól fejlődő *növendék*. Megsült jószágtól nem sok jót lehetett remélni. A szájában megnézték, hogy nem *gugás*-e. A gugás jószágnak a nyelve volt bajban, a nyelve töve *elfele rohadt*, *sebes* volt. Ennek megnézésére a nyelvet meg is fogták, kézzel kihúzták. Ugyancsak megnézték a szájában a *zabját*. Ez a száj belső oldalán szemölcsszerű kinövés. Minden szarvasmarhának a szájában van ilyen, de ha túl nagyra nő, ha *tompa*, vagy kétágú, akkor az állat nem tud tőle jól enni és nem fejlődik kielégítően. Voltak, akik a túlságosan nagyra nőtt, vagy rendellenes alakú zabját ki is tudták vágni, ollóval, vagy késsel vágták le. Aki ehhez értett, értékcsökkenéssel akkor is megvette az állatot, ha rendellenes zabja volt.

A szem és száj megvizsgálása után a tinó nyakát felül kitapogatták, hogy milyen a *járomtartó*, *járomkapó* csontja, amelyhez fogatoláskor a *járomfű* támaszkodik. Amikor már rendszeresen jármolták az állatot, a nyaka *megettört*, a járomtartó szemmel is jól látszott, de töretlen jószágnál ki kellett tapogatni.

Megnézték a nyakán alul a *pillengőjét*. A szép magyar ökör nyaka *harangszíjas*, nem nagy a *pötyöngője*, az álla alatt, ahová a harangszíjat szokták csatolni keskeny, a felcsatolásnál nem gyűrődik össze. A pillengőt végig is tapogatták, hogy nincs-e benne *görcs*, *golyva*. Ha ilyet lehetett benne kitapintani, az állat nem volt megvenni, tartani való.

Meg kellett nézni az állat elejét, hogy nem *szűk*, hogy elég széles-e. Ha a *szügyi* széles, akkor lehet rá számítani, hogy elég erős lesz és a súlya is jól gyarapodik majd.

A tinó vagy ökör *állásának* vizsgálatánál meg kellett nézni a hátát. Szép, ha a háta, a gerincvonala végig egyenes, *sinoros*, hiba, ha a farok kezdete előtt lejteni kezd, *csapott farú*, vagy erősebb szögben lejtő, *letört farú*. Nagy szépséghiba, ha a dereka *nyerges*, a gerince közepén behajlik.

Nagyon fontos a lábak vizsgálata. A görbe lábú, *sarlós* állatok már a borjú párolásoknál kiselejteződtek. A vevő megnézte az állat *lépését*, ezért megvezettette. Súlyos hiba, ha a hátsó lábával kifelé, félkör alakú lendületet tesz, *kaszál*. Ha valaki ilyen tinót, vagy ökröt vett meg, már útközben kicsúfolták, hogy ezzel nem sok gondja lesz, ez *kaszál* magának. Nem súlyos szépséghiba, de később sok gondot okoz, ha mikor lép az állat, a lábával *fúr*, a lábát nem emeli fel egyenesen, hanem előbb egy kicsit *fordít* rajta. A használatban az ilyen állatnak a körme hamar elkopik, és akkor lesántul. A *fúrás* az első láb hibája. Az olyan ökröt, amelyik a *lábán csavarint*, *fúr*, vasban kell járatni, patkolni kell.

A forgós lábú ökörnek a *csípeje* mozdul ki a helyéről, amikor lép, a csípején gödör támad. Ez a hiba attól keletkezik, hogy fiatal korában *meghúztatják*, súlyosabb terhet húzatnak vele, vagy egyenetlen úton rosszul lép. Súlyos hiba, aminek a felismerése vásáron nagyon nehéz, mert általában csak súlyosabb teher húzása közben látszik meg. A hátsó láb hibája. Sokan úgy tartják, hogy ha az állat felerősödik, *feljavul*, a forgás megszűnik.

Lehet a lába *pókos*, ilyenkor először a *szrzó* ina dagad meg, valami rándulás van benne. A daganat belül a *térgyénél* van. Ez először *lágú pók*, ez megy le a bokájára és lesz belőle *száraz pók*. Erős húzástól, vagy ugrástól keletkezik. A pókos lábú ökör csak levágni jó, csak olyan ember vette meg, aki meg akarta hizlalni. A nagytérdű, *térgyes* ökör nem szép, ugyancsak nem szép a *békacombú* sem, amelyiknek a combja a *kiscsípeje* és a térde között vékony.

Hiba, ha az ökör *hígforgós*, a *kiscsípeje libog*, bizonytalanak látszik.

Feltétlenül meg kell nézni, hogy a lábán nincs-e *békavar*. Az ilyennek a körme között, a *kis körme* alatt a hús *kicsúcsorodott*, boronálás közben a rögös, száraz földön, vagy sáros utakon kisebesedett. Ha valaki az ilyet el akarta adni, olyan időt keresett, mikor nem volt sár. Ha kevés munkában volt az ökör és száraz idő volt, a *békavart* nehezen lehetett észrevenni.

Nem hagyták figyelmen kívül a farkát sem. Akkor szép az ökör, ha a *farka csírája* a *hargas ináig* ér és a farka vége *bojtos*.

Ha az ökörnek a feje is szép volt, a felsorolt hibák sem voltak rajta, akkor a gazdájának büszkesége volt. A két világháború közt, amikor az amatőr fényképezés általánosabbá lett, az ilyen ökröt a gazdája, ha tehette le is fényképezette. Sokan őriznek még ma is ilyen fényképeket és olyan becsben tartják, mint a család tagjairól készületeket.

A VÁSÁR

Az ökörnevelő parasztgazdaság a felnevelt ökröt több-kevesebb ideig minden esetben használta igavonóként, majd eladta nagyobb gazdaságoknak. Amint láttuk, e továbbadás ideje függött az ökörnevelő gazdaság nagyságától, a kisebb gazdaságok fiatalabb korban adták el az ökröt. Az eladásnak minden esetben feltétele volt, hogy azzal a gazdaság szükséges vonóerejének folyamatossága meg ne szakadjon. Az eladás idejének megszervezésében nem volt elhanyagolható tényező a kisgazdaság takarmány-egyensúlyának fenntartása sem.

Az eladás rendszerint ősszel történt. A gazda ökreivel *beszántott*, elvetett, azo-

kat kissé feljavította és úgy vitte a vásárra. Legalkalmasabbnak tartották a karácsonyi (decemberi) vásárokat. Tavasszal a tavaszi munkák kezdete előtt az árak rendszerint magasabbak voltak. Ha valakinek elegendő takarmánya volt és ökrét meghagyhatta a *húshagyó* táji vásárookra, megtalálta a számítását, de ez az ökörnevelő kisgazdaságokban, ahol folyamatos volt a viszonylag nagyszámú állatállomány miatt a takarmány szűke és sokszor csupán néhány nappal hosszabb telelési idő is zavart okozott, ez ritkán fordulhatott elő anélkül, hogy a késlekedés a tavaszi munka-kezdést ne akadályozta volna. A több földdel rendelkező, kupeckedő ökörtartók sokszor több pár ökröt is vettek ősszel, teleltek ki és vitték vásárra tavasszal.

A vásárokon a nagy uradalmak intézői is megjelentek és keresték az ökröket. A terület belső forgalmába rendszerint olyan vételek voltak, amikor a gazda a nagyobb ökröket eladta és magának kisebbet vett helyette. Nagy ökörvásárok voltak a csengeri, a kisvárdai, a kölcei és a vásárosnaményi országos vásárok, de természetesen a többi vásárokon is volt ököreladás és -vétel. Az első világháború előtt híres ökörvásárok voltak még Beregszászon, Nagyberegen, Munkácson, Tiszaújlakon, Nagyszőlősen és Feketeardón is.

A vásár előtt a gazda az ökör szarvát gondosan megmosta, levakargatta, bealajozta, voltak olyanok akik az ökör hátulsó combjára tapadt zörgőse repedezett száraz trágyaréteget is letakarították, levakarták és lemosták, de olyanok is voltak, akik úgy tartották, hogy az ökör ezzel szép, és ha az itt-ott lekopott róla még be is kenték trágyával.

A vásárra, ha az távolabb 20—30 km-re volt, az eladók már előző nap délután elindultak és valamely a vásárhoz közel eső faluban megpihentek, megháltak és kora hajnalban mentek tovább. A közelebbi vásárookra kora hajnalban indultak el.

Az öregek úgy tartották, hogy az ökörvásárra jó gyalog menni, mert ha valaki szekérral megy, az nem fog eladni, nem tud mit kezdeni a szekérral. Természetesen ezt nem mindenki tartotta meg, sokan mentek szekérral. Ilyenkor takarmányt tettek a szekérra, az ülést is rendszeren abból csinálták meg, és pokróccal takarták le. Ha csak széjjelnézni mentek a vásárra, nem egyszer karosülést is tettek. A szekéren másik személyt is vinni kellett, aki vigyázzon az ökörré és a szekérré míg a gazda a vásárban jár és tájékozódik. Ez lehetett feleség, vagy gyermek, volt aki eladó lányát vitte magával.¹⁷ Ha egyéb jószágot is vittek eladni, azt a szekér után kötötték.

Eladás esetén hazamenet a szekeret nemegyszer másik szekér után kötötték, és úgy húzatták haza. Az ököreladást mindenkor maga a gazda végezte. Sem az eladásba, sem a vételbe nem is illett asszonynak nyíltan beleszólni.

Aki eladni, vagy venni akart, először végigjárta a vásárt, tájékozódott. Bár előző vásárokról ismerte az árakat, újból kellett tájékozódni, mert a kereslet és kínálat mértéke szerint az egyes vásárokon az árak változtak. Megkérdezgette mit kérnek az övéhez hasonló állatokért, úgy lépett fel mintha vételi szándéka volna. Megállapította, hogy sok, vagy kevés-e a vevő, mekkora a felhajtott állatok száma.

Az ármegszabás tekintetében a vásár törvénye, hogy *kérni szabad*. Ezt az eladó, ha túlságosan magasnak tartja az árat szóban is kifejezi, amiben benne van, hogy alkudni is lehet. Az ár kialakulása akkor kezdődik, amikor valaki már az állat megvizsgálására komoly gondot fordít és a kért árra be is ígér. A *kért* és *ígért* ár közt rendszerint nagy a különbség. A beígérés kéznyújtással, az újabb ár bemondása a nyújtott tenyérbe csapással történik. Ha komolynak indul az alku, egyik ráígér az előbb kínált árra, a másik enged a kért árból, *közelednek* egymáshoz. Az alku esetleg többször is félbeszakad, a vevő otthagyja az eladót és esetleg másutt is alkuszik, az eladóhoz is jön valaki és magasabb árat kínál, mint az előbbi. A megegyezés rendszerint úgy jön létre, hogy *kettévágják* az alkunál még közben levő kisebb összeget. „Vágjuk ketté azt az öt pengőt.”

Ha többen alkusznak a jószágra, a másik vevő akkor szokott többet ígérni, ha az előző — legalábbis egyelőre — elment. Nem szokott jólesni valakinek, ha közvetlenül *rágérnek*, különösen ismerősök, falubeliek közt illetlen ez és sokszor támad, ha nem is harag, de orrolás belőle.

Az alkuhoz hozzátartoznak a felhajtók, a *cenzárok*. Van, hogy a gazda előre meg-egyezik valakivel, hogy kérje a jószágját, de a cenzár legtöbbször maga jelentkezik. A gazdához megy, megnézi a jószágot, kezét fog, kézfogás közben a középső ujjával *megvakarja* a gazda *markát*, ezzel jelzi azt, hogy segíték az eladásban, de ezért eladás esetén nekem is jár valami jutalom. Vannak, akik a vásárokon rendszeresen cenzárkodnak. A vásárjáró gazda rendszerint ismeri ezeket. A cenzár szokott segíteni a vételben is. Ilyenkor ő kezdi az alkut, alacsony árat ígér, felnagyítja az állat esetleges hibáit, majd az ő ajánlatára ígér rá az igazi vevő. Jutulma jó eladás esetén a két világháború közt 2—5 pengő volt. Ha valaki a cenzárjával alkuszik, nem szabad elmenni a közben levő összeg kettévágásáig, az eladó, vagy vevő akkor már meg kell, hogy *kösse* magát.

Az egyesség tenyérbe csapással és az ár leszámolásával fejeződik be. Ökörvászárnál ritkán van rejtett hibára, garanciára visszatartott összeg, ez inkább tehénvászárnál szokásos. (A tej mennyisége, leadja-e a tejet, nem rügös-e stb.) A vételár felvétele után az eladó átadja a kötelet és megy a *rédiát* átíratni. Az utolsó mozzanat, amikor átadja az új tulajdonosnak az átírt marhalevelet, majd megmondja a két állat nevét. Ezt a vevő vagy szóból jegyzi meg, vagy fel is írja egy kis papírra. Az új gazda csak akkor úr az állatok felett, ha nevüket tudja.

A vásár befejezése után az áldomás következik. Az áldomást az fizeti, aki a pénzt kapja, de volt, hogy az eladó előre megmondta: „Azt mondta Szent Tamás, közös az áldomás”. Ököreladásnál nem szoktak nagy áldomást inni, az ökörrre vigyázni kell, azt haza is kell hajtani, így hosszú áldomásra nincs is idő. Az elköszönéskor a vevő és az eladó kölcsönösen szerencsét kívánnak egymásnak, egyik a pénzhez, másik az ökörhöz.

AZ ÖKÖR ÁRA

Egy pár felnőtt ökör értéke általában egy fél házastelek, vagy egy holdnyi föld ára. Ha valaki dicsérte az ökrét úgy szokta mondani, hogy „nem adnám az ökröm fél telekért”, vagy „nem adnám egy hold földjéért”. Az ökör ára a gazdaságban különleges pénz, tőke, gyarapodásra való, nem számítják a családfenntartásra szolgáló pénznek. A családfő rendelkezésére áll és úgy tekintik, mint a család vagyonát. Nem csak a faluban, hanem a környéken is évtized múlva is felemlégetik, ha valaki *el-szórta* az ökör árát, visszaemlékeznek arra a néhány esetre, amikor valaki elitta, részegen ellopták tőle, vagy a vásárban „hol a piros, itt a piros” szerencsejátékon elvesztette. Az ilyenről úgy tartják, hogy rongy ember, vagy nevetséges, együgyű.

A pénzt a felhasználásig *leteszik*, azt megbontani nem szabad, annak a felhasználását a mindenre kiterjedő falusi közvélemény számonkéri, tudja, hogy mi lett az ökör árával. Annak meg kell látszani a gazdaság gyarapodásában.¹⁸

Cserénél, mikor nagyobb állatot adtak el és kisebbet vettek helyette, kivettek az árából. Ezt a pénzt fel lehetett használni gazdasági eszközök beszerzésére, javítására (szekér, eke, borona stb.) sőt a férfi ruházatára (csizma, régebben guba, később nagy ujjas), de kis háztartási szükségletre, sóra, ecetre, női ruhára ebből se ment, ezt a háziasszony ház körüli gazdálkodásának kellett biztosítani. Amely gazdaságban felhasználták ilyen célra is, az már területében lezárt, megállapodott nagyobb gazdaság volt. Az ökör árából nőttek fel a 3—4 holddal induló gazdák 45—50 éves korukra

10—12 hold körüli gazdákká, feltéve, hogy 2—3 évenként rendszeresen eladhatták a pár ökröt. Fiaiknál a folyamat újból kezdődött.

Az ökrös gazda halála esetén, ha az asszony és kisebb gyermekek mellett legényfiú is maradt, az ökr megmaradt.¹⁹ A temetési költséget tehén, vagy egyéb jószág árából fedezték. Az ökr felszámolása a gazdaság felszámolását is jelentette. Az örökségen való osztozáskor vigyáztak arra, hogy az örökösök gazdaságában valamiképpen együtt maradjon az ökörpár.²⁰ Leány örökösök esetében az ökr árán osztoztak.

AZ ÖKÖR NEVE

Az ökörnek már borjú, vagy tinócska korában nevet adtak. Neve gazdától gazdáig, egész életében elkísérte, azt nem változtatták. A nevek nem nagyon változatosak, faluról falura ugyanazok ismétlődnek. Ilyenek:

Badár	Gyöngyös	Pajkos
Betyár	Hajdár	Rojtos
Bimbó	Hattyú	Sinór
Bojté	Jámbor	Sugár
Csákó	Kardos	Suta
Csengő	Kondor	Szarvas
Fickó	Körmös	Szilaj
Gombos	Lombár	Szenyves
Zsandár	Villás	Virág

A nevek mindenkor kéttagú szavak. Az ökörnek érteni kell a nevét és ennél hosszabb nevet nem bír megérteni. A párban lévő ökr nem viselheti ugyanazt a nevet. A nevek vagy a külsőre, vagy az állat természetére utalnak, egyik-másik név kimutathatólag évszázad óta használatos.²¹ A neveknek a gondozásban és a fogatolásban van nagy szerepe. Irányítása vezényszavakkal történik és ezekhez rendszerint hozzátesszik az ökr nevét.

VEZÉNYSZAVAK

Hé be te! Badár! Ólbahajtáskor.

Helyre ne! Helyre te! Szarvas! Az ólban helyre állításkor.

Farta ne! Ha az utolsó lábával jobbra, vagy balra kell lépnie. Ilyenkor az ellenkező oldalról kézzel, vagy villanyéllal rá is csapnak.

Lábod ne! Trágyaleszedéskor, vagy egyébkor, mikor csak a lábát kell kissé felemelni és arrább tenni.

Ne! Az ólból kihajtáskor. Ilyenkor az eloldás után kissé rá is csapnak.

Vizre ne! Válura, vízre hajtásnál.

(Badár) ne. (Betyár) ne, ne. Hívás a legelőn és másutt, mikor az állat szabadon van. A *ne* ilyenkor rövid, nem elnyújtott.

Mellé ne! (Badár) A rúd mellé állításnál. Ilyenkor a gazda már fogja a kötelet, vagy az már a rúd karikájához van kötve. Az állatoknak a saját helyükre, egymással párhuzamosan, a rúdhöz kell állani.

Türj be ne! Türbe! (Sinór!) Az állatok nyakukat erre a vezényszóra teszik be oldalról a felemelt járomba.

Na! Befogás után indítás. A vezényszóval egyidejűleg rá is szoktak csapni az ökörre.

Csálé! (Virág!) vagy: *Csára! (Virág!)* A jobbra, *csára* fordulásnál. Mindenkor hoz-

zá kell mondani a bal oldali, a *kéztülső*, vagy *külső* ökör nevét is. Erre az ökörré ostorral rendszerint rá is csapnak.

Prr! Prk! Gyéde! Gyere ide! (Betyár!) Balra fordulásnál. Mindenkor hozzá kell mondani a *belső* ökör nevét. Erre ostorral rá is csapnak.

Hó! Hóba! (Fickó!) Megállításkor. Jobbra és balra fordulásnál is használják a csálé és prr mellett a fordulás irányában levő ökör nevével.

Hókk! Hátra. Ilyenkor az ökör elé állanak és az ökör orrára, vagy homlokára is csapnak.

Ne! Hé! (Hajdár! na!) Előre jön az állat neve. Gyorsításnál az ostorral együtt használják.

A vezényszavakat kiáltva, tele szájjal, nyújtva mondják. A hosszabban ejtett *ne* és *hé* vezényszó szigorúbb. Az ökörhajtó szüntelenül beszél, kiabál. Az ökörnél használt vezényszavakat a teheneknél is ugyanígy használják.

A vezényszavakkal való irányítás mellett a fiatalabb ökrök előtt ment is valaki, vagy maga a gazda, vagy fiatal fiú, aki *vezette* az ökröket. Voltak ökrök, amelyek hamarabb megtanulták, öreg ökrök rendszerint jól értették a vezényszavakat, de forgalomban, vagy olyan gyakrabban használt letérő utaknál, ahol akkor történetesen nem kellett fordulni, a hajtó sokszor ugrott le a szekérről, hogy az ökör elé menjen. Szántásnál fiatal ökrök irányításához néha egy ideig vékony kötélből készült *szántó gyepplút* is használtak, melyet az ökrök külső szarvára kötöttek. Az ökrök vezényszavait szántásnál sokszor lovak irányítására is használták.

TAKARMÁNYOZÁS

Téli borjútartáshoz az foghatott, akinek ehhez való takarmánya volt: „Volt egy kis *tarló lóhere*, egy kis másod, vagy harmad kaszálású *lóhere*, egy kis *sarjű*”. „Volt egy kis *abrak*, egy kis *krumpli*, egy kis *daraféle*, egy kis *tengeri árpa*, vagy *zabdar*.”²² Széles takarmányát külön egy kis *bukóban*, vagy az *ólpadlás*on egy sarokban tartották.

A növendék állatok nyári helye a *tinógulya*, *kinnháló gulya*, vagy *heverő gulya*.²³

A kihajtás ideje Szent György tája. Általában Szent Mihály nap tájáig maradnak kinn. Ez a határ felszabadulásának ideje, ettől kezdve az udvarról szokták a jószágot kihajtani és a felszabadult határon legeltették, míg a hó le nem esett.

A kihajtáshoz a legelőt előkészítik, rendbeszedik a kutat, rendbeszedik, vagy elkészítik a pásztor kunyhóját, és az állatok éjjeli szállását a *karámot*, vagy kosárt.²⁴ Ez hasított fából készített, levert karók *mereglyék* közzé kökény vesszőből durván font, fedetlen bekerített hely, szélessége kb. 30 méter, kör alakú egy kb. 4 méter széles, rudakból készült kapuval. (3. kép) A kosár mellett van a pásztor kunyhója is. Egy kosár 3—4 évig tart, akkorra a belső része trágyával megtelik, az állatok mélyen feltapossák, ilyenkor újat készítenek helyette.²⁵ A régi kosarak dúsfüvű kerek feltja több évtizedig feltűnően kirajzolódik a sovány beregi legelőkön. (4. kép) A kosár nincs messze a kúttól és a kút közelében levő kerítetlen *déllőtől*. A kosarak helye sokszor évszázadokon keresztül ugyanazon a legelőrészen van.²⁶

A kinnháló gulya pásztor, a gulyás rendszerint másodmagával látja el szolgálatát, családjuk naponta hord számukra főtt ételt, de maguk is főznek. Az őrzés mellett elsőrendű, munkájukat minősítő feladat a víz húzás, az állatok gondos itatása.

A heverő gulya legelője általában a legtávolabbi legelő. A legelőn a gazda a jószágait hetente meglátogatja és *megsózza*, sőt víz számára. A sózás rendszerint vasárnap reggel történik. A gazda a hóna alá veszi a kis *sózó teknőt*, vagy *fatálat*, hátán, vagy kezében kis sós tarisznyájában sót víz. A sót néha korpával is megkeverik. Régebben kósót használtak mind a legelőn történő sózáshoz, mind az ólban, a

jászolban történő szózáshoz, de a múlt század végén már darált sót vittek a legelőre, ott a jószágot külön hívták és a teknőből nyalatták fel vele a korpával kevert sót. A szózást különösen a legeltetés kezdetén azért tartják fontosnak, mert a gyenge fű a jószágot *átcsapja*, meggyengíti, ezen segít a só. Amikor már hozzászokott a zöld takarmányhoz és a legelőn *feljavul* már nem igényli annyira.

A heverő jószág téli tartása általában igen gyenge, csak éppen a létfenntartására való, hogy a tavaszt, az új fűvet elérje. Abrakolása nagyon ritka. Szénaféléből is a leggyengébbet kapja, tartása részint egybeesik az ökor heverőben tartásával.

A jármos ökröknél nem beszélhetünk egyszerűen téli és nyári tartásról. Takarmányozása az igénybevételhez igazodó, heverőben, vagy jármóláshoz való tartás. Heverőben a többi heverő jószág takarmányával együtt szénaféléből a *sás* már jó takarmánynak számít.²⁷ Az alaptakarmány a szélesebb gabonatermelő gazdálkodás óta a polyva, a *törek*.²⁸

Területünkön minden kisparaszti gazdasági udvarhoz hozzátartozik a *törekes*, vagy *törekes szén*. Ez néha az ól végéhez épített *féleresz*, máskor külön építmény. (5. kép) Oldala ritkán deszka, a szegényebbeknél néha csak napraforgó kóró, *forgó-fu*, de a legtöbbször fűzfasövény. Vázuk néha csak karvastagságú leásott rudakból áll, leggyakrabban leásott vastagabb ágas, Barabásban és környékén kőből épített oszlopok. Tetejük szalma, nád, a jómódúaknál néha cserép. Cséplés után a nagyobb mennyiségű töreket az udvar és kert közt lévő *szérüskertben* alacsony törekkazalban rakták össze, szalmával fedték, tengeriszárral, napraforgószárral védték a tyúkok ellen. A kazalból a töreket *törekhordó rúddal* hordták be a törekesbe. Ez 2 db kb. 3 méter hosszú 6—7 cm vastag rúd, melyre kb. 1 méter széles, 2 méter hosszú ponyvadarabot, vagy kerítésdrótot szerelnek, így saroglyaszerűvé lesz. A törekesből az ólba naponként *törekes kosárral* hordták a töreket. Ez a kosár a parasztgazdaság legnagyobb vesszőkosara. (6. kép.)

A töreket, néha csak magában, de legtöbbször darált répával keverve ettették. Előző nap *rázták össze* a répával és az ólban tárolták az etetésig, akkorra megpuhult. Így ettettek zabpelyvát és a lóheremag csépléséből származó lóherepelyvát is.

A heverő jószággal ettettek szalmát is. A zabszalmát jobbnak tartották a búzaszalmánál. Ha tavasszal lóherét vetettek a búzára és az *szépen* fejlődött, vagy dudvás, gazos volt a szalma, majdnem olyan jónak tartották, mint a sást. A szalmát néha szálasan, máskor szecskázva ettették, ilyenkor úgy készítették elő mint a pelyvát. Jó takarmánynak tartották a tengeriszárat. A korábban levágott tengeriszár hasznosabb, ha a lábán még zöld korában fagy érte, gyengébb táplálék. Jobb az olyan tengeriszár, amelyről tisztán törték le a tengerit, és rajta maradt a *csuhé*, vagy *suska*. A tengeriszárat fűz vesszővel kévébe kötve, vagy rúd mellé állogatva, vagy boglyába rakva tárolták. (7. kép.) Neve a Tiszaháton *csutka*, a Szamosháton *kóró*, vagy *kukkóró*.²⁹ Rendes forgalmi értéke is volt, egy pár (kettő) kéve csutka ára 1 liter tej. Eladók azok a harmados munkások, akiknek szarvasmarhájuk nem volt. Egy pár ökröknek törek-, vagy szalmaétetés mellett általában 4 kévét adtak egy étetésre. A jószág a szárról csak a hegyét és a leveleit eszi le, megmarad a vastagabb része, az *izzék*. Ezt étetés után ki kellett szedni a jászolból és újból kévébe kötni. Az izzék már csak tüzelőnek jó.³⁰

A heverőben tartás idején a téli takarmányozás rendje ez. Reggel kb. 8 óráig étetés, amelynek sorában, ha többféle takarmányt kap a jószág, az utolsó a csutka. Az étetés mintegy 2 órát vesz igénybe. A szarvasmarhánál a jóllakottság mértéke ellenőrizhető, mert mikor jóllakik, az állat jobb oldalán levő *horpasza* betelik. Étetés közben történt az ól takarítása, a trágya leszedése, kihordása,³¹ az állatok vakarása, esetleg kefézése és az aljzás nagyon sokszor az étetett szalma izzéknek maradt hulladékával.

Aljazáskor a hideg téli napokon az ólban is hagytak csomóba rakott trágyát és trágyát raktak a küszöb elé is, hogy az ól melegebb legyen. A hideg ólban az ökrök szőre nagyra nőtt, a hiányos gondviselést mutatta.

Az itatás a kútnál, váluból történt, csak a gyenge jószágoknak vittek az ólba *viderben* vizet. A gazda rendszerint nem is ment be a házba addig, míg meg nem itatott. Itatás után megmosdott, reggelizett, ezután még ki kellett szedni az izzékot. Délután 2 óra tájban újból kezdődött az étetés, az ólrendbehozás, úgy mint reggel. 4 óra tájban történt az esteli itatás. Természetesen a gazda az étetésen kívül is, nappal is, este is többször kinézett az ólba, megnézte, hogy nincs-e valami baj, rendszeren *kérődzik-e* az ökrök, nem szabadult-e el, nem tett-e kárt magában, vagy másik jószágban. Különösen vigyázni kellett, ha az ólban a tehén, vagy más jószág számára répát tároltak. Ha ilyenkor elszabadult az állat és mohón nekiesett, könnyen a torlán akadt.

Azokon a napokon, amikor befogták az ökröt, malomba, fuvarba kellett menni, az időbeosztás módosult. Az indulás idejére meg kellett étetni és itatni. Ezekre a napokon, valami jobb takarmányt, egy kis szénát, abrakot, répát, krumplit, tengerit, vagy zabot is adtak az ökröknek. A krumplit, a répát mindenkor apróra vágták.

A trágyahordás idején a jobb takarmányozás állandósul. Kezdetének nincs meghatározott ideje, várni szoktak vele, míg jó szánút lesz. Ha ez januárban, vagy februárban bekövetkezik, folyamatosan hordják. Ha hiába várják a szánutat, a munka a kora tavaszra marad, amikor szekérrel hordják. A gondozás rendjében ez nem okoz változást, e munkára nem indulnak korán és naponta csak néhány fordulót tesznek és a második étetés idejére már kifognak.

A legjobb takarmányt a tavaszi munkákra kellett tartalékolni az ökrök számára. Ha a többi jószág legyengült tavaszra, már a tavaszi kihajtást megelőzőleg is lehetett szabad étetgetéssel javítani rajta. Az ökröknek a szántáshoz, boronáláshoz jó takarmány kellett. Ekkorra hagyták meg a legjobb szénát, és igyekeztek a lehetőséghez képest abrakot, legalább napi néhány répát biztosítani. Nagyon jó volt, ha egy kis csöves tengeri, vagy zab is maradhatott.

Mivel a szántás áprilisra és májusra esett, nem lehetett arra számítani, hogy az ökröt a többi jószággal együtt már Szent György nap táján a legelőre hajtásák. Ha egyszer megkóstolta a friss fűvet, azután már nem kellett neki más. Nagyon szegény dolog volt az, ha valaki a tavaszi fű étetésével volt kénytelen szántani, boronálni. Ha szántáskor már nagy volt a dudva, egyenesen szájkosarat tettek az ökrök fejére, hogy ne kapkodjon a zöld után.

Legelőre a tavaszi munkák után, május közepén hajtották az ökröket. Nem hajtották a tehéncsordával együtt. Voltak helyek, ahol külön ökröcsorda volt. Ha kevés volt a legelő, vagy kevés volt egy kisebb faluban a jármos ökrök, akkor a kinnháló, heverő gulyához csapták. Az ökrögulyának nem készítettek a legelőn külön kosárt, vagy karámot, a déllőn hálatták. Ilyenkor, ha szükség volt ökrökre, valaki értemet és hazahajtotta. Ez sok nehézséget okozott, hosszú időbe telt, míg az ökröt be lehetett fogni és kifogás után a legelőre vissza is kellett hajtani. A legelőntartást elsősorban az tette lehetővé, hogy ebben az időben a nagy kézi munkák, a kapálás és az aratás ideje volt, de sokan voltak, akik ki sem hajtották a legelőre. Ha volt a háznál egy öreg nagypapa, vagy egyéb munkára kevésbé alkalmas ember, ilyenkor is a Tiszaparti fizésekben étetgette az ökröt. Ezek reggeltől estig az ökrökkel töltötték az időt.

Az ökrölegelő szerepe még kisebb lett az 1930-as évektől kezdve, amikor terjedt az ekekaipa használata. Ekkor már a kapálás idején sem lehetett az ökrök zavartalanul a legelőn, hiszen a kapás terményeket húzatni kellett.

A hordás kezdetétől már egyáltalán nem mehetett a legelőre az ökrök. Ilyenkor már kaszált takarmánnyal tartották. Az öregek úgy emlegetik, hogy régen nagy szó-

rös *mesgyék* voltak, ezeken lehetett kaszálni. Kaszáltak az árokpartokon, tavasszal a szérűskerteket *csalamádéval* vetették be, ekkorra az is megnőtt és le is kellett kaszálni. E zöld takarmányokat szekérről etették, mellékötötték az ökröt, csak néha csináltak az udvaron számukra nyári jászolt. A legnagyobb hordásidőben általában elég volt a csalamádé, azon túl arra törekedtek, hogy estéről mindig maradjon enni-való a reggeli étetéshez.

A szekérről étetés ment a hordás után is egészen a határ őszi felszabadulásáig. A gazda a hordás után már nem ment szekér nélkül a mezőre, kaszát is mindig vitt magával. A nyár végén egy-két tököt, tengeritöréskor friss tengeriszarát is hozott magával. Közben folyt a nyári szántás, nyári trágyahordás, de mellékes feladatnak felyamatosan ott volt a takarmány biztosítása.

Nem csak a legelőkön voltak kutak, hanem a határ más részein, szélesebb utak mellett a szántóföldeken is. A gazdák nagy gondot fordítottak ezeknek a használható állapotban való fenntartására, válut tartottak mellette és favederrel is ellátták. Ezekén történt az ökrök itatása.

Szeptember első felében a szilvaszedés és dióverés idején Kisar, Nyagar táján úgy ment az egész család az ökörszekérrel szilvát vagy diót verni, hogy a takarmányt az ökör számára a fák aljának lekaszásával, vagy közeli sarjú meghagyásával biztosították.

A határ letakarítása, felszabadulása után az egész határon szabadon folyt a legeltetés. A csordát is kihajtotta a csordás, de az sem volt többé a legelőhöz kötve. Az ökörszekérrel is tovább kijártak a mezőre, de ekkor már kivitték a borjúkat és nevendékeket is. Ez az őszi legeltetés általában már az iskolahagyott fiúk feladata volt, akik többen jártak együtt jószágaikkal és a szekéren kinnmaradtak megfelelő idő esetén éjszakára is. Rossz gubát vittek és a szekérderekben aludtak. Az állatok szabadon voltak, hol egyik, hol másik ébredt fel és az *ránézett* a jószágra. Hosszú őszőkön karácsonyig is kinn jártak és kinn háltak. File Lajos Gergelyugornyán azt állítja, hogy 1914-ben társaival együtt még a karácsony éjszakát is kinn töltötték. Enni-valót vittek magukkal. Nappal játszottak, este beszélgettek, meséltek. Elmondták, amiket az öregektől hallottak az állatlan lórol, a határt járó titokzatos láncos mérnökrol, a levegőben zajongó boszorkányokrol. Sokszor félték, félelmükben maguk is látták, hallották ezeket és elmondták a többieknek, így ment a boszorkányos dolgokrol a történet nemzedékről nemzedékre.

Ahol megfelelő fiúgyermek nem volt, maga a gazda járt az ökrökkel és egyéb jószágokkal. Gulácson a határ felszabadulása után nem fogták be többé az ökröket az őszi legeltetéshez. Reggelente minden udvarról kihajtották a jószágokat, a család valamelyik tagja ment velük. A fiatalok, fiúk, lányok egyaránt szívesen mentek, úgy igyekeztek indulni, hogy lehetőleg egymáshoz közel maradhassanak. Egyenként indultak, de azután csapatokba verődtek. Ahol nem volt háznál fiatal, az idősebbek közül ment valaki. Amikor a jószág jóllakott, a holt Tiszára hajtottak, utána a barátkozás, játszás folyt. Ezt a fiatalok jelentős szórakozási alkalomnak tekintették, ahol tartós kapcsolatok is elindultak. A kihajtott jószágállomány arra is lehetőséget adott, hogy nyilvánvalóan feltáruljanak a családok vagyoni viszonyai és a fiatalok a falu vagyon szerinti belső tagozódásának megfelelően építsék további kapcsolataikat.

AZ ÓL

A marhaól az udvarnak éppen olyan fontos része mint maga a lakás. A megfelelő ól felépítése nem egyszer megelőzte a megfelelőbb, kényelmesebb ház megépítését.

A régi ólak paticsból, e században általában vályogból épültek. Tetejük régen nád,

vagy szalma, az utóbbi évtizedekben cserép. A szegény ember maga eszkábálta össze az ideiglenesnek szánt ólat. A jobb gazdák sem szerették a túlságosan bő és magas ólat, mert ez hideg. Ha a jószágállományhoz nagy volt, egyik részét szalmával töltötték meg.

Az ól padlása a szegényeknél csak rudakból készült, felülről szalmával, törekkkel tarkarták be. A kisebb ólak padlásának a vége nyitott, ott hányták fel a padláson tárolt takarmányt, a nagyobbak a tetején elülről az udvar felől készült ajtóval ellátott szénahányó.

Az ól minden esetben a ház vonalában az udvarban a háznál hátrább helyezkedett el.

Az ól fő berendezési tárgya a *jászol*. Földbe ásott cölöpökhöz, ágasokhoz építettek. Ezeket vonult végig a *jászolgerenda*. Maga a jászol deszkából készült. A szarvasmarhát a jászolgerendához kötötték. A szarvának tövére keresztben *pecekkel* felerősített kötelet úgy kötötték meg, hogy annak bakja egy húzással eloldható legyen. A láncot nem szerették, mert rongálta a szarvat és veszedelem esetén nem lehetett elvágni (tűz stb.). Az állatok hátsó lába alá mintegy 1 méter szélességű *hidlás* készült vastag deszkából vagy hasított fából. Ez alá folyt a *hugylé*, amelyet időnként kimertek.

A *szénatartó* kis deszkával körülkerített hely, mely felett a padlás felnyitható és onnan közvetlenül is be lehet dobni a padláson tárolt takarmányt. Ebben, vagy a mellette elhelyezett nagy törekes kosárban történt a törek füllesztése. Közéleben, vagy benne tárolták az abraknak szánt répát, krumlit stb.

Valahol az ólban készítették el a borjú számára a kis *bornyú jászolt*, vagy a külön *kecet*. Az ól nélkülözhetetlen része az ágy. Az állatok állásával ellentétes oldalra építették be magas lábakra a fal mellé. Rudakból, deszkákból készült tákolmány szalmával bélelve, házi szőttes pokróccal leterítve, a rajta használt takaró is pokróc, a fej alá párna helyett rossz guba, vagy rossz ujjas került. Olyan helyen, ahol a jószág a farkával már nem éri el, nem tudja leütni, a padlásról nyúlik le a mécses-tartó *kati*. Néha a falra szerelt kis polcon, vagy az ólablakban tartják az olajmécses, a világító eszközt.

Az ágy a serdült fiúk hálójelke, maga az ól a fiúk találkozóhelye. Téli napokon itt találkoztak beszélgettek, itt tervezték meg a farsangoló játékot, itt készítették el az ahhoz szükséges eszközöket. Itt készültek a fakorcsolyák, a szegesbotok, itt készültek a karácsonyi, újévi kántálásokra, innen indultak a fonóba. Az állatokra vigyázás mellett itt alakultak ki a cimboraságok, itt tárultak fel egymás titkai. Ezek részletezése már túlnyúlna a dolgozat keretein. Az ökörtartás itt nem említett eszközeinek, a munkaeszközöknek, jármoknak, tézsláknak, szekérnek, szánnak stb. leírása is külön dolgozatot kíván.

Érzékeltetni próbáltam az ökör és az ökörtartás helyét a kisparasztság életében, megörökíteni egy letűnt korszak falusi világának néhány gondját, néhány szokását és problémáját.

Csiszár Árpád

Die Ochsenhaltung im Leben des Kleinbauern- tums in Sathmar-Bereg

Die Grundlage der Bauernwirtschaften ist die Viehhaltung, zum Teil als Zugkraft, zum Teil als die Erhöhung des Wohlstandes sicherndes Kapital. Als der Knabe schon ein Bursche wurde, war er bestrebt, sich ein Färsenkalb zu verschaffen. Es wurde von der ganzen Familie gepflegt.

Die Sommerfütterung des Kalbes und der Kuhe war die Aufgabe der Frauen. Täglich brachten sie auf dem Rücken Unkraut für das Vieh von dem Feld oder von dem Maisfeld.

Der junge Mann, der schon als Wirt angesehen werden konnte, nahm seine Kuh mit, mit der wohlhabenden Braut bekam er auch einen Erstling. Das schwache Kuhgespann mit den zwei Tieren war schon gesichert, wenn sie kein eigenes Feld hatten, konnten sie damit ein Anteil land bewirtschaften. Das weitere Ziel war die Ochsenzucht. Man hielt das graue ungarische Vieh. Die Ochsen wurden paarweise gehalten. Man hat es für sehr wichtig gehalten, dass die Grösse und der Körperbau der Ochsen das gleiche sind, das galt ebenfalls für die Hörner.

Der Ochsenwirt wanderte deshalb im Herbst vom Stall zu Stall, vom Markt zu Markt, um für sein Färsenkalb ein passendes Gegenstück zu finden. Die Jungochsen wurden im Sommer in der Viehherde gehalten. Wenn sie sich in dem ersten Jahr nicht gleich entwickelten, waren weitere Tausche nötig.

Die Winterfütterung dieser Tiere war sehr mager, sie haben Heu und Futter von guter Qualität nicht bekommen, ihre Fütterung bestand aus Rüttstroh, Schilfgras und Maisstengel.

Mit drei Jahren hat man schon den jungen Ochsen bespannt, in ein Vierer-
gespann, so wurde er zu den Sachen abgerichtet. In der Bauernwirtschaft hat man den Ochsen bis zu seinem 4—6 Lebensjahr gehalten, dann an grosse Güter verkauft. Auch aus dem Dunántul (Transdanubien) sind welche auf die Märkte in Csenger, Namény, Fehérgyarmat, Kisvárdá gekommen, um dort einen Ochsen zu kaufen.

In der Bauernwirtschaft mit 10—12 Joch war bei dem Verkauf des Ochsen schon das nächste Jungochsengespann, sogar das nächste Färsenkalbpaar da.

Bei dem Kauf von Kälben und Ochsen hat der sachkundige Wirt das ausgesuchte Tier von dem Maul bis zum Schwanz und bis zu den Klauen gründlich untersucht. Er hat auch den Gang des Tieres beobachtet.

Der Preis, den sie für den Ochsen bekamen, war das Vermögen der Familie, es wurde nicht verzettelt, sondern der Vermehrung des Grundbesitzes gewidmet. Der Wert eines Ochsenpaares wurde dem eines halben Grundstückes gleichgesetzt.

Der Ochs wurde mit Kommando dirigiert. Der Treiber dirigierte seine Tiere mit ständigen Rufen. Wenn man mit Ochsespann zu Besuch oder auf den Markt fuhr, hängte man auf das Horn des Ochsen einen Quast. Einem Teil der weidenden Tiere hängte man eine Viehlocke um.

Diese Ochsenwirtschaftsführung bei den Bauern hörte mit der Einführung der industriemässigen Landwirtschaft völlig auf.

Árpád Csiszár

FONTOSABB ADATKÖZLŐK

A mintegy 2 évtizedes gyűjtőmunka során több száz embert kérdeztem meg. A közlések nagyrésze olyan, amit a területen mindenki tud, *köztudomású* dolgok. Az alább felsorolt adatközlők több beszélgetés folyamán nem csak mozaikdarabokat adtak, hanem részletes közléseikben az összefüggésekre is rávilágítottak. A rájuk vonatkozó adatok 1965-ből valók.

Balázi László, Jánd, 75 éves, 12 holdas ökörtartó, vásárjáró gazda, gazdálkodását egy borjúval és másfél hold földdel kezdte.

Baráth Pál, Gergelyi, 89 éves, 20 holdas ökörtartó, gazdálkodását 2 holddal kezdte.

File Lajos, Gergelyi, 66 éves, 17 holdas ökörtartó gazda, házas telekkel és 3 hold földdel kezdte.

Filep Sándor, Ugornya, 47 éves, 14 holdas ökörtartó gazda. Apja gazdaságában maradt, testvérei örökrészét megváltotta.

Kertai Dániel, Gulács, 68 éves, 15 holdas. A föld nagyobb részét a felesége vitte a gazdaságba.

Kiss Pál, Vásárosnamény, 68 éves, 17 holdas ökörküpec gazda.

Cs. Mándi Pál, Gergelyi, 65 éves, 5 holdas ökörtartó gazda. Házastelekkel indult.

Simon István, Gergelyi, 72 éves. kőműves segéd, tehéntartó, 4 holdas, házas telekkel induló szegény ember.

Simon Istvánné, Szombathy Ilona, Gergelyi, 65 éves, 10 holdas ökörtartó gazda leánya.

Szarka Kálmán, Gulács, 60 éves, 30 holdas ökörtartó gazda.

Porkoláb Endre, Szamostatárfalva, 65 éves, 12 holdas ökörtartó gazda. anyja telkén egy hold földdel indult.

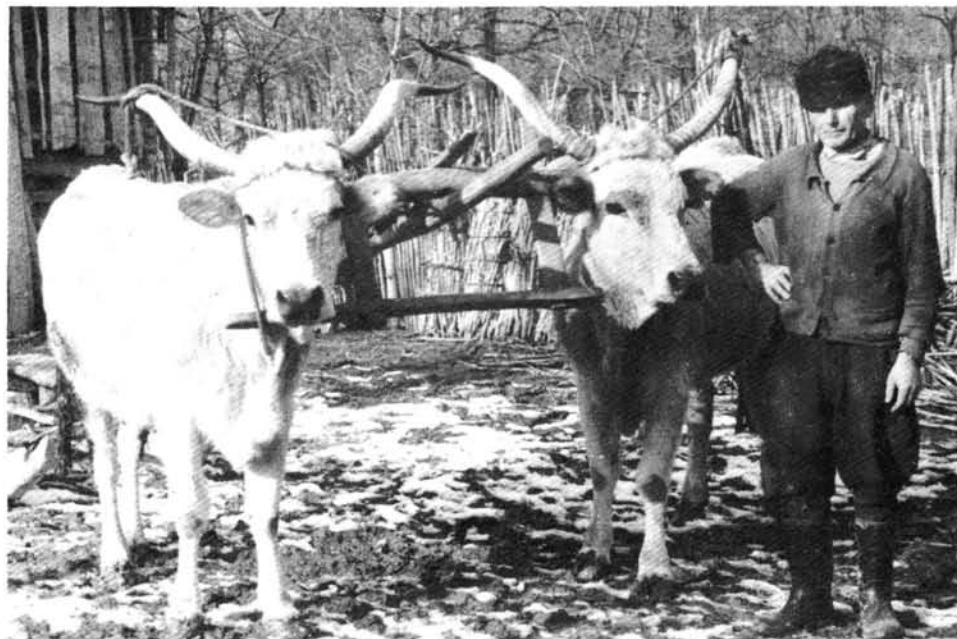
Szabó Bertalan, Ugornya, 59 éves, 15 holdas ökörtartó gazda, felesége szüleihez *fiúnak* ment az ökörtartó gazdaságba.

Toldi Miklós, Jánd, 71 éves, 4 holdas tehéntartó. Házas telekkel indult.

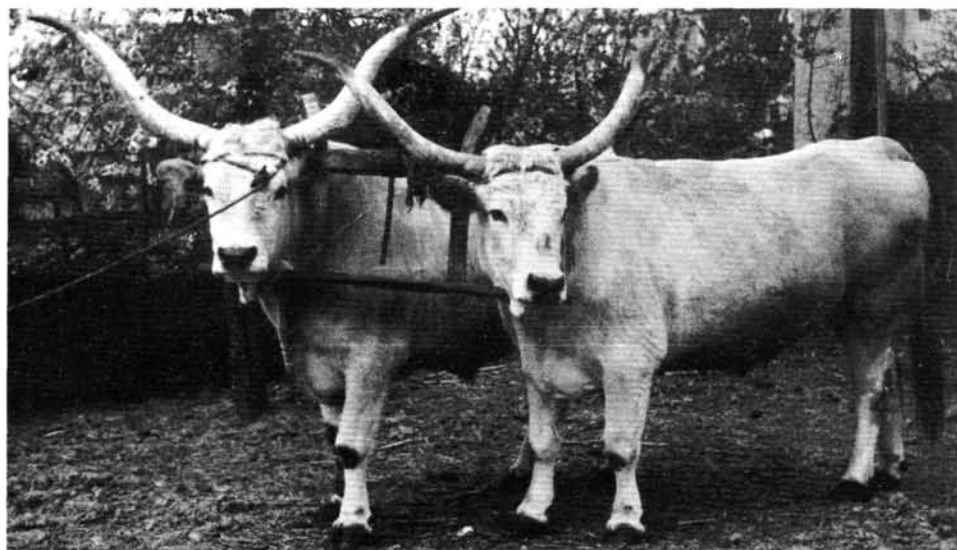
JEGYZETEK

1. Lehoczky, II. 347.
2. Cs. Mándi Pálné közlése, Gergelyi. Folyófü (Convulvus arvensis). Nád (Adams), de erős nővési mocsári füveket is említenek gyenge nád néven. Muhar (Setaria verticillata). Halvány=morotva, holt Tisza.
3. Tejes dudva=Csorbóka (Sonchus arvensis) Nadálylapu (Symphytum tuberosum) Farkasalma (Aristolchia)
4. Simon Istvánné (Gergelyiugornya) közlése.
5. A hammas és pokróc egyaránt lepedő nagyságú, két szélből összevarrt házi szőttes. A hammas anyaga vékonyabb, aprószőszből készült zsákvászon, a pokróc vastagabb, átmenő szálai csepüből vannak, kiságyra takarónak is használják. Különbsége, hogy a dudvahordó pokróc fehér, a kiságyra való színes.
6. Pörcióls füzetek Tarpa. 1794-től. Beregi Múzeum Adattára.
7. Beregi Múzeum adattára D. 68. 75. sz. Szamostatárfalván Király József és Király Bálint osztálylevele 1836. „... 2-or a Házba találtatott s a Gazdálkodásra megkívántató minden nagyobb s kisebb eszközöket ... kétfelé megosztottuk ... 4-szer. A két ökör és a Tehén kis borja jutott Bálintnak a tehén pedig Józsefnek, olyformán: hogy minthogy a Telekért négy marhás szolgálatot kíván a Tekéntetes Földes Uraság, ennél fogva három esztendőig a József által kibérlendő két ökrökért kívántatandó és a belé vetendő mag is a közösből edjaránt adattatik.”
8. Kiss Pál (Vásárosnamény) közlései. Ha kevés volt a takarmánya, vásárolt is takarmányt. Volt idő, amikor 3–4 pár ökre is volt.
9. Híres ökörküpeczek voltak a kántorjánosi és az ópályi cigányok.
10. Az irodalomban is egység. Arany: Toldi IV. ének. „Itt hagynád a Bimbót s Lombárt a hajszását, kiknek hét vásáron nem találni mását.”
11. Csonka Sándor (Tarpa) közlése. Lehoczky szerint már Korvin János meghagyja munkácsli

- várnagyának, hogy az örökös nélkül meghalt jobbágyoktól csak olyan tinót vegyen el, amelynek a szarvára már kötél köthető.
12. Vásárosnaményi múzeum adattára. Feljegyzések Máté Elek panyolai gazda kalendáriumában 1882.—83. Egy pár fiatal tinó cseréjére 10 Ft-ot fizetett rá pótlásként. 16.69. adattári szám.
 13. Kertai Dániel (Gulács) összefüggő adatközlése.
 14. Gyene István porcsalmi középbirtokos ridegen tartott szürkemagyar bika nevelésre specializálódott. A két világháború közt ritkaságnak számított, ha kis paraszt gazdaságban nevelt bikát tenyésztésbe engedtek, államosítottak.
 15. Filep Sándor (Ugornya) közlése.
 17. Ezzel, mintegy a gazdasági keretei közt mutatták be a felserdült lányt a szélesebb közönségnek. Híres ökörtartó gazdák, pl. a két háború közt Székely Mózes szamosbecsi gazda és mások rendszeresen egy-egy lányukkal jártak a csengeri vásárra.
 18. Nagyon sok gazdánál vesztette értékét a letett, megbonthatatlan ökör ára a két világháború követő inflációkban. Ez a falu szemében, mintegy természeti csapásnak számított.
 19. A heteli, fejeircsei és gulácsi ref. egyházi díjlevelek a XVIII. század végén kimondják, hogy ahol az özvegy mellett felnőtt fiú marad, a családi bérfizetés szempontjából úgy tekintendő, mintha a gazda élne. Ha nincs olyan fiú, aki tovább vlnhetné a gazdaságot, az özvegy félbéresnek számít.
 20. Lásd: 7. sz. jegyzetet.
 21. Bimbó, Lombár Arany Jánosnál (Toldi IV. éneke), Csákó Petőfinél (A kis béres).
 22. File Lajos (Gergelyi) közlése.
 23. A heteli határban levő jándi tinógulya összetétele 1875-ben: 64 db. egy évet betöltött növény és 34 kétévet betöltött tinó. Beregi Múzeum Adattára. A jándi Koncz család dokumentumai. 86. 70. sz.
 24. A Beregi Múzeum dokumentumai közt a vámosatyai erdő térképe 1834. 79. 70. sz. Rajta külön határrész a **Kosárszeg** és a **Disztó kosárok**. A gelénesi, vámosatyai, lónyai legelőn máig készítik.
 25. A lónyaiak vigyáznak arra, hogy az utak mellett elegendő kőkényvessző maradjon a kosarakhoz. Oroszlán Sándor (Lónya) közlése.
 26. Lásd 24. sz. jegyzetet.
 27. A területen népdal: „**Sásat** eszik az ökröm, ...”
 28. Régi magyar vers: „**Ökör** is szánt zabnak, De adják az lónak, **Ökör** eszik pelyvában.”
 29. Beregi Múzeum adattára D. 68. 79. Osztálylevél Szamostatárfalva 1836. Baráth László hagyatéka: „... 5.-szőr Tizen edj kuk kóró...”
 30. Erre utalnak a gyertyaszentelői időjélszásban: „Ha fénylik Gyertyaszentelő, az izzékét vedd elő...” Nagyon hosszú teleken valószínűleg elő kellett venni, mert több adatközlő szerint ilyenkor fagyöngyöt (Loranthus) is szedtek a jószágnak. Többek szerint volt, hogy nagy inségben rügyes gyenge gallyakat is hordtak az állatoknak.
 31. A kihordás saroglyával történt, a kivítéshez két ember kell. **Ebben** az asszony, vagy nagyobb gyermek segített.

1. kép. Az utolsó szürkemagyar ígás tehénfogat. (Kisar, 1968.)

2. kép. Az utolsó szürkemagyar ökörpár Vásárosnaményban. (1968.)

**3. kép. Vesszéből készült tinókosár pásztorkunyhóval.
(Vámosatya, Kosárszeg-legelő, 1968.)**

4. kép. Elhagyott tinókosár a vámosatyai Kosárszeg-legelőn. (1969)

5. kép. Vesszöből font törekes (Ugornya 1969).

6. kép. Törekes kosár (Gergelyi 1969).

7. kép. Tengeriszár és tőrekes (Olcsvapáti 1969).

Adatok a magyar kígyótisztelethez

A kígyótisztelet eredete ősi időkre nyúlik vissza. Feltűnő, hogy a kígyó kultusza az ázsiai és európai népek vallási felfogásában igen fejlett, a kígyót minden más állattól jobban tisztelik. Ez a túlzott tisztelet a magyar néphagyományban is megnyilvánul. A primitív vallási elképzelésekben a kígyó egyrészt mint *totemállat* (melytől egy törzs vagy nép magát származtatja)¹, másrészt mint fantasztikus alakú, *mitikus lény* szerepel.

A kígyókultusz kialakulásához kétségtelenül hozzájárulhatott a kígyóktól, különösen a mérges kígyóktól való félelem. A kígyóban a gonosz hatalom szellemét, megtestesítőjét látták. A kígyókultusz különösen Indiában terjedt el.

A kígyókultusz Euráziában nem valamilyen egységes vallási szertartásból, elképzelésből áll. A kígyótisztelet, a kígyómondakör mindenütt hozzátartozik az adott etnikum folklórához. Az egyes népeknél a kígyóról szóló képzetek egymástól eltérőek, s e képzetek kialakulásához hozzájárultak a különböző irányból érkező hatások is. Úgy véljük, hogy a magyar kígyótisztelet kialakulására a görög mitológiából kisugárzó Aszklépiosz-mítoszok, a német mitológia mitikus Midgard-kígyója, a német néphagyomány fehér kígyója, a szláv népek sárkánykígyója stb. jelentős hatást gyakorolt.

A görög mitológiában a kígyó fontos helyet foglalt el. Aszklépioszt, a gyógyító istent botra tekerődző kígyóval ábrázolták; az aszklépiádák kígyóval való jövőmondással foglalkoztak; s a kígyó a művészi ábrázolásokban is szerepet kapott.²

Pausanias, a híres történetíró és utazó leírja az epidauroszi útját, s a történeti adatok mellett Aszklépiosz származásával foglalkozik. A monda szerint Koronisz, Fhlégiasz hadvezér leánya, Epidaurosban világra hozta Apollón istentől származó gyermekét. A haragos nagyapa a nem várt unokáját kitétette a Titheion hegyére. Az ott legelésző nyájából egy kecske rendszeresen szoptatta a gyermeket. Midőn a pásztor észrevette, hogy egy kecske hiányzik a nyájából, keresésére indult. Így akadt aztán egy csecsemőre, akiből híres orvos lett. Aszklépioszról azt tartották, hogy nemcsak minden betegség meggyógyítására, hanem még a halottak feltámasztására is képes.³

Egy másik monda szerint Aszklépioszt Cheiron kentaur nevelte fel és tanította meg a gyógyítás és a vadászat művészetére. Rövidesen a mesterét is felülmúlta. Midőn Hadész, az alvilág istene észrevette, hogy Aszklépiosz gyógyító tevékenységének következtében a holtak birodalmának lélekszáma nem gyarapodik, panaszt tett a legfőbb istennél. Zeusz villámmal sújtotta Aszklépioszt, mivel a végzet akarata ellen mert küzdeni.⁴

Az Aszklépiosz-kultusz az ókori Görögországban óriási méreteket öltött. Istenként tisztelték, tiszteletére templomokat építettek és emlékére minden évben megünnepelték az Aszklépieia ünnepét. Az epidauroszi templom, az Aszklépieon valóságos búcsújáró helyé vált, ahol a papok gyógyítással foglalkoztak. Ezen a helyen a betegek lépten-nyomon kígyókba botlottak. A falakra táblákat erősítettek, amelyekre gyógyulások eseteket véstek fel. Az egyik ilyen — Pausanias által feljegyzett — eset szerint: „Egy embert a kígyó meggyógyított. Nagy lábujján rosszindulatú fekélye volt. A szolgák egy napon kihozták széken ülve. Amikor álomba merült, a szentély belse-

jéből egy kígyó mászott elő. A nyelvével meggyógyította a lábujját, majd visszakúszott. Felébredve — egészségesen elmondotta, hogy álmában egy szép megjelenésű ifjú a lábujjára gyógyszert kent.”⁵

Az Aszklépiosz-kultusz korán eljutott Itáliába is. A legenda szerint a 295—293. évi pestisjárvány idején Epidaurosba látogatott egy római küldöttség, amikor a hajójukba bemászott egy kígyó. Ovidius szerint ez maga a kígyóalakban rejtőzködő Aszklépiosz, latinosan: Aesculapius volt, aki a Tiberis-szigetet választotta székhelyéül. Tiszteletére a rómaiak itt Aszklépiónt építettek. Ezen a szigeten ma is számos kórház-épület van.⁶

Az Aesculap-kultusz természetesen a provinciákba, így Pannóniába is hamarosan eljutott. Az aquincumi légiós táborban Aesculapius és leánya: Hygia kultusza a katonakórházhoz kapcsolódott, s e kultuszról kígyóábrázolásos szobrok, domborművek tanúskodnak. Az Aesculap-kultusz jellemző tárgyi emlékei még az emberi testrészeket ábrázoló *ex votok*, *donariumok*, vagyis azok a fogadalmi felajánlások, melyeket a gyógyultak ajándékoztak az istennek, s amelyek mind Aquincumban, mind Rómában a Tiberius szigetén nagy mennyiségben kerültek elő.⁷

Az Aszklépiosz-kultusz ismerete azért fontos számunkra, mert a magyar folklórban a kígyó különös gyógyító erejéről szóló elképzelésekkel — természetesen jóval halványabban — igen gyakran találkozunk.

A német mitológiában a kígyókultusz a lélekkultusszal szoros kapcsolatban áll. Ennek vizsgálata különösen a házi kígyóra és a fehér kígyóra vonatkozó mondáink és hiedelmeink megértését segítik elő.

Lippert írt arról, hogy Németországban az *állatfetisizmus* (tehát természetfeletti állatokról szóló hit) épp úgy ismeretes, mint másutt, azzal a különbséggel, hogy itt az állatfetisizmus gyakran a fafetisizmussal fonódik össze.⁸ Például a hársfa lombjai közt lakó szellem korábban kígyóalakban, a fa gyökerei alatt élt. Megállapítja, hogy a német mesékben, mondákban és hagyományokban a leggyakoribb állatfétis a kígyó, melyet „Lint”-nek, vagy „Wurm”-nak neveztek.

A vizisikló a nyirkos meleget igen kedveli, ezért — különösen ivadék gondozás előtt — szívesen húzódik a falusi lakások padlózata alá. Lippert utal arra a régi temetési szokásra, mely szerint a halottat a kunyhó padlózata, küszöbe alá, vagy a kunyhó közelében temették el. Ebből adódik, hogy a vizisiklót a halottal hozták összefüggésbe. Elképzelésük szerint a házi kígyó az ősök kincseit őrzi.⁹ A házi kígyót mindenütt szentként tisztelték, s időnként imával csalogatták elő, hogy a kendőre helyezett ételből, általában zsemlyés tejből egyen. Ha a kígyó ebből eszik, szerencse éri a házat. Azonban szerencsétlenséget jelent, ha nem jön elő, vagy visszabújik anélkül, hogy ebből az ételből valamit evett volna. Lippert szerint a „zsemlyés tej”, ami számos mesében, mondában és szokásban visszatér, egy *kultikus ajándék*, melyet az ős lelkének, szellemének szánnak; tehát itt lélekkultusszal állunk szemben. A közönséges kígyó részére ugyanis békát vagy kenyeret helyeznének el.

Lippert az Eddák *Midgard-kígyójában* Grab-kígyót (sínkígyót) lát. Véleménye szerint a Midgard név második szótagja, vagyis a germán „Gard”, illetve az angol „Yard” szó egy körülkerített térséget jelent, amelyben az *Yggdrasil* világfa állt. A fa gyökerei alatt a Midgard-kígyó él, ugyanúgy, mint más fák alatt is szellemkígyók, „Lindwurm”-ok tanyáznak.

A német hagyományban a mogyorókígyó (Haselwurm) a kincs felkutatásának fontos eszköze. Azt tartják, hogy az olyan mogyoróbokor alatt, amelyen fagyöngy nő, elásott kincsnek kell lennie. Tudnunk kell, hogy a kincskeresésnek a középkorban reális alapja volt. A szkíta, görög, viking főemberek rengeteg kincset halmoztak föl és bizonyos részét a halottal temették el. A „kincskeresés fehér kígyóval” képzetkör — különösen a német néphagyományban — elválaszthatatlan a *kincskereső kígyó* (mo-

gyorókígyó) hiedelemkörtől. Viszont a „kincsszörző kígyó” már szorosán a *kincsszörző sárkány* hiedelemkörhöz tartozik. *Marzell* a mogyorókígyóról szóló elképzelésekben, különösen az *Alraun*-hitet tekintve, mediterrán források hatását tételezi fel.¹⁰

A magyar kígyókultusz vizsgálata szempontjából igen fontos számunkra *Ute Dukova* egyik tanulmánya, amelyben a bolgár kígyó- és sárkányképzetek mellett nagy figyelmet szentel az egyéb szláv és általában a balkáni összehasonlító anyagra. Megállapítja, hogy a bolgár nyelvben a sárkányt „zmej”, „lamja”, „chala” és „azder” szóval jelölik, melyek közül a „zmej” (oroszul ugyancsak „zmej”) kígyószzerű sárkányra vonatkozik.¹¹

A *bolgár néphitben* a „zmej” — külső alakját tekintve — közönséges kígyó, emellett azonban néhány természetfeletti tulajdonsággal is rendelkezik. Azt tartják róla, hogy füstté, vagy emberré át tud változni, repüléskor a felhőben sassá válik; az alvilágban lakik; a kincsek tulajdonosa és őrzője; az élet vizének az ura. A délszláv néphitben a „zmej” főleg zivatardémonként jelentkezik. A „zmej” őrzi a mezők termékenységét, s gyakran kell megküzdenie a „lamjá”-val, vagy „chalá”-val. A harcban tüzes villámot és követ bocsát az ellenfelére. A „zmej” és az asszony kapcsolatából születik a „zmejove”, aki ember. A nagy zivatarak idején a „zmejove” mély álmomba esik, miközben a lelke a testét elhagyja, s a lelke ádáz harcot vív a zivatársárkányok vagy más falvak felhővezetői ellen. Ez a hit az összes balkáni népnél általános. A felhővezetőket Albániában „dragues”-nek, Szerbiában „stuhá”-nak hívják. A felhővezetőkre vonatkozó hitet megtaláljuk még a nyugat-szlávoknál is (lengyel „planetnik”, ukrán „planetnyk”) és a Kaukázusban, úgy hogy ez a hit nemcsak a Balkán-félszigeten, hanem egy nagyobb területen is vizsgálható lenne.¹² Itt jegyezzük meg, hogy a szláv felhővezető a magyar garabonciás alakjára, a „zmej” mint vihardémon a magyar néphit sárkánykígyójára emlékeztet.

A magyar néphagyományban három kígyótípust különböztethetünk meg:

A *közönséges kígyó* erdőkben és mezőkön él. Ehhez a kígyótípushoz az emberbe bűvő kígyó, a hálátlan kígyó, a kígyóval való gyógyítás, kígyófü, kígyóvarázslás stb. hiedelem- és mondakörök kapcsolódnak.

A *fehér kígyó* már *mitikus* kígyó, melyre jellemző, hogy fehér színű és különös természetfeletti képességekkel rendelkezik. Három alcsoportja van. A *házi kígyó* a házban lakik. Ha nem bántják, szerencsét hoz a ház lakóira. A házi kígyó elpusztítása szerencsétlenséget okoz. Szereti a tejet, kiszopja a tehénből is. A *fehér kígyó* mezőn, erdőben él. A néphit azt tartja, hogy aki a fehér kígyó húsból eszik, az minden állat beszédét megérti. A kútban, forrásban élő fehér kígyó gyógyító erőt ad a víznek. A fehér kígyó meghatározott időszakban emberi hangon beszél. Aki a fehér kígyó által lakott vízből iszik, azon nem fog a boszorkányság. Aki a fehér kígyó keresztcsontját a szájába veszi, az meglátja a földben elrejtett kincseket. A *kígyókirály* kizárólag erdőkben él, a házi kígyónál nagyobb méretű, s a mesék, hiedelmek szerint piros tarajos, vagy aranykoronát visel. A kígyókirály a kígyók felett uralkodik. A magyar hagyományban a kígyókirállyal legtöbbször „Az állatnyelv” (AaTh 670) mesetípus első részében találkozunk.

A *sárkánykígyó* ugyancsak mitikus állat. Két formája van. A *zomok* rétes, mo-csaras helyen él; disznóval, birkával táplálkozik. A zomokot rövid és vastag kígyónak tartják. A zomokot a pásztor egyedül, vagy a falubeliek segítségével győzi le. A *sárkánykígyó* átmenetet képez a kígyó és sárkány között. A magyar néphit a sárkánykígyót kígyóból kifejlődött szörnynek tartja. Mihelyt a kígyó sárkánnyá válik, a garabonciás magával viszi a fellegekbe. A sárkánykígyó — a garabonciás akaratának megfelelően — vihart, esőt támaszt. A sárkánykígyó egyedüli ellenfele a garabonciás. A sárkánykígyó mindenkor igyekszik megszökni a garabonciástól. A sárkánykígyóképzetek — véleményünk szerint — egy ősi, elemi csapásokat okozó démon alakját őrzik a magyar népi műveltségben.

E dolgozat keretében kísérletet teszünk a kígyókultusz magyar sajátosságainak megállapítására. A kérdés az, hogy a kígyótisztelet nálunk miben különbözik más népek hasonló hagyományaival szemben, illetve a magyar kígyótisztelet kialakulását a népi hiedelemvilágunk elemei és a különböző interetnikus hatások mennyiben segítették elő.

A magyar kígyókultusz a közönséges kígyóhoz, a fehér kígyóhoz és a sárkánykígyóhoz kapcsolódó hiedelmek, mondák és népmesék összességéből áll. A vázolt cél elérése érdekében vizsgálódásunkat mindhárom témakörre ki kell terjesztenünk és az egyes témakörök alapos rendszerezésével és analizisével kell foglalkoznunk. Jelen esetben csupán a *közönséges kígyó* témakör vizsgálatára szorítkozunk, annál is inkább, mivel a fehér kígyóhoz és a sárkánykígyóhoz fűződő képzetekkel alkalmunk volt másutt foglalkozni.¹³

1. KÍGYÓ AZ EMBERBEN

Nemcsak hazánkban, hanem egész Európában elterjedt az a hiedelem, hogy a kígyó belemászik az alvó emberbe, a nyitott száján keresztül. Az ember, midőn felébred, érzi, hogy valami van benne. Erre vonatkozóan nézzünk meg néhány magyar hiedelmet:

a) „Ezelőtt a pataki réten rengeteg kígyó volt. Egy gazdag juhász élt ott, csak egyetlen fia volt neki. *Elaludt a fiú* a mezőn, a szája nyitva maradt, *beleszúzott egy kígyó*. A fiú dagadt mindig, *a hasa nőtt*. Odakerült az apjánál egy vándorlegény. Azt mongya egyszer a gazdának: »Gazduram, maguknál nagy baj van! A fiú baját maguk nem tudják, de én tudom. Adjanak egy kötelet, forraljanak fel egy zsetár (rocska) juhtejet. Legelább 5—6 liter legyen!« Mikor minden megvolt, mindenkit kiküldött a házból. A fiút két lábánál fogva felakasztotta a gerendába, a zsetárral *a tejet letette a földre a fiú feje alá* és a fiúnak megmondta, hogy a száját jól nyissa ki. Az apró kígyók hullottak a tejbe. Rengeteg kijött a fiúból. Meg is szabadult a bajától, makkegészséges lett!” (Paszab).¹⁴

b) Az ember tejet ivott, majd később, mikor *elaludt, a kígyó belebújt*. Az embert fára akasztották, *tejet tettek alá, s a kígyó kijött belőle* (Diószény).¹⁵

c) „Ha *a kígyó bement az emberbe*, kibe kígyó ment, felkötötték lábánál felfelé és *tejet forraltak és elejibe, a szája elé tették* lábasba. A gőz ment a szájába és arra kijött a kígyó” (Pusztina, Moldva).¹⁶

d) A gyermeket nem fektetik a földre, „mert félnek, hogy a kígyó megérzi s szájába, illetőleg a *gyomrába bújik*. Ha a kígyó a gyermek szájába bújt, *tejet forralnak, azt sajtárba öntik s a gyermeket a göze fölé tartják*, hogy a kígyó kibújék belőle” (Göntérháza, Göcsej).¹⁷

e) „Az egyik lány tejet evett a mezőn, utána lefeküdt és *elaludt* az árokparton. Az árokparton ott ólálkodó kígyó a tejszagra *bebújt* a lányba a száján keresztül. Midőn felébredt a lány, észrevette, hogy *valami van benne*. Panaszkodott és nemsokára megtudták, hogy kígyó van benne. Valaki azt javasolta, hogy *egy tábla forralt tejet kell önteni és oda kell tartani a lánynak a szájához*; a forralt tejnek a szagára, gőzére kijön a kígyó. Úgyis tettek. Nem sokáig kellett ott tartani a tejet, a lány szájából egyszercsak kijött a kígyó. Így megszabadult a lány a kígyótól!” (Tiszalök).¹⁸

Az alábbi két hiedelemközlést csupán „töredéknek”-nek tartjuk, mivel ezekből hiányzik a „kicsalogatás” motívuma:

f) Az állapotos fiatalasszony *kifeküdt* a kiskertbe és belebújt egy csúszó. Mikor felébredt, hidegnek találta a gyomrát. Mikor megszülte a gyermekét, a kígyó a gyermek nyakára volt tekeredve. A kígyót kendőbe göngyölték és eleresztették (Karcsa).¹⁹

g) Egy alvó beteg emberbe háromszor is *belebújt a fehér kígyó*. A lánya ezt látta és elmondta az esetet. „Hát azért vót az én *gyomrom* — aszondja — *hideg*” (Karcsa).²⁰

A néphit szerint a közönséges kígyó a mezőn, kertben mászik bele az alvó emberbe. Ugyanekkor — nyilván ennek analógiájaként — az az elképzelés is él, hogy a *házi kígyó* is belebújhat az emberbe.

h) A házi kígyó rendszeresen együtt itta a tejet a gyermekkel. A kígyó egyszer megkésétt. A tejcseppeket lenyalta a gyermek szájáról, majd *utánabújt*. A gyermek *beteg* lett. Elmondta, hogy mi történt vele. „A házbeliek gyorsan elővettek egy fazék tejet, a földre helyezték és megfogva két lábánál a gyermeket, fejjel lefelé *a tej fölé tartották*, úgy hogy a szája a fazék szélét érje. A tejszagra kijött a kígyó.” A kígyót agyonütötték, a gyermek viszont meghalt (Mucsiny, Nógrád m.).²¹

i) A házi kígyó együtt játszott a gyerekekkel, s egyszer *belebújt*. Hiába ad neki az anyja tejet, a gyerek *mindig éhes*. Tejjel kicsalják a kígyót és kilövik (Vál, Fejér m.).²²

j) A házi kígyó *belemászott* a gyermekbe. *Tejgőz fölé tartották*, mire a kígyó kijött belőle. A kígyót botra tekerték és kidobták (Vál).²³

Teljesen más jellegűnek tartjuk a víziborjúról (gótérol) szóló hiedelemkört, melylyel most nem foglalkozunk. Az ide tartozó hiedelemmondák szerint az emberbe (lányba) kerülő parányi állat a gyomorban egyre növekedik, végül kifúrja magát és ezzel az ember halálát okozza.²⁴

Ha a „kígyó az emberben” hiedelemkörhöz tartozó mondákat, adatokat megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy ezekben *négy alkotó motívum* ismétlődik. Ezek a motívumok gyakoriak, szinte mindegyikben előfordulnak. A hiedelem típusképét a négy alapmotívumból állíthatjuk fel. A négy motívum *lényeges* alkotórész, ezekből egy sem hiányozhat a töredékessé válás veszélye nélkül. Típusképünk alkotó motívumai a következők:

- A. Az ember *elalszik*.
- B. A kígyó *belebújik*.
- C. A betegséget *észlelik*.
- D. A kígyót *kicsalják*.

A lényeges motívumok kivétel nélkül cselekvést fejeznek ki. Nélkülözhetetlen „tárgy-elem” a *forró tej*, mely a kicsalogatás motívumához kapcsolódik. Nem meghatározó, azaz lényegtelen motívumnak tartjuk az elalvást megelőző *tejivást* és a kicsalogatást előkészítő *lábbal való felakasztás* műveletet.

A „kígyó az emberben” hiedelemtípus közel áll „A lehulló dió megmenti az emmert a kígyótól” (AaTh 285B) mesetípushoz. Az ide sorolt spanyol változatok (Boggs 285 *B) az alábbi alkotó motívumokból állanak:

- A. A paraszt *elalszik* (a fa alatt).
- B. A kígyó *bele akar mászni* (a száján át).
- C. Az ember *felébred* (a lepottyanó diótól).
- D. Az ember a kígyót *megöli*.

Megjegyezzük, hogy az AaTh 285 B* (A kígyót előcsalogatják az ember gyomrából) mesetípus változatai szerint az ember sós étel fogyasztása után nem iszik vizet; egy patakhoz áll nyitott szájjal, mire a kígyó kibújik belőle.

Kossa ismerteti egy XVII. század elejéről származó német nyomtatványt, melyben egy magyarországi kígyójárványról van szó; a kígyók isteni büntetésként az emberek gyomrába bújnak és ott növekedtek.²⁵ Ebben csupán a B. motívumról van szó, tehát arról, hogy a kígyó belebújik az emberbe. Ismerünk viszont egy másik német hiedelemváltozatot,²⁶ mely a fenti típusképünkkel csaknem megegyezik:

- A. Egy ember *elalszik* (a fa alatt, nyitott szájjal).
- B. Egy kígyó *belemászik* (a torkán keresztül).
- C. ?
- D. A kígyót *kicsalják* (az embert lábbal felfelé akasztják és a fejéhez tejet tesznek).

A szerény adatok birtokában nem foglalkozhatunk a „kígyó az emberben” hiedelemkör kialakulásával. Mégis, a további kiinduláshoz le kell szögeznünk, hogy az alapmotívumokat tekintve (magyar 4, német 3, spanyol 2) a vándorlás útját *Közép-Európából Nyugat-Európa* felé kell feltételeznünk, az út megfordítva kevésbé valószínű. Lehetséges, hogy az alapmotívum vándorlási útja csak a jelenlegi, csekély számú adatok birtokában alakult így, s újabb adatok a feltételezésünket módosíthatják.

Az emberbe bújt kígyó kiűzésére, elpusztítására XVI—XVIII. századi gyógyászati adataink is vannak, melyek a középkori vallásos-misztikus felfogásra utalnak. Az emberbe bújt ördög és az emberbe bújt kígyó képzele között szoros összefüggés áll fenn, mivel a nép — nem utolsósorban az egyházi tanítások révén — az emberben tanyázó ördögöt állati formában képzelte el.

Hiedelemtípusunk történelmi rétegét Kossa vizsgálta meg.²⁷ XVIII. századi, gyógyítással kapcsolatos könyveket, kéziratokat idéz, melyek szerint azt az embert, aki be kígyó bújik, *pápafű* levéllel kell gyógyítani, illetve *forró tejjel* kell („fel kötven láb-bal”) az emberből a kígyót kicsalogatni. Az „*intelligens osztály*”-nál is általános volt az a hit, hogy az emberben kígyó élősöködhet.

A „kígyó az emberben” hiedelemkör kialakulásának — az ördögűzés, kígyóűzés középkori felfogása és gyakorlata mellett — több tényezője is lehetett. Így Kossa magyarázatával is egyet kell értenünk. Egyrészt gyomorhurutban vagy más gyomor- és bélbajban sinylődő ember a betegségének magyarázatát *illúzióban* keresi; másrészt az ún. pántlikagilisza (galandféreg) valóban kifejlődhet az emberben. Egy XVI. századbeli hír szerint egy betegeskedő szentgyörgyi cipész fölmetszette a hasát, s a sebből karhosszúságú és két ujjnyi vastag kígyó bújik ki. Ennek kapcsán találóan írja, hogy „a »kígyó« valószínűleg csak nagyobb fajta giliszta volt, mely azután a hírmondás útján „Szent-Györgytől Pozsonyig kígyónagyságúra nőtt meg”²⁸

2. KÍGYÓ AZ EMBER KEBELÉBEN

Míg az előzőekben „kígyó az emberben” címmel *egységes* hiedelemkörről beszélünk, addig most egy olyan *vándormotívummal* van dolgunk, amelyik három műfajban (szólásban, fabulában és népballadában) is megtalálható. Éppen ezért mindegyikkel külön-külön kell foglalkoznunk.

„Kígyó az ember kebelében” motívumunkat két csoportra kell osztanunk, mivel ezekben két lényeges elemmel találkozunk; s az egyes motívumvariánsok vagy az egyik, vagy a másik lényeges elemet foglalják magukba. A két rokon elem (*kebelébe veszi és kebelébe bújik*) között bizonyos minőségi különbség mutatkozik. Ennek megfelelően az első motívumcsoportban, mely a szólásokban és a fabulákban jelentkezik, az ember szándékosan veszi keblére a kígyót, viszont a balladai motívumban a kígyó az ember akarata ellenére bújik a keblébe. Mindenek előtt a szólásokkal ismerkedjünk meg:

*Kígyót melenget a keblén (kebelében).*²⁹
*Fedelem, kebelem nem kígyónak való.*³⁰
*Kígyót kebeledben ne nevelj!*³¹
*Ne tarts kígyót kebeledben!*³²
*Csak a kebelében ravaszul hallgató kígyót hizlalja.*³³

Ezek a szólások mindössze egyetlen motívumból (kígyó az ember kebelében: az ember a kígyót „kebelébe veszi”) állanak, egy tanulságból, melyek — eredetükre nézve — eleve valamilyen tanító mesére utalnak.

A szólás értelméről O. Nagy a következőket írja: „*Kígyót melenget keblén* = olyan embert támogat, segít, aki (később) aljas hálátlansággal pártfogója ellen támad.³⁴ „Ne tarts kígyót kebeledben!” — ugyancsak figyelmeztetést jelent arra vonatkozóan, hogy egyes emberek (nevelt gyermekek) a támogatást hálátlansággal fizetik meg.

A szólás magyarázatát a „hálátlan kígyó” (AaTh 155) mesetípusban találjuk meg. E mesetípusnak több altípusa van, melynek tárgyalására az alábbiakban még visszatérünk. Bennünket most az az — irodalmi jellegű — változatcsoport érdekel, amelynek alapmotívumait az alábbiak szerint vázolhatjuk fel:

- A. Az ember félig meggémberedett *kígyót talál*.
- B. Kígyó az ember kebelében: a kígyót „kebelébe véve” *melengeti*.
- C. A kígyó jötevőjét *megmarja*.

Pheadrus ide tartozó fabulája a következőképpen szól:

„*Ki rosszakon segít, hamar megbánja azt.*
Egy ember felszedett s keblén melengetett
Jó szívvel egy kígyót, mely félig megfagyott.
De az feléledvén halálra marta őt.
Okát is adta ennek más hullók előtt:
*Ne szokjon senki rá, hogy rosszakon segít.”*³⁵

Láthatjuk, hogy a fabula szorosan összefügg a bemutatott szólásokkal; a középkorban ez a fabula nem volt ismeretlen hazánkban sem.

A *Gesta Romanorum* (1300 körül) „a természetet senki meg nem tagadhatja” magyarázatául elmondja, hogy a fához kötözött kígyót a király kiszabadítja és „kebelébe véve” *melengeti*, majd a kígyó meg akarja marni a királyt. Jön egy bölcs, aki bíraskodik, s a kígyót visszakötözi a fához.³⁶ A bíraskodás motívum már átmenetet képez a fabula (irodalmi, ezópuszi mese) és a (ma is élő) állatmese között. Itt jegyezzük meg, hogy *Berze Nagy* a „keblén melengeti a kígyót” szólást a *Gesta Romanorum*-ból, illetve az abból továbbterjedő mesékből származtatja.

A fabula a magyar néphagyományban ma már nem ismeretes, csupán annak B. motívuma (kígyó az ember kebelében) él továbbra is a magyar szólásokban.

A „sási kígyó” balladatípusban a „kígyó az ember kebelében” motívum igen fontos alkotórész, ezt a motívumot a balladatípusunkhoz tartozó változatok nem nélkülözhetik. Mint mondtuk, e motívum lényeges eleme abból áll, hogy a kígyó az ember „kebelébe bújjik”.

Erich Pohl a szláv és román balladacsoport keretében sajátos magyar balladának tartja a „sárga kígyó” típus változatait.³⁷ Közös tartalmuk a következő: *Egy leány vagy leány fekszik a bokorban, s egy kígyó a kebelébe mászik. Szalad az apjához, anyjához, testvéreihez, de egyik sem hajlandó a kezét feláldozni. A szerető azonban nem riad el a kígyótól.* A folytatás itt kettéágazik. Az egyikben a szeretet próbájáról

van szó, vagyis arról, hogy a balladahős a hozzátartozóit sorra próbára teszi; a kígyóról csak azért beszél, hogy megtudja: ki milyen hűséggel van iránta?³⁸ A másik változatcsoportban nem fiktív, hanem valódi, kinccsé változott kígyóról van szó: a balladahős meglepetéssel látja, hogy a kebeléből kivett kígyó kinccsé változik.

Hazánkban elsőnek *Ortutay* Gyula foglalkozott a „sási kígyó” balladáival. Megállapítja, hogy „A szerelmes hűségéről való meggyőződésének ez a próbája, a szerelmes elszántságának ez a megnyilatkozása nemcsak az európai, de még az afrikai epikumanyagban is megtalálható.”³⁹ *Dános* Erzsébet a kígyó kinccsé változásának motívumát — *Ortutay* nyomán — délszláv hatásnak tartja, megemlítve, hogy: „Nálunk ez a mozzanat a legtöbb változatban már elkopott, de azért itt is, ott is megtalálható.”⁴⁰

Összefoglalásul a „kígyó az ember kebelében” motívumról elmondhatjuk, hogy eredetét tekintve két csoportja van. Az egyikben, vagyis a fabulában a kebelébe veszi elem dominál, s a fabula ma már csak szólásokban él. A másikban, vagyis a „sási kígyó” balladatípusban, melynek eredete a XVI. századra vezethető vissza, a kebelébe bújó elemmel találkozunk.

3. A HÁLÁTLAN KÍGYÓ

Ezt a mesetípust *Berze Nagy* és *Kovács Ágnes* — a magyar változatokban egy gyakran ismétlődő meseformulára való tekintettel — „A világ hálája” jelzettel látták el.⁴¹ *Berze Nagy* a mese típusképét az alábbiak szerint foglalja össze:

„Kő alól kiszabadított kígyó szabadítóját meg akarja ölni; ennek könyörgésére a dolgot bírák ítélete alá bocsátja. A bírák is állatok, melyek az ember kárára ítélkeznek.

Egy róka, melyet a bajba jutott ember ígérettel megvesztegetett, a kígyót ravaszúggal újra a kő alá juttatja, de jó cselekedetért maga is hálátlanságban részesül.”⁴²

A magyar mesekinccsből négy ide tartozó változatot ismerünk.⁴³ A mesénkhez legközelebb álló párhuzamokat a Balkán-félszigeten találjuk meg.

Egy török (Vidin, Bulgária) népmese arról szól, hogy a veszedelmes kígyó egy fára menekült. A fa alá szalmát hordanak, hogy a kígyót eléggessék. Egy pásztor vállalta, hogy elviszi és másutt elengedi. A kígyó útközben meg akarja enni a jötevőjét. Bírót keresnek. Az ökör és a fa a kígyónak ad igazat. A róka tanácsolja, hogy a pásztor a zsákban levő kígyót vágja földhöz. A pásztor így megöli a kígyót, majd elfogja a rókát és a bőréből bundát csinál.⁴⁴

Egy görög változatban a paraszt kimentti a kígyót az égő bokorból. Az a nyakába tekeredik és meg akarja enni. Előbb egy sovány gebét, majd egy öreg ösvért kérnek fel bírónak. Mindkettő a kígyónak ad igazat. A róka azzal a feltétellel vállalta a bíráskodást, ha a kígyó lemászik az ember nyakáról. Tanácsára az ember agyonveri a kígyót. Az ember fizetségül tyúkok helyett a vadászkutyáját hozta a zsákban, s a rókát megölte.⁴⁵

A török mesekatalógus 48. típusa (A kígyó és az ember) arról szól, hogy egy vándor megment egy kígyót a tűzhaláltól. A kígyó meg akarja marni az embert. Megállapodnak, hogy három döntőbíró megkérdezzék. A fa és a szarvasmarha a kígyó szándékát jogosnak tartja. A róka ráveszi a kígyót, hogy bújjon be egy zsákba, s így az ember megöli a kígyót.⁴⁶

A magyar és a balkáni változatok között mindössze egy motívumkülönbséget találunk: nálunk ugyanis a kígyót nem tűzből, hanem kő alól mentik ki.

Az előző részben már utaltunk arra, hogy a hálátlan kígyó (AaTh 155) mesetí-

pusnak több csoportja van. *Liungman* nyomán⁴⁷ az egyes altípusokat a következőképpen jellemezhetjük:

a) Az észak-afrikai változatokban a hálátlan állat a *krokodil*, a bíró a *róka*. Az embert gyakran mint teve- vagy számarhajcsárt említik. E változatcsoport *Steinhöwel* fabulái között (XV. század) bukkan fel.

b) Az indiai—perzsiai változatok lényeges epizódját már a Pancsatantrában is megtalálhatjuk. Egy döglött oroszlánt életre keltenek, az oroszlán aztán megöli a fel-támasztóit. A bíró itt sakál. E csoport hatása kimutatható a XIV. századi olasz és francia fabulákban.

c) Kis-Ázsiából származó európai változatok a XV—XVI. századi perzsa—török gyűjteményekre vezethetők vissza. E csoport Görögországon át a déli, nyugati és keleti szláv népekkel ágazódott szét. A hálátlan állat mindig *kígyó*, a bíró pedig — ló, kutya, fa, bivaly stb. mellett — a *róka*. A kígyót az ember kimentti a tűzből. Magyarországon és tőlünk nyugat felé terjedő változatokban a kígyót egy kő alól szabadítják ki. Valószínű, hogy ez a változatcsoport a kora bizánci korban (300—1000) terjedt el.

d) *Liungman* „a hálátlan kígyó” mesetípus negyedik csoportjaként a félig megfagyott kígyó változatait és eredetét tárgyalja, mellyel mi az előző (kígyó az ember kebelében) részben már foglalkoztunk.

A „hálátlan kígyó” típus magyar változatai, mint láthattuk, *Liungman* harmadik csoportjához kapcsolódik. Ezzel a csoporttal foglalkozik *Bolte—Polivka* könyve is. Megállapítják, hogy „a hálátlan kígyó” mesetípus „Az emberről és a kígyóról” szülő ezipuszi fabulából nőtt ki és ez a történet jutott el Petrus Alfonsus „Disciplina clericalis”-án (1100 körül) keresztül a *Gesta Romanorum*-ba és onnan Európa minden részébe.⁴⁸

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a magyar meseanyagban a hálátlan kígyóról — a fenti négy közül — csak egy típuscsoportot ismertünk. Nálunk a dél- és kelet-európai változatokkal szemben a „tűz” helyett „kő” meseelem szerepel. A kevés számú változatok birtokában a meselemcsere idejét, helyét és kialakulásának körülményeit egyelőre nem tisztázhatjuk. A „kígyó az ember kebelében” fabula, mint a „hálátlan kígyó” mesetípus egyik csoportja, nem jutott be a magyar népmeseanyagba; a hazai középkori (irodalmi művekhez kapcsolt) meglétére csupán — az előző részben tárgyalt közmondás utal.

Sajnos, a magyar állatmesék tanulmányozása elmaradt a tündérmesékkal szemben. Úgy véljük, hogy a „hálátlan kígyó” mesetípus fenti bemutatásával is alá tudjuk támasztani azt a nézetünket, hogy a magyar meseanyag összehasonlító vizsgálatára, ezen belül az állatmesék tanulmányozására az interetnikus kapcsolatok felde-ritésére a jövőben nagyobb gondot kell fordítanunk.

4. GYÓGYÍTÁS KÍGYÓVAL

A népi gyógyászat magába foglalja a nép betegségképzetének és gyógyeljárásainak összességét. A népi gyógyászat sok évszázados tapasztalatokon alapul. A nép által használt különféle növényi, állati és ásványi eredetű anyagok egy része valóban gyógyító erővel bír, hiszen mint mondják, „fűben, fában orvosság van”.

A gyógyító eljárás felosztható *tapasztalati* gyógyításra és *varázsló* gyógyításra.⁴⁹ Varázsló gyógyításon egyrészt olyan ráolvasó, ördögűző és más szertartásos gyógyító módokat, tehát *mágikus eljárásokat* értünk, amelyek egyébként a tapasztalati gyógyító eljárásokat is kísérhetik; másrészt olyan gyógyítási módokat sorolhatunk ide, amelyek a *misztikus betegségek*, azaz a természetfeletti hatalmaknak tulajdonított, ismeretlen eredetű betegségek megszüntetésére irányulnak.

Jelen alkalommal természetszerűleg nem kívánunk a népi gyógyászat kérdéseivel

foglalkozni. Csupán arra kívánunk utalni, hogy a kígyó, mint állati eredetű gyógyító anyag, a varázsló-gyógyító eljárás körébe tartozik. Ugyanis a kígyónak, s egyes testrészeinek semmiféle racionális gyógyító hatása nincs. Viszont a kígyóméreg már betegségokodó anyag. A kígyóméreg gyógyászati felhasználásának módját — a modern orvostudománnyal szemben — a népi gyógyító gyakorlat nem ismeri.

A kígyót kőszvény és más betegségek gyógyítására használják. A gyógyítás élő és megölt kígyóval, kígyóbőrrel, kígyózsírral, a kígyó levélével, végül a kígyó elfogyasztásával történik. Lássunk ezekből néhány példát:

a) *Gyógyítás élő kígyóval.* Göcsejben úgy tudják, hogy „a ki Szent György-nap előtt kígyót vagy gyíkot fog s ezeknek torkát megnyomogatja, az ő kezétől a megnyomogatott nyakú torokfájók meggyógyulnak s az illető egész éven át mentes lesz a torokfájástól.”⁵⁰ Dunántúli néphit szerint aki Szent György-nap előtt kígyót fog, „annak keze oly erőt kap, hogy mindenféle torok- és nyakfájást meggyógyíthat”.⁵¹ A gyíkkal kapcsolatban is hasonló felfogás él.⁵²

b) *Gyógyítás megölt kígyóval.* Ilyen gyógyító eljárással már 1709-ben lefolytatott boszorkányper anyagában is találkozunk. Sajóvámoston (Borsod m.) a tanúk elmondják, hogy „Tóth Jánosné a kígyó fejét egy darab hasított hársfába szorította, a testét rátekergette a hársfára és ezt felszúrta a ház haja alá”. A boszorkánysággal vádolt asszony a kígyót kőszvényes emberek gyógyítására használta. Önmagát is így gyógyította, „megfőzte a kígyót, s a markában fogta mint a csuhát és úgy mosta a testét, és úgy döngözte a kígyóval. Mondotta, hogy szinte úgy borzolja a csontja a testét”.⁵³ Ugyancsak boszorkányperben szereplő adat szerint, 1750-ben, Zalapataka községben a boszorkánysággal vádolt asszony egy hideglelés gyermek nyakába kis zacskót akasztott. Amikor a gyermek szülei megnézték a zacskót, abban egy kis döglött kígyót találtak.⁵⁴ Balaton-melléki adat szerint a Szent György-nap előtti kígyót — egy kis zacskóban felakasztva — éhen hagyják döglenni, majd egy darab részét meggyújtják és azzal a beteg gyermeket megfűstölik.⁵⁵ A megölt kígyóval a betegséget távol tartják: Garaboncon a Szent György-nap előtt agyonütött kígyót a disznóvályú alá teszik, hogy a disznók ne kapjanak betegséget (MNA). Göcsejben a Szent György-nap előtt fogott kígyó levágott fejét a tyúkok vályújába teszik, hogy a kánya ne vigye el a csibéket.⁵⁶ Bezdán Szent György-nap előtt kígyót szögeznek a jászolba, hogy a háziállatokat minden bajtól megóvják.⁵⁷ Ide tartozik a XVIII. századból származó „Komáromi Énekeskönyv” egyik javaslata is, mely szerint: „ha azt akarod, hogy lovad jó futó legyen, ha kígyót találsz Szent György-nap előtt — jobb ha aznap — vedd fejét, szenteltesd meg a nyelvét, tedd a szügyelőbe és jó futó leszen.”⁵⁸

c) *Gyógyítás kígyóbőrrel.* A kígyóbőr megszerzésének két módja van. Vagy összegyűjtik a kígyó levedlett bőrét, vagy pedig a megölt és kitisztított kígyót megszáritják. A kígyóbőrt por alakjában, vagy szárított formában használták fel. A kígyóbőrt, esetleg a szárított kígyót a népi gyógyítók általában porrá törve használják. Farkas József — részben elmondás, részben megfigyelései alapján — ír arról, hogy Bakos Ferenc, a mátészalkai parasztorvos kelléktárában a „kígyópor”-nak jelentős szerepe volt. A hírek népi gyógyító a kígyókat a Tisza és Szamos mocsaras, csalis partjain csíptettyűvel fogdosta össze. A csíptettyű egy hosszú, hasított és kipeckelt végű bot. A kígyó fejét a hasítékba szorította és madzaggal a pecket kirántotta. Napszállatkor levágta a kígyó fejét, a zsírt megszedte, a belső részeit eldobta. A kígyóbőröket hosszú sorban, madzagra akasztgatva napon szárította meg. Amikor tökéletesen megszáradt, a bőrt paprikadarálón megőrölte, vagy mozsárban porrátorította.⁵⁹ Bakos József a kígyóport kőszvényes betegek gyógyítására használta. A beteg testrészt kígyóporral kevert disznózsírral kenegette, vagy a betegnek kígyóporos fürdővizet készített.⁶⁰ Bükkszentlászlón a kígyó levedlett bőrét összeszedik, összetörik és orvosságul használják.⁶¹ Sik-

lósón azt mondják, ha valaki a sikló levedlett bőrét kalapjába teszi, sosem fáj a feje.⁶²

A *Szent Margit asszony öve* ugyancsak a kígyóval való gyógyítás problémaköréhez tartozik. *Magyari—Kossa* ír arról, hogy az egész világon öveket, kendőket használtak a vajúdo asszony hasának összeszorítására, a szülés elősegítéséért. Övként a kígyóbőrt is szívesen használták. Páris—Pápai 1701-ben javasolja, hogy a szülési fájdalmak csökkentése érdekében az asszonyokat „övedzék által kígyóbőrrel, mellyet le szokott vetkezni a kígyó”. Ugyancsak *Magyari—Kossa* idéz egy korábbi, 1633-ban kelt levelet, melyben a nádor felesége, Eszterházy Miklósné kéri Batthiányi Ferencnét, hogy a bábaasszonnyal küldje el a kígyóbőrt. Tehát az uralkodó osztály nőtagjai kézzel kézre adogatták a kígyóbőrt, mikor a szülés ideje elkövetkezett. Németországban is elterjedt hiedelem szerint a kígyóbőr segíti az asszonyokat abban, hogy a szülési fájdalmakat lecsökkentsék. A kígyóbőrnek, mint Szent Margit asszony övének alkalmazása — *Magyari—Kossa* szerint — arra vezethető vissza, „hogy a nép hite szerint az olyan vajúdoból, ki ezt az övet a hasára köti, épp úgy könnyűszerrel fog távozni a magzat, mint amilyen könnyen kibújik a bőreből a kígyó; emellett azonban lehetséges, hogy a kígyókultusz ősi hagyománya is közrejátszik itten”.⁶³ Valóban, *Magyari—Kossával* egyet kell értenünk abban, hogy a kígyóbőr felhasználása a szülészetben nemcsak a kígyó általános, kultikus gyógyító szerepével függ össze, hanem a (vedlett) kígyóbőrnek tulajdonított, varázslatos újjászületésre vonatkozó hiedelmével is.

d) *Gyógyítás kígyózsírral.* A kígyózsírt elsősorban reumás, ízületi megbetegedések gyógyítására használják, többnyire masszázás formájában, de emellett a szembetegségek, a különböző kelések orvosságának is tartják. A kígyóból kikapart kígyóhajat és a kígyóhájból kisült zsírt egyaránt „kígyózsír”-nak nevezik. Rohodon csúszózsírral köszvényes lábat gyógyítanak (MNA). Bükkszentlászlón úgy tudják, hogy a kígyózsír köszvény, meg szembetegségek ellen jó.⁶⁴ Ózdon a kígyó zsíráját kitűnő gyógyszernek tartják, s rákenés formájában olyan betegek használják, akiknek lábuk vagy derekuk fáj.⁶⁵ Csernelyen kígyóhájjal kengették a köszvényes beteg fájós testrészét.⁶⁶ Nagyvisnyón is a köszvényes részre kígyó- és gyíkhajat tesznek.⁶⁷ Dömsödön azt mondják, hogy a kígyózsírral vakságot is lehet gyógyítani. Egy öreg vak ember egy év alatt meggyógyult tőle.⁶⁸ A kígyózsírt Rábagyarmaton *heptika* (hektika = t. b. c.) ellen is jónak tartják.⁶⁹

e) *Gyógyítás a kígyó levélével.* A népi gyógyítás egyik módja szerint a kígyót folyadékba helyezik, s ezt a folyadékot orvosságként használják. Tyukod-Szalmavárosban a Szent György-nap előtt megfogott kígyót egy üveg ecetbe teszik, majd ezt az ecetet a fájós lábra rákenetik.⁷⁰ Szucsáki (Erdély) néphit szerint van egy kút, amelyből nyaranta, hajnalonként, újhoid alkalmával egy ezüstkígyó jár ki. „Ha a vak akkor megmossa benne a szemét, újra lát vele.”⁷¹

f) *Kígyóézés.* A kígyó elfogyasztása is a gyakrabban alkalmazott, illetve emlegetett gyógymódok között szerepel. A kígyót — a népi adatok szerint — főve, szárítva, vagy por alakjában fogyasztják el, különböző emberi és állatbetegségek gyógyítása végett. Egy 1754-ből származó Csongrád megyei boszorkányper kapcsán felmerült tanúvallomás szerint a vásárhelyi vádlott az eleven kígyót káposztával főzte meg.⁷² Ugyancsak egy boszorkányper anyagában olvashatjuk, hogy a vádlott kígyót evett, mivel a néphit szerint *aki kígyót eszik, az képessé válik a gyógyfüvek felismerésére.*⁷³ A mátészalkai parasztorvosmondta, hogy: „A harmadik feleségem is reumás volt, szálanként nyelte a szárított csúszót, mint a kolbászt.”⁷⁴ Ásotthalmon (Csongrád m.) ha rosszakaratból csík helyett kígyót sütnek meg és ezt a púpos emberrel megetetik, akkor annak három hétre elmúlik a púpja.⁷⁵ Gyógyítási céllal, valamilyen italba keverve a kígyóport is megitatják a beteggel. Mátészalkán a reumás, köszvényes beteg teájába kígyóport kevernek; azonban a betegnek erről nem szabad tudnia.⁷⁶ Tyukod-

Szalmavárosban a kígyóport pálinkába teszik, s ezt a pálinkát szívbetegekkel itatják meg.⁷⁷ A kígyó levét a beteg állatokkal is megitatják. Túrricsén élő csúszót tesznek egy üveg sós vízbe, amelyben a csúszó elpusztul. Ezt a „pecsenyevizet” a felfúvódott jószágba töltik bele.⁷⁸ Ugyancsak Túrricsén a Szent György-nap előtt csíptetővel megfogott csúszót kéményben megszáritják, majd a száritott csúszót disznóölés után szalonnaléba teszik. Időnként ebből a léből töltögetnek a jószágokba a vértályog megelőzése végett.⁷⁹ Göcsejben a Szent György-nap előtt fogott kígyót Szent György-nap virradóra egy edényben megfőzik, s a levét elteszik. Ez a lé a disznóbetegségek ellen „használatos”.⁸⁰ Felsőzsolcán a Szent György-nap előtt fogott kígyót megszáritották, jól összetörték és korpába keverték. „Az a ló, akinek Szent György-nap előtti kígyót adtak, olyan szilaj lett, hogy nem vót ember, aki megfogta vóna.”⁸¹

Néhol a kígyópornak különös mágikus erőt tulajdonítanak. Nagyszalontán: „Mondják, hogy aki Szent György napján fogott kígyót megszáritva s megtörve valami italban megissza, minden állat nyelvén érteni fog.”⁸² Lónyán: „Aki csúszóvizet evett, az minden madárnak a nyelvét érti.”⁸³ E két hiedelem közel áll a *fehér kígyó húsa* (AaTh 673) mesetípushoz, melynek tárgyalásával másutt foglalkoztunk.

Ha a kígyóval való gyógyítást abból a szempontból nézzük, hogy a kígyót milyen betegségek gyógyítására tartják alkalmasnak, akkor láthatjuk, hogy a népi gyógyítók ezt a szert főleg két betegség ellen használják. A felsorolt 27 adat közül 11 esetben a *köszvényes, reumás fájdalmak* (csúsz), 3 esetben a *szembetegségek* (vakság) gyógyításáról esik szó. A többi adatot egyelőre lényegtelennek tartjuk; három esetben közelebről meg nem nevezett betegség, két esetben a torokfájás, s egy-egy esetben a hideglelés, heptika és szívbetegség gyógyításáról tesznek említést, s végül öt adat állatgyógyításra vonatkozik.

A kígyó, mint állati eredetű gyógyító anyag a népi gyógyászatban nem egyedülálló; békát, vakondot, sündisznót, a különféle madarakat és rovarokat ugyancsak felhasználják. Mégis, *a népi gyógyászatban az állati eredetű orvosságok között a „kígyó” szerepel a leggyakrabban*, annak ellenére, hogy a kígyó (vagy sikló) megszerzése sok ügyvel-bajjal jár. Az itt mutatkozó és nyilvánvaló ellentmondás megértéséhez történeti forrásokra, összehasonlítói anyagra kell támaszkodnunk.

A görög mitológia Apollón fiát, *Aszklépioszt* gyógyító istenként tartotta számon. A görög szobrászművészetben Aszklépioszt állva, vagy trónon ülve ábrázolták, botra tekerődő kígyóval. A kígyót különös gyógyító erővel bíró lénynek tekintették. Az aszklépiádák, a sajátos orvosi szervezetbe tartozó papok a kígyót betegséggel kapcsolatos jóslásra és útbaigazításra használták fel.⁸⁴

Ismeretes, hogy a rómaiak nemcsak a hellén műveltséget, hanem az isteneket is átvették a görögöktől. Azzal, hogy a Sibylla-könyvek (azaz a szentnek tartott, görög verses jósló versek) őrzésére görög papi testületet rendeltek, a római államvallás egyszerre kaput nyitott a görög isteneknek.⁸⁵

A kígyó, a hozzá fűzött felfogás szerint mágikus *betegségűző* és *gyógyító* feladatot lát el. A görög és római mitológia tanúsága alapján a kígyó betegségűző szerepét kell elsődlegesen tartanunk. A középkorban a kígyóval való gyógyítás mellett, a betegség távoltartására is nagy súlyt fektettek; a kígyókövet és a kígyóbórt amulettként is általánosan használták. *Szendrey* Zsigmond írja, hogy a magyar nép a Szent György-nap előtt fogott kígyót és gyíkot *gonosz- és betegségtávoltartó* állatnak tartja. A kígyó antidémonikus állat, s a vedlése miatt az örök élet és ifjúság szimbóluma. A kígyó alakú karkötőt vagy gyűrűt gonosztávoltartó amulettként viselik.⁸⁶ Mindezek azt mutatják, hogy a kígyó betegségűző, -gyógyító kultusza a római birodalom hanyatlásával sem szűnt meg, hanem különböző formában mind a mai napig is fennmaradt.

5. A KÍGYÓMARÁS GYÓGYÍTÁSA

Hazánkban a viperakígyók családjában két mérges kígyófaj él: a homoki vipera és a beri pajzskígyó.⁸⁷ Mindkét faj harapása veszélyes, sőt halálos is lehet. A népi gyógyászatban a kígyómarás orvoslása egyrészt tapasztalaton, másrészt misztikus varázslaton alapul. Az orvostudomány ma már rendelkezik a kígyóméreg megfelelő ellenszéréumával.

A kígyómarás népi gyógymódjai között elsőnek egy XVIII. századból származó, régi paraszti házi-orvosságok jegyzékéről kell megemlékeznünk. E szerint a *kendermagot* fehér borban kell megfőzni és az ebben áztatott ruhával a sebet kötözgetni, vagy pedig az összetört *földi bodzát* kell a sebre helyezni.⁸⁸ A szegedi boszorkányperekben többek között arról esik szó, hogy az *ökörfarkú fű* (*verbascum tapsus*) levének itatása „a kígyóharapásnál is jó”.⁸⁹ Egy kolozsvári orvosságos könyv (1761) — abban az időben nem szokatlan — javaslata szerint kígyómarás esetén: „Vedd akkor mindjárt a magad *vizeletét* és melegen idd meg, semmi bajod nem leszen.”⁹⁰

A kígyómarás mágikus gyógyítása is a legkülönbözőképpen történik. Pusztinai (Moldva) adat szerint akit a kígyó megmar, annak mielőbb innia kell. „Mert ha a kígyó iszik előbb, akkor az ember napszentülte után meghal. Ha az ember iszik előbb, akkor a kígyó pusztul el.”⁹¹ Gajcsánán (Moldva) a kígyómarta sebet „magyaróbotval megnyomogassák”.⁹² A mogyorófának, mint erre már utaltunk, kultikus szerepe van. Egy eléggé ismert magyar közmondás szerint „a kutyaharapást szőrével gyógyítják”. Úgy látszik, hogy ez a felfogás a kígyóharapásra is vonatkozik. Az említett kolozsvári orvosságos könyvben olvashatjuk, hogy „A mely kígyó megmar, annak vágd le a fejét s törd össze foghagymával és frissiben kösd reá s hadd álljon a seben két, három nap, ha megdagad is, elmúlik és meggyógyul.”⁹³

Adataink azt mutatják, hogy hazánkban a kígyómarás gyógyításának kérdésében nem alakult ki egy hagyományos gyógyító eljárás; egy egységes, tapasztalatra támaszkodó parasztorvosi szemléletmód. Ha tekintetbe vesszük, hogy nálunk a vipera igen ritka kígyófaj, s ebből következően a kígyómarás is csak elvétve fordulhat elő, természetes, hogy a népi gyógyítók a kígyóharapást egymástól függetlenül, mindenütt másképpen gyógyítják.

6. KÍGYÓFŰ

Nemcsak a kígyónak, hanem a kígyó által érintett, vagy a kígyóra emlékeztető növénynek is varázserőt tulajdonítanak. A *kígyófű*, illetve a *kígyóharapta fű* a népi gyógyászatban eléggé ismert sebforrasztó orvosság.

Ruszkovics István „A juhász, aki a kígyók fűvébe harapott” című meséje arról szól, hogy ősszel egy juhász — a kígyókat utánozva — beleharapott a kígyók fűvébe, amelytől tavaszig tartó éltöm jött a szemére.⁹⁴ A nép ugyanis azt tartja, hogy a kígyók a tél beállta előtt a kígyófű evése miatt kényszerülnek a földbe bújni.

Lónyán a *csúszóharapta fű* lándzsa alakú levelét teszik a sebre.⁹⁵ Egy Csongrád megyei boszorkányperben (1750 körül) a vádlott disznóálla zsírját és *kígyó harapta fűvet* vett magához és ezt kötözte egy legény (késsel megsebzett) lábára.⁹⁶ Kömörön a hideglelést *kígyó harapta gazzal* gyógyítják. A növényt megtörik és teának megfőzik, vagy kinyomják a levét és „egy kis italba” téve megisszák.⁹⁷

A kígyófű, irodalmi nevén *kígyótárnics* (*Gentiana cruciata*) az erdős, cserjés helyeket kedveli.⁹⁸ Ezt a növényt egyes vidékeken a nép nemcsak *kígyó harapta fűnek*, hanem *Szent László fűvének* is nevezi,⁹⁹ s ezáltal a kígyófű — az ugyancsak gyógyítással kapcsolatos — „Szent László fűve mondakör”-rel is szorosan összefügg. Meg kell említenünk, hogy *Czuczor-Fogarasi* a hollólab útifűvet (*plantago coronopifolia*),¹⁰⁰ Tikos pedig a görhefűvet (*Inula britannica*) nevezi kígyófűnek.¹⁰¹

Tehát a kígyófüvet egyrészt varázserejű (kígyóálmot hozó növénynek), másrészt (főleg sebforrasztó) orvosságnak tartják. A kígyó harapta fű és a Szent László füve a tapasztalati népi gyógyításban azonos funkciót tölt be.

7. A KÍGYÓFEJ LEVÁGÁSA PÉNZZEL

A kígyóhiedelmek sorában elsőnek a kígyófej pénzzel való levágásáról, illetve a hozzáfűződő hiedelmekről kell beszélnünk. Ez a hiedelemcsoport két részre oszlik, mivel az ide tartozó képzetek egy része a *kígyófejhez*, más része a *pénzhez* kapcsolódik. A nép nemcsak a pénzzel levágott kígyófejnek, hanem a kígyófejet lemetsző pénznek is mágikus erőt tulajdonít. Nézzünk erre néhány példát:

a) *Kígyófej fokhagymával*. Egy Tolna megyei, 1717-ben lefolytatott boszorkányperben a tanú arról beszélt, hogy „Szent György-nap előtt Szent Ilona pénzével a kígyónak a fejét elmetszvéen és abba fokhagymát tevén, annak utána Szent György napján a süvege karimájába helyeztetvén, úgy ment volna a templomba, hogy az ördögös személyeket megismerhetné”.¹⁰² A *boszorkányfelismerés* hiedelemmotívum Nagyszalontán is megtalálható. Mint mondják, a Szent György-nap előtt fogott kígyó fejét egykoronással le kell vágni és fokhagymát dugva belé, a trágyadombba elásni. Ha a fokhagyma Szent György-napra kihajt, s azt valaki a kalapjába teszi és így megy a templomba, akkor meg tudja mondani, hogy a faluban kik a boszorkányok.¹⁰³ Szucsáki (Erdély) néphit szerint aki az aranykígyó gyémántfejét levágja, s tömjént, fokhagymát tesz bele, az a földben is *mindent meglát*.¹⁰⁴

b) *Kígyófej*. Göcsejben úgy tudják, hogy aki „a Szent György-nap előtt talált kígyónak a fejét ezüstpénzzel leszedi, s azt a bugyellárisában hordja, annak az adás-vevésnél szerencséje lesz”.¹⁰⁵ Harkányi hiedelem szerint azt az embert, aki Szent György-nap után a kígyó fejét 20 filléressel levágja, s a fejet az erszényben magánál hordja, tíz éven belül rendkívüli szerencse éri.¹⁰⁶ Szabadszálláson is a kígyófejet „beletöltték az erszénybe, hogy mindig lögyön pénzük” (MNA). Göcsejben a halászok kígyófejet vittek magukkal, hogy a halászatuk szerencsés legyen.¹⁰⁷ A kígyófej tehát a néphitben *szerencsét hozó amulett*. Ez az elképzelés nem újkeletű. Nagy Frigyesről (XVIII. század) jegyezték föl, hogy egy kígyókirály fejét hordta magánál, amit — kelet-porosz monda szerint — egy dragonyos szerzett meg, s ezzel mindig csatát nyert.¹⁰⁸

Nyilván a kígyófej analógiájaként Bakonyban a Szent György-nap előtt fogott szárnyasagér nyakát is pénzzel vágják le, s a fejét az ajtó fölé szegezik, hogy szerencsét hozzon.¹⁰⁹

c) *Pézt*. Mint említettük, több helyütt a kígyó nyakát kettészelő pénzt tartják szerencsét hozó amulettnek. Dunántúlon él az a hit, hogy ha valaki Szent György-nap előtt látott kígyó fejét ezüst huszassal levágja, akkor annak ez a pénz mindig visszatér a zsebébe.¹¹⁰ Siklóson úgy tudják, hogy „ha a kígyó fejét ezüst pénzzel levágjuk és azt a pénzdarabot eltesszük, sose fogyunk ki a pénzből”.¹¹¹ A pénznek, mint fémből való tárgynak az európai néphit — a kígyóhiedelmektől függetlenül is — mágikus erőt tulajdonít.¹¹²

A fentiekből láthatjuk, hogy „a kígyófej levágása pénzzel” hiedelemcsoportban a kígyófejhez a „boszorkányfelismerés”, a „kincstaláló” és a „szerencsét hozó” hiedelem-elemek, a pénzhez pedig a „kifogyhatatlan pénztárca” hiedelem kapcsolódik.

8. KÍGYÓHIEDELMEK

A kígyóhoz sokféle hiedelem, hiedelemszerű eljárás fűződik, mint ahogy erre már az előző részben is utaltunk. A nagyszámú kígyóhiedelem-anyagból jelen alkalommal csak a legjellemzőbbeket kívánjuk kiemelni.

a) *A kígyó agyonütése.* A közönséges kígyó elpusztítását a magyar néphit megengedhetőnek tartja, sőt, annak a tárgynak (pénz, bot), amelyekkel a kígyót megölik, varázserőt tulajdonít. Ugyanakkor a házi kígyó elpusztításától tartózkodnak. Meszesen mondták, hogy: „Ha a házi kígyót agyonütik, valaki meghal. Ha a mezőn üt agyon valaki kígyót, akkor hét fő büntől szabadulhat meg (MNA). Böcs községben is azt tartják, hogy aki a kígyót elpusztítja, az a bűneitől megszabadul (MNA). A néphit szerint a kígyót elpusztító bot gazdája szerencsés ember lesz, akárcsak a kígyó fejét lemetsző pénz tulajdonosa. Dömsödön egy ember a fatörzsön agyonütött egy kígyót, s mások tanácsára eltette a szerencsét hozó botot. „Attól kezdve magammal vittem minden vásárra és mindig áron felül adtam el a jószágot.” Egyszer azonban elhagyta a botot és vele együtt a szerencsését.¹¹³ Göcsejben azt a botot, amelyekkel Szent György-nap előtt kígyót ütöttek agyon, újhold vasárnap hajnalán magukhoz veszik. Megkerülik vele a kalászos vetéseket, hogy a földjüket a verebek elkerüljék.¹¹⁴ Szalafőn is hasonló néphit él: Szent György-nap előtt látott kígyót amelyik fával agyonütik, azt a fát ki kell vinni a kölesvetésbe és a kölest nem fogják megenni a madarak (MNA). A bot szerelmi varázslásra is alkalmas. Bocodföldön (Göcsej) azt tartják, hogy: „Amelyik férfi olyan pálcával üt a lányra, amellyel Szent György-nap előtt kígyót ütöttek agyon, a lány nem tud elmaradni tőle.”¹¹⁵

b) *Kígyólátás.* A közönséges kígyó pusztá meglátása is szerencsét, egészséget jelent. Zilahi néphit szerint aki a Meszes alatti tóban meglátja az ezüst-, arany- és gyémántfejú kígyót, az nagyon szerencsés lesz.¹¹⁶ Nagyszalontán és Balaton-melléken egyaránt azt tartják, hogy aki Szent György-nap előtt kígyót lát, az nem lesz beteg abban az esztendőben.¹¹⁷ Egy göcseji, egy drávapalkonyai és egy siklósi adat szintén arról szól, hogy aki Szent György-nap előtt *eleven* kígyót lát, az egész évben egészséges marad, viszont aki *döglött* kígyót vesz észre, az beteges lesz.¹¹⁸

c) *Kígyócsont.* A kígyócsontot a néphit — a kígyó más részeivel ellentétben — rontó, betegséget okozó varázserővel ruházta fel. Diószényi (Moldva) hiedelem szerint aki kígyócsontba lép, annak megfájdul a lába. A kígyócsont tűzbe téve forogni kezd.¹¹⁹ Alsó-Baranyában azt tartják, hogy akit szerencsétlenné akarnak tenni, annak holdtöltékor kígyócsontot tesznek az ágyába.¹²⁰ Ugyancsak baranyai néphit szerint aki kígyócsontba hág, annak elszárad a lába.¹²¹ Siklóson úgy tudják, hogy „ha az ember kígyócsontba lép, meghal”.¹²² Karcsán egy asszony a kígyó csontjára taposott, ezért le kellett vágni a lábát.¹²³

A kígyóhiedelmek szorosan kapcsolódnak a Szent György-naphoz. A gyógyítás-hoz, a boszorkányfelismeréshez, a szerencsepénzhez stb., mint ahogy láttuk, minden esetben Szent György-nap előtt fogott kígyó szükséges. Szent Györgyöt, a „sárkányölő” lovagot azonban az európai mondavilág sohasem szerepelteti „kígyóölő”-ként, vagy pedig valamilyen aszklépiáda gyógyítóként.

Véleményünk szerint a kígyó és a Szent György-nap gyakori együttes említése abból adódik, hogy Szent György-nap előtt (ápr. 24.), amikor még hűvösebb az idő, a kígyó még nem sűtkérezik a napon, s ezáltal az ember szeme elől többnyire rejtve marad. Tehát a Szent György-nap előtti kígyót a *ritkasága* miatt tartják varázserőjűnek.

9. A BOSZORKÁNY KÍGYÓ KÉPÉBEN

Az állattá változtatásnak két formáját különböztetjük meg, attól függően, hogy e varázsló képességgel rendelkező személy önmagát, vagy ellenfeleit varázsolja-e át. A néphit szerint a boszorkányok rendelkeznek az állattá változás képességével. Általában macska, nyúl, kutya és béka alakját öltik fel.¹²⁴

A „kígyóvá változás” hiedelem a magyar hitvilágban elég ritka, erre vonatkozó-

an — a boszorkánypereken kívül — csak karcsai adataink vannak. Egy 1709-ben leolytatott Borsod megyei boszorkányperben arról esik szó, hogy a tanúk megfigyeltek egy kígyót: „Amint a patak partjára ment, a kígyó Asszony Emberré vált.”¹²⁵ A Rába melletti Borbác községben (1740) egy boszorkány kígyó képében a tűzhelyen feküdt. Agyonverték a kígyót, s kilökték a hóra, a kígyó reggelre mégis eltűnt.¹²⁶ Egy Zala megyei boszorkányperben (1741) a tanúk szerint egy beteg ember, közvetlen a halála előtt azt kiáltotta, hogy Györke Panna kígyó képében szopta a lábát.¹²⁷ A Zemplén megyei Liskán (1754) kígyót találtak a liszteshordóban. A kígyót fa közé szorítva megfoglák. Midőn a fejét csizmasarokkal szét akarták nyomni, a kígyó hirtelen eltűnt a szemük elől.¹²⁸ A karcsai monda szerint egy legény, a botot a bal kezébe véve, három kígyóvá változott boszorkányt vert ki a házból.¹²⁹ Ugyancsak Karcsán jegyezték föl, hogy a kígyó halálos álmodást bocsátott a kerülőre; a gulyás azonban (éjfél után egy óráig) nem hagyta elaludni a komáját. Miután az álmodás elmúlt, a kerülő balkezzel rálőtt a kígyóra. A kígyó helyén halva találtak egy boszorkányos asszonyt.¹³⁰

Említettük, hogy a boszorkány másokat is állattá tud változtatni. A *kígyóvá változtatás* (elátkozás) nem ritka a népmeséinkben. Az AaTh 330 (Kígyókirályfi) típusú mesékben általában egy elátkozott fiúról vagy leányról van szó, akinek bizonyos ideig, vagy egy meghatározott, megváltó cselekedetet elvégző személy megjelenéséig kígyóalakban kell maradnia. Ezt a kígyót azonban a mesemondók nem „közönséges kígyó”-nak, hanem *riasztó külsejű, mitikus kígyószörnynek* tartják.

A hiedelemmondáinkban a „kígyóvá változtatás boszorkány által” motívum nem szerepel. Viszont a lóvá változtatás a „megpatkolt boszorkány” hiedelemkörből annál közismertebb.¹³¹ A *lóvá tesz* kifejezés eredete is ebben a hiedelemkörben rejlik, s a népi hitvilágunk keleti elemei közé tartozik.

Tudjuk, hogy a magyarországi boszorkányhiedelmek jórészt nyugati eredetűek, melyek a középkori boszorkányperekkel — a boszorkányság tényét vizsgáló kérdésekkel és a tortúrákkal kicsikart vallomásokkal — honosodtak meg hazánkban is.¹³² Nem kétséges, hogy az *állattá változás hiedelmének az a formája, amely szerint a boszorkány tetszése szerint állattá, tehát kígyóvá is változhat, nyugatról veszi az eredetét*. A boszorkány kígyóvá változásának hiedelme, különösen a német, francia, angol és ír hagyományokban igen elterjedt.¹³³

10. KÍGYÓVARÁZSLÁS

A természetfeletti képességgel rendelkező „tudósok” között nemcsak patkányűző, nyáját szétzavaró vagy összetartó boszorkányos emberek találhatók, hanem *kígyóvarázslók* is. A kígyót felküldik, vagy felteszik a fára. Ha nem hívják le, a kígyó ottmarad és éhenvész.

Egy szolnoki boszorkányperben (1734) a tanú elmondja, hogy egyszer Tóth Gergelyvel a szőlőben dolgozott. Észrevették, hogy egy bokorban kígyó van. „Eredj fel, szegény pára!” — mondta Tóth, mire a kígyó felkúszott a szilvafára. Csak este hívta le a fáról, ezekkel a szavakkal: „Na, szegény pára, eredj, menj el!”¹³⁴ Egy magyarhermányi (Erdély) hiedelemmondában a pásztor fogott egy kígyót és feltette egy oszlop tetejére. „Innen neked elmenned nem szabad!” — mondta neki. A kígyó ott pusztult el.¹³⁵

A német folklórban igen gyakoriak a kígyóvarázslatról szóló mondák. Közös tartalmuk a következő: egy község határában veszedelmesen elszaporodnak a kígyók. Jön egy idegen, aki vállalkozik a kígyók elpusztítására, miután biztosították arról, hogy nincs közöttük fehér kígyó. Botjával kört húz, s a körben tüzet rak. Majd fűtyölni kezd, mire sereglenek a kígyók, s belemennek a tűzbe. Végül megjelenik a kígyókirály, a démonikus fehér kígyó, s megtámadja a kígyóvarázslót. Az embernek si-

kerül a fehér kígyót is tűzbe küldenie. Néhány változat szerint a kígyókirály megöli a kígyóvarázlót. Azóta a község határában nincsenek kígyók.¹³⁶

A kígyóvarázslás mondakörrel *Röhrich* behatóan foglalkozott. Megállapította, hogy ez a mondakör főleg az Alpok vidékén él, de nem ritka Skandináviában, s a Keleti-tenger melletti országokban sem. Ezekben a mondákban egy különös fehér kígyó szerepel, amelyet kígyókirálynak, kígyókirálynőnek, vagy a kígyók anyjának tartanak. A koronarabló mondákból is ismeretes a kígyókirály, amelyekben a király fűttyére előjönnek az alattvalók, a közönséges kígyók. A kígyóvarázló mondákban a kígyókirály nemcsak a kígyóknak, hanem minden állatfajnak az ura, az állatokat megvédi és a halálukat megbosszulja. A kígyókirály gyakran harcban áll a varázlóval, azonban a változatok nagy része szerint nem tudja kivonni magát a varázló hatalma alól. Gyakran egy garabonciás diák a kígyóvarázló, aki a mágikus kényszert varázsszavakkal, vagy furulyával idézi elő.¹³⁷

A XVI. századtól kezdve a kígyóvarázslatról igen sok adat található a német irodalmi leírásokban. De a kígyóvarázslat mondája nem ismeretlen az ókori Görögországban sem. Arisztotelész (i. e. IV. szd.), Lukianosz (i. e. II. szd.) és Diodor (i. sz. I. szd.) írásaiban ugyancsak félelmetes szent kígyókról, a kígyókat megzabolázó varázslókról esik szó.¹³⁸

A kígyóvarázslás legkorábbi leírását a Mahábharatában találjuk meg. Agni, a Tűzisten Khándava erdőt akarja felfalni, melyhez Krisna és Ardzsuna segítségét kéri. Midőn Agni ráveti magát az erdőre: „A rengeteg vadjai bömbölve, vonítva törtek elő a sűrűből, kígyók ezrei sziszegve siklottak tova a forró lángok és a fojtogató füst elől, de az őrt álló daliák isteni fegyverei visszaűzték őket a sístergő halálba.”¹³⁹ Midőn Dzsanamedzsaja király a nagy kígyóáldozatot bemutatta, meggyújtották a szent tüzet és a kígyókat bűvös szavakkal a tűzbe kényszerítették.

Feltűnő a kígyóvarázslatról szóló német mondák és az említett ókori források közötti hasonlóság. A kígyóvarázslás mondája körül még egy sor kérdés tisztázatlan, így például az európai mondatípus kialakulásának, az alpesi és a skandináviai mondák kapcsolatának, a XVI. századi irodalmi források és a néphagyomány összefüggéseinek kérdése.¹⁴⁰

A magyar és német hiedelmek kígyóvarázlója közt oly nagy eltérés mutatkozik, hogy a két népi felfogás között még rokonságot sem tétélezhetünk fel. A magyar adatokból hiányzik a *tűzbevarázsolás*, a kígyók tömeges elpusztításának motívuma. Véleményünk szerint a magyar folklórban a kígyóvarázsolás ahhoz a hiedelemkörhöz tartozik, amelyik szerint a természetfeletti képességgel rendelkező ember az állatokat (főleg patkányokat) tetszése szerinti helyre küldheti. Tehát a magyar *kígyóvarázlót* az *ördögös molnárlegény*hez hasonló személynek tartjuk.¹⁴¹

11. A KÍGYÓ ELŰZÉSE

Ha a házi kígyótól meg akarnak szabadulni, akkor a kígyót meg kell fogni és a mezőn vagy árokban szabadon kell engedni; ezt a néphit megengedett dolognak tartja. A ház egyéb nem kívánatos állatainak, így a közönséges kígyók elűzésére is mágikus eljárásokat, varázsmondásokat alkalmaznak, melyekből hat adatot közreadunk:

a) Szent György éjszakáján füstölt seprűvel körülsöpörték a házat, »Békák, kígyók távozzatok!« — mondogatták» (Vezeny, MNA).

b) »Anyám Szent György-nap előtt rongyot égetett; ahol rongyot égettek a sparnetban, oda nem mönt a kígyó» (Sándorfalva, MNA).

c) »Húsvét reggel, mikor megszólaltak a harangok, söprűvel kimentek, a házat körülsöpörték és azt mondták: »Kígyók, békák távozzatok a háztól!«» (Kiskunmajsa, MNA.)

d) „Nagyszombat reggelén a gyerekek kolomppal körülszaladják a házat és kiabálják: »Kígyók, békák távozzatok!«” (Ladánybene, MNA.)

e) „Húsvétkor, mikor 10 órakor először megszólal a harang, a gyerekek csörgővel szaladnak a ház körül és kiáltják: »Kígyók, békák szaladjatok, megszólaltak a harangok!«” (Tiszasziget, MNA.)

f) A besenyőtelki kígyóúzás a következőképpen történik: „Nagyszombaton, mikor a harang megszólal, a gyermekek kolompot, csengőt akasztanak a nyakukba s úgy kolompoznak, csengőznek, míg a harang szól.”¹⁴²

A magyar néphitben a kígyóúzás Szent György-naphoz és húsvéthoz kapcsolódik. A kígyóúzás főleg varázsmondással történik. Egy közelálló román hiedelemadatot ismerünk, mely szerint Máramarosban „hogya a ház környékét kígyók ellen biztosítsák, gyümölcsoltó boldogasszony napján meztelen leány- vagy fiúgyermekkel egy hosszú láncot huzatnak háromszor a ház körül.¹⁴³ Lippert ír arról, hogy Feldmarkban a kígyókat, akárcsak a szellemeket, harangozással riasztották el.¹⁴⁴

A fenti adatok azt mutatják, hogy a közönséges kígyót — a házi kígyóval szemben — gondot, szerencsétlenséget okozó hivatlan vendégnek tartják, s ezért igyekeznek tőle megszabadulni.

12. A MOGYORÓBOKOR ÉS A KÍGYÓ

A mogyoróbokor („mogyorófa”) és a kígyó kapcsolatáról mindössze három adatunk van. Ezek a közlések mégis figyelemreméltóak, mivel a kígyó és a mogyoróbokor együttes említésével a német néphagyományban gyakran találkozhatunk. Ismerkedjünk meg előbb az ide tartozó magyar hiedelmekkel:

a) Egy 1805-ből származó adat szerint: „A fehér kígyó annak a *mogyorófának* tövében lakik, amelynek tetején gyöngyvirág tanálatatik.”¹⁴⁵

b) Egy gajcsánai (Moldva) magyar ráolvasás eszköze a „*magyaróvessző*”, amellyel köröket írnak le, s közben a következő varázsszavakat mondják: „A csont hártája, a csont egészségére, igyék vizet, a *kígyó* mérget.”¹⁴⁶

c) Göcseji néphit szerint a *kígyó* a *mogyorófa* tövében tartózkodik és annak a gyöngyét eszi. Az, aki — a keresztútra helyezett Luca-székre ülve — maga körül mogyorófavesszővel kört húz, az védve marad. Az olyan *mogyorófa* alatt, amelyik ki-gyöngyözik, fehér *kígyó* található.¹⁴⁷

A magyar hiedelmekben a kígyó és a mogyoróbokor egymással nem ellentétben, hanem egységben van; a kígyó a mogyoróbokor alatt lakik, s a mogyoróbokor fagyöngyét eszi. Ezzel szemben a német néphitre a kígyó és a mogyoróbokor ellentéte a jellemző, felfogásuk szerint a *mogyorófavessző* megöli a *kígyót*!

Marzell a mogyorófabot és a kígyó összeférhetlenségének kérdését vizsgálva abból a reális elképzelésből indul ki, hogy a szívós, hajlékony mogyorófabot a mérgeskígyó elpusztításához igen alkalmas.¹⁴⁸ Nem véletlen tehát, hogy azok, akik erdőbe, kígyók által veszélyeztetett helyre indultak mogyorófabotot vettek magukhoz. Ebből adódóan a mogyoróbohoz különféle hiedelmek kapcsolódtak. Egy XVI. századbeli botanikus szakkönyvben egy paraszti néphiedelemről van szó, mely szerint a mogyorófavál telt kertbe tévedt kígyó rövid időn belül elpusztul. Általánosan elterjedt német népi elképzelés, hogy a mogyorófabot a legjobb védelem a kígyók ellen. Egy elzászi hiedelem szerint: „Ha a mérgeskígyót egy mogyorófavesszővel megütik, az megmerevedik.” Az Alpokban azt tartják, hogy a mogyorófabot legkisebb ütésétől is a kígyó megdöglik. Egy *graubünden*-i legenda szerint midőn az istennő a gyermekei részére földiepret szedegetett, egy kígyó kezdte őt üldözni. Menekülése közben letört egy mogyorófaágat és azzal rácsapott a kígyóra. A kígyó gyorsan eltakarodott. Azóta a mogyorófa a kígyó ellen védelmet nyújt. Egy *réteni* (Retersdorf, Erdély) legenda

arról szól, hogy egyszer a gyermek Krisztus anyjával, Szűz Máriával az erdőben sétálgatott. Midőn Krisztus elfáradt, leült egy mogyoróbokor alá és elaludt. Mária, miközben földiepret szedegetett, észreveszi, hogy egy kígyó bújik ki a földből és a fia felé mászik. Gyorsan lehajtott egy mogyorófaágat, úgy, hogy a kígyó nem érhetette el a fiát. Ekkor Mária megáldotta a mogyoróbokrot, hogy a kígyó sohase mehessen alá és az ember az árnyékában nyugodtan pihenhessen. *Marzell* itt hivatkozik arra, hogy a mogyoróbokor és a kígyó ellentétét a svéd, dán, angol, francia és az olasz folklór is ismeri; nyilvánvaló tehát, hogy ez a hiedelem nagyon ősi.

A német néprajz ismer egy mitikus kígyófajtát, a *mogyorókígyót* (mogyorókukacot, ném. Haselwurm). A mogyorókígyó a mogyoróbokor alatt lakik. Néha hihetetlen nagyra megnő, elérheti a 18 láb hosszúságot is. *Ez a mogyorókígyó azonos a titokzatos kígyókirállyal, a fehérkígyóval, amelyik aranykoronát visel a fején.*¹⁴⁹ A mogyorókígyót egyrészt *kincsörző kígyónak* tartják, másrészt olyan állatnak, amelynek bűvésztestrésével kincshez lehet jutni.

Az eddigi ismereteink szerint a magyar néphitben a mogyorófa és a kígyó ellentétének (a mogyoró vessző megöli a kígyót) motívuma ismeretlen. Éppen ezért úgy véljük, hogy a fentebb ismertetett magyar adatok nem „a mogyorófa és a kígyó” legendakörrel, hanem a (kincsörző) *mogyorókígyó képzetkörrel* állnak kapcsolatban, függetlenül attól, hogy nálunk a kincsörzés, kincskeresés motívum már elhalványult.

A mogyoróbokorról szóló hiedelmek, mint látjuk, teljes egészében a mitikus *fehér kígyó hiedelemkörhöz* tartoznak, mellyel itt most nem foglalkozunk.

13. A KÍGYÓ KÖVE (AaTh 672 D)

A magyar hiedelemvilág kétféle kígyókövet ismer, úgymint a kígyófújta (csúszófújta) követ és a kígyó fejében (gyomrában) termő követ. A különböző módon keletkező kígyókőhöz többnyire más-más hiedelmek fűződnek.

A néphit szerint a kígyókövet általában az összesereglett kígyók fűjják, innen ered az *egy követ fűjni* szólásunk. A kígyókő szerencsét hoz a megtalálójának. A kígyókő erőszakos megszerzése, a kígyóktól való elvétele veszélyes dolog. A kígyókő aranyból, gyémántból, drágakőből van, tehát önmagában is nagy érték, emellett a kő mágikus gyógyító erővel is bír. Egyes kígyókövek az embert láthatatlanná teszik, vagy a záratok felkattintják. Mindenekelőtt a kígyókő keletkezéséről szóló mondákat vegyük sorra:

a) *A kígyók egy követ fűjnek.* „Tizenegy éves vótam. Hát csapatos disztónk vót és avval jártam. Hát én egyik gödörbül a másikba ugráltam ottan, mint ahogy a dücskőket kiásták. Hát, eccer a harmadik dücskő helyin, nagy dücskő vót, hallom, hogy borzasztó nagy fúvás és susogás van. Nézek szíjjel, hogy hundert jön ez a nagy susogás, ez a nagy fúvás? Felugrok, a parton egy nagy halom vót kihánva; mikor lenézek, hát olyan egy csomó állat-kígyó vót, hogy vót legalább százhusz-százötven! Persze, hogy megrémültem tülle. Mit tegyek én ezekkel? Nem szaladtam el, hanem fogtam, vótak olyan dücskő darabok, közévertem vagy hármat! De az, mint a hangya, szíjjel és nekem! Akkor futottam meg. Mikor futok, visszanezek, hát olyan egy állat vót köztök, mit mondjak, vastagabb vót, mint a karom. A vót a királyok. És annak a farkán vót a kígyókú, de elment vele. Az apámnak mikor ezt elmondtam:

— Na — azt mondja —, megájj, utána fogunk látni!

Rá harmadnapra összejött a kígyó megint egy másik gödörbe és ott fűjták a követ. Az apám lelte meg a követ. Mikor megtanálta, a patikába adta el ezt a követ. Nekem is vót a kezembe. Abba az időbe száz pengőt adott érte a patikáros, az pedig két tehennek az ára vót.”¹⁵⁰

„Én is láttam Erdélybe, a hegyek között, hogy fújták a kígyók a kígyókövet Vót egy óriás nagy kű és azon a kígyóknak a feje mind középen vót. Egyfajta kígyók vótak. Olyan erdei kígyók vótak, de a legkisebbik is két és félméteres lehetett. A kígyókú óriási nagy érték, mintha tiszta gyémánt vóna. A régi öregek beszélték, hogy nagyon hasznos vót. Odatették a sebre és azt meggyógyította.¹⁵¹

„A kígyókörül hallottam, hogy egy fészek kígyó összejön és ott addig forrong, addig csúszkál, míg egy követ fújnak. Ezt a kígyókövet bizonyos betegségek ellen használják a góthus (régimódi) emberek.”¹⁵²

A magyar nyelvterületről ez ideig 32 hiedelemszerű mondát ismerünk,¹⁵³ amelyek a fentebb leírtakhoz hasonlóan szólnak a kígyókő keletkezéséről, vagyis az egy követ fúvó kígyókról. Adataink alapján az ide tartozó hiedelemszerű mondákat az alábbiak szerint tipizálhatjuk:

- A. A kígyók erdei tisztáson, vagy hegyen összejönnek, s közösen egy habszerű anyagot fújnak ki magukból. Az anyag kővé szilárdul. Egy ember látja a kígyók csoportosulását.
- B. 1. Az ember kéreklével vagy más eszközzel szétriasztja a kígyókat, s megszerzi a kígyókövet. A kígyók az embert üldözőbe veszik.
- B. 2. Az ember azon a helyen másnap kígyókövet talál.
- C. 1. Az ember a kígyókőért sok pénzt kap, mivel a kígyókő gyémántból van, illetve gyógyításra használható.
- C. 2. A kígyókő a tulajdonosának szerencsét vagy gazdagságot hoz.

Ha az itt vázolt mondatípus előfordulási helyeit térképre felvázoljuk, világosan kitűnik, hogy a kígyókőfűvés hiedelme mindenekelőtt erdős, hegyes vidékeinken él, tehát ott, ahol a kígyók (köztük a pontuzsi, erdei és vízisiklók, a rákosi és keresztos viperák) a valóságban is megtalálhatók.

Meg kell jegyeznünk, hogy tavasszal, a párázás idején a kígyók valóban „egymás hegyén-hátán sűrögnek-sikamodnak, tajtékoznak”. Valószínű, hogy az említett kígyómonda keletkezéséhez hozzájárult a kígyóösszejövétel paraszti megfigyelése és annak irreális magyarázata is.

b) *A kígyófűvő kő felhasználása.* A néphit szerint a kígyókő a legkülönbözőbb betegségek gyógyítására is alkalmas, rontás ellen véd, szerencsét és gazdagságot hoz, az embert láthatatlanná teszi. A továbbiakban részletesebben nézzük meg, hogy a néphit szerint miként használható fel a kígyókő, miben mutatkozik meg a kígyókő varázsereje?

Gyógyítás kígyókővel. Adataink szerint a kígyókövet nyakba akasztva, amulettként is hordozzák: „Akinek hályog ereszkedik vagy termés a szemire, a *nyakába köti*, az mindenfélét lehúza a szeméről, bár termés, vagy hályog. Az embernek első a szeme! Ez valósággal besikerült, mert ahova kiadta az orvos pénzért, akinek termés vót a szemén, egy pár hét múlva letisztult a szeme. Újra tiszta lett, mint volt.”¹⁵⁴ „Arról is meséltek, hogy aki valamilyen betegségben volt és akinek volt kígyókő, azt *átakasztotta a nyakába*; akkor az meggyógyult három napon belül, ha hordta a nyakába ezt kígyókövet.”¹⁵⁵ Használtam is egyet még lánykoromban, amikor fájt a szemem, oszt az orvosok Nyíregyházán kifúrták a fülem, akkor egyi kicsit jobban lettem, de aztán szalagon adtak ki ilyen követ is, a *nyakamba kötötték*.”¹⁵⁶ „Gyógyítja a hideglelést és a szemfájást, a beteg a *nyakába kötve* hordja, míg jobban nincs. A ló szembaját is ezzel gyógyítják.”¹⁵⁷ „Ha az embernek hályog volt a szemén, a kígyókövet egy zacskóba a *nyakába akasztotta*. Utána a hólyag letisztult. Állatoknál ugyanígy alkalmazták.”¹⁵⁸

A gyógyítás másik módja szerint a kígyókövet közvetlen a *sebre helyezik*: „Aki nek volt kígyókőve, meg tudta vele gyógyítani a köszvényt. A *sebet megkenték* a kígyókővel, meggyógyult.”¹⁵⁹ Ilyen hiedelmet használt fel *Jókai Mór* is a „Domokosok-”

ában. A furfangos Boldizsár mondja: „Az ilyen kígyókó minden sebet begyógyít, rög-
tön és azonnal: az eltört csontokat összeforrasztja, a golyókat a sebből kihúzza. Íme,
első példa vagyok én magam itt. Még csak meg sem látszik rajtam, hol lőttek keresz-
tül? De még ez nem minden. Még arra is használ a kígyókó, hogyha ezt egy vízbe
esett ember a szájába veszi: soha bele nem fullad a vízbe, ha egész nap a fenekén
hever is; mert ez a kígyókó annyi életessztiát izzad ki magából, hogy a lelkét visz-
szatartja.”¹⁶⁰

A népi gyógyászat köréből ismert „megkerekítés” a kígyókővel kapcsolatban is
felbukkan: „Elmúlt a fejfájás, ha *megkerekítették* kígyókővel.”¹⁶¹ „*Megkerekítették*
azt a bizonyos helyet. Ha például kelésről vagy hályogról vót szó, megkerekítették
kilencszer.”¹⁶² „Fájós szemet kilencszer kell *körülkeríteni*, azután a hályogkővet nya-
kában hordani, s megszűnik a szemfájás.”¹⁶³ „Szerencséje van annak, aki ilyet talál
az erdőn, mert mindenfélét jó *megkerekíteni* vele, szemöcsöt, támadást, kipattanást.
Csakhogy a' ritka madár.”¹⁶⁴

Itt említjük meg, hogy a népi orvoslásban a kígyót — főleg szárított kígyó, kígyó-
zsír formájában — gyakran felhasználták. A néphit gyógyító erőt tulajdonít a kígyó
által lakott forrás és kút vizének is.

Rontás ellen. Erre vonatkozóan ez ideig — Györffy István gyűjtéséből — egy ada-
tot ismerünk: „A kígyók gyűlést szoktak tartani. Ilyenkor »kerimbábolnak«, egy lyu-
kas követ csinálnak. Ez a kő nagyon becses, mert aki ezen keresztül fej, annak sok
tejet ad a tehene és nem ronthatják meg a tehenet.”¹⁶⁵

A kígyókó szerencsét hoz. Elterjedt hiedelem, hogy a kígyókó, valamilyen for-
mában, a tulajdonosának szerencsét hoz: „Azt mondják, kérem szépen, hogy ez le-
gyik, akkor az teljesedik. Mer az varázskú. Akinél van egy varázskú, akkor az nagy
ember. Azt mondják: ez legyik meg! — Megvan! Akinél kígyó varázskú van, amit a
kígyó fúj; amit akar, az van.”¹⁶⁶ „Aki a kígyókövet a bugyellárisában tartja, annak
a pénze sose fogy ki.”¹⁶⁷ „Mesélték a kígyókőről, hogy ezt, aki felfúzi valami láncra
vagy pedig valamilyen selyemzsinórra és a nyakába teszi, azt nem csapja meg a vil-
lám és minden bajtól megóri. Távoldalát lesz, míg a kígyókó a nyakába lesz és a
gondolatát is megtudja mindenkinek, akivel beszél. A földben meglátja az aranyat,
a kincset, amit valamikor elrejtettek, mondjuk háború idején, vagy menekülés köz-
ben.”¹⁶⁸ Több hasonló adatunk van még arról, hogy a szerencsét és az ezzel járó
meggazdagodást a tulajdonosok a kígyókó mágikus erejének köszönhették.¹⁶⁹

A kígyókó gazdagságot hoz. Az előbbieken azt láthattuk, hogy a kígyókövet *má-
gikus ereje* miatt tartják értékesnek. Az adatközlők viszont arról is tájékoztatnak,
hogy a gazdagodás nem minden esetben a kígyókó varázsereje miatt következik be.
Ugyanis a kígyókó — anyagát tekintve — önmagában is érték; tehát mint drágakövet
ékszernek használhatják, vagy jó áron eladhatják: „Hát, ha a kígyókat nem zavarta vóna
meg, akkor lett vóna egy rakás gyémánt. Mer a kú, amit a kígyó fúj, az gyémánt.
Hát ez nagy érték vót, hát úgy nyakláncba.”¹⁷⁰ „Otthagyják, oszt majd valamikor gyé-
mántkú lesz és osztán aki megleli, hát az szerencsés. Abbul meg lehet boldogulni, mer
az nagyon drága portéka.”¹⁷¹ „Egy fehér kígyó vót a padkába és este mindég evett
a leánykának a tángyérjából. Mikor oda került a sor, hogy férjhez ment a leány,
akkor annak egy követ tett a tángyérjába. Abbul aztán egy nagy birtokot vettek. A
kígyókú óriás érték, mintha tiszta gyémánt vóna. Ez Simába történt.”¹⁷² Itt jegyezzük
meg, hogy a néphit szerint a kígyókirály az erdőben egy barlangban él. Körülötte ren-
geteg kincs hever, főleg gyémánt. A drágakövet a kígyók fújták és gyűjtötték össze,
s a kincset a kígyókirály őrzi.¹⁷³

A kígyókó láthatatlanná tesz. A nép képzeletét a *láthatatlanná válás* problémája
eléggé foglalkoztatja, az ide tartozó mondáink leggyakrabban a varázserejű ember-
bórról, ingról, állatcsontokról szólnak.¹⁷⁴ A láthatatlanná tevő kígyókőről ez ideig csak

két adatot ismerünk. Balassa Iván egyik karcsai mondája arról szól, hogy útközben az úr felveszi, majd a szájába veszi a kígyó fújta követ. A kocsisból kérdezi: „Te Jancsi, látol te engem?” „Nem, nem látom én” — válaszol a kocsis. Majd kipróbálás végett a kocsisnak adja át, s az is láthatatlanná válik addig, míg a szájában tartja. Más alkalommal a kocsis újra elkéri. A szájába veszi és örökre eltűnik az úr szeme elől.¹⁷⁵ Dégh Linda újdombraídi (Szabolcs m.) gyűjtésében ezzel teljesen megegyező mondát találtunk.

c) *Drágakő a kígyó fejében.* A magyar kígyómondák és kígyóhiedelmek túlnyomó többsége szerint a kígyókövet a kígyók fújják. Viszont ismerünk olyan elképzeléseket is, melyek szerint a *kígyókő* a kígyó fejében keletkezik. Hasonló felfogás szerint bizonyos békák fejében *békakő* terem. Már itt előljáróban megemlítjük, hogy ez a hiedelem a szakirodalomban *kobrakő*nek nevezett hiedelemkörhöz kapcsolódik, melyre vonatkozólag másutt is, különösen a német nép hiedelemvilágában gazdag analógiát találunk. Ismerjünk meg néhány hazai példát:

Kígyókő. „Szegény Kálmán” című népmese hősnője bemegy a hodályba, hogy a csecsemőjével ott éjszakázzon. „De viszomba ott meg olyan állat feküdt benn, hogy egyik hodály végétől a másikig irt a farka. Mer juhász, gulyás, csikós, mindenkit mán kiirtott az egy állat. Sárkánykígyó vót.” Az asszony megöli a kígyót, s ezért a király őt gazdagon megajándékozza. „Mer egy nagy láda kincset is adott nekijek. Píntz. Hát megírdemelte az asszon, mer hát *mi vót abba a fejbe is!* Hát több vót mint két láda arany abba a fejbe. Meg osztán megmentette az egisz orszádját az az egy asszon.” A mese utáni beszélgetés során a következők hangzottak még el: „A kígyónak a fejében mi van?” „Arany.” „Minden kígyónak?” „Nem mindegyiknek, csak a sárkánykígyónak.” „A sárkánykígyó miben különbözik a másiktól?” „Mer az repül.”¹⁷⁶ Wlislöcki Henrik ír arról, hogy az erdélyi kincskereső „tudósok” olyan kígyókövet használnak, amelyik a fehér kígyó fejéből való és apáról fiúra öröklődik.¹⁷⁷

Békakő. Hermann Antal írja, hogy a néphitben a kígyókővel teljesen rokon természetű a *békakő*, mely a varangy fejében van. A békakőnek gyógyító és élethosszabbító erőt tulajdonítanak. „A szepesi Békakő békáiról azt hiszik, hogy belükben arany szemek vannak.”¹⁷⁸ Szendrei Zsigmond a békakőről hasonló hiedelmet közöl: „A béka belső részeiből kikerült békakő érintésével minden bajt meggyógyít, tagot forraszt, lehasítja a szemről a hályogot, zárat, lakatot nyit, könnyű szülést biztosít, láthatatlanná és sérthetetlené tesz, szerelemre gerjeszt.”¹⁷⁹

d) *A sárkánykígyó és az ember kígyókövet nyál.* A magyar mondaanyagban találunk egy csoportot, amelyben ugyancsak a kígyóról, s annak mágikus erejéről van szó. Az ide tartozó mondákban a sárkánykígyó és az ember kígyókövet nyál, hogy az éhségét és szomjúságát megszüntesse. Az alább kivonatossan két mondát ismer-tetünk:

A szegény ember fát szedeget az erdőben. Egy szomszéd falubeli ember társul szegődik. Találnak egy mély gödröt, melyből hűvös levegő áramlik kifelé.

„Lehajlik jól az ember. Lehasalt, úgy letérgyelt, ú kukucskált belefele. Két tenyerit kétfelőrül letette, kukucskál; a másik meg olyan huncutságbul meglökte. Belezuhamt a gödörbe. Ez megjíedt, ez a másik ember, hazaszaladt, emezt otthatta. Hát ez, szegény, mikor leesett ú arra a rejtekre, hát ú nagyon megjíett. Nem törte össze magát, fel bírt állani. Csak látja, hogy valaminek a szeme úgy világít, a sarokból ki, mint a lámpa. Hát ú még előbb úgy vette, mintha lámpa lett volna. De eccer, még jobban józanodott ú kifele, eccercsak odanéz. Látja, egy kegyetlen állat. De annak úgy ragyog a szeme, éppen, mint a lámpavilág.

— Istenem, mi ez?

De nem szólt, se a' nem szólt hozzá, se eme' nem szólt hozzá. Hát, mi lesz most velük? Felkóttak reggel; ott vót az állat is, ott vót ú is. De nem szóltak egy-

máshoz. De mán itt az embert nem a' gyötörte, legjobban az éhség! Látja az ember, hogy az az állat, ott van egy nagy darab só, el kezdi nyalni azt a sót. Azután megyen, megnyalja azt a másik követ. Eccercsak, ahogy az ember ott bánkódik, megszólal a sárkán:

— Hallod, te ember, ide hallgassál! Hogy kerültél te ide?

— Hát — azt mondja —, én egy szegény ember vagyok, belelöktek ebbe a gödörbe; kimenni meg nem tudok!

— Na — azt mondja —, ide hallgass! Ha belöktek, az más, de innen, míg élvén élsz a világon, ki nem mensz!

— Ej — azt mondja —, nem bánom én, csak olyan éhes ne vónék!

— Na — azt mondja —, ide hallgass! Nyald meg ezt a kúsót! Amivel szeretnéd, avval lakol jól! Ha meg megszomjazol, nyald meg ezt a másik kút; azt iszol, amit legjobban kívánol!

Na, megnyalta egyiket is, másikat is. Mindján nem vót se éhes, se szomjas.

— Na — azt mondja —, most mán éhen nem halok. Dehát nem ér az életem semmitse, hát hogy menjek ki?"

A szegény ember éveket tölt a gödörben. Megtanul „sárkány nyelven” füttyölni. Miután a szegény ember megfogadja, hogy a gödörről soha nem fog beszélni és soha nem fog füttyölni, a sárkány őt a felszínre teszi. A szegény ember hazamegy. Több év után elfeledkeznek az ígéréről. Egy alkalommal a kocsmában dalol és füttyöl. Meghallja ezt egy fiatalember, a garabonciás diák, akinek az ember két kád aranyért elárulja a titkot. A diák a gödör szájára keresztet vet, s odatartja a kantárt. A sárkány kirohan a lyukból, s a diák felpattan a hátára. Felrepülnek a fekete felhőbe. A szegény ember palotát épít.¹⁸⁰

Egy másik, témánkhöz tartozó népmese azzal kezdődik, hogy az özvegyasszony fia gallyat szedeget az erdőben:

„Ahogy megyen, ű észre se vette, egy mélységbe csak lesiklott, beleesett egy nagy mélységbe. Akkor mire észrevette, hát annyi kígyó vót, csak hemzsegett a kígyó! Na, ott van ű napokrul-napokra. De mán nagyon megéhezett. Hát látja ű, hogy a kígyók nem bántották űtet, hanem azt a követ nyalták. Űneki se kellett egyéb, elment megpróbálni. Hozzákezdte a követ nyalni. Ott nyalta a követ, így táplálódzott. Mán sok idő eltött benne, hogy ű itten szenyvedett. De a kígyók nem bántották! Vót egy gyémántfejű kígyó, fehér kígyó. Eccer mán, mikor a hét évet betötötte, azt mondja neki, hogy:

— Ide figyelj! Ugyi, szeretnél te innét kimenekülni?

— Hát bizon, szeretnék! — azt mondja.

De a kígyók mán barátságba estek vele. Nem bántották. Napokrul-napokra azt a követ nyalták, így táplálództak a kúnek a nyalásáru.

— Na, ide figyelj, felviszlek! De fogadd meg aztat, hogy te ki nem vallod aztat, hogy hun vótál, vagy mi vótál, vagy mit láttál!

— Felfogodom, csak még eccer vigyél ki engemet innét!

Megfogta a kígyó és ki is vitte a gödörbül.

— Na, ide figyelj! Ha te kivallod aztat, hogy hun vótál, szerte-szijjel foglak szaggatni akkor!"

A fiú, ígérete ellenére elmondja, hogy hol volt hét évig. Az emberek kimennek az erdőbe, hogy elpusztítsák a fehér kígyót. A fiú felmászik egy fa tetejére. A kígyó széjjelszórja az embereket, kidöntögeti a fákat, de a fiút nem sikerül megtalálnia. Végül a kígyó elmenekül.¹⁸¹

Az utóbbi két mondán kívül még négy adatunk van a sárkány, kígyó, vagy csúszó fogságába esett emberről.¹⁸² E mondákban minden esetben szerepel az éhség- és szomjúságérzetet eltüntető kígyókó, melyet kőnek, kősónak, vagy gyémántkőnek neveznek.

Véleményünk szerint éppen a *kigyókőnyalás* epizódja fűzi egy típusba az említett mondáinkat. E mondatípus közös szűzséjét az alábbiak szerint állíthatjuk fel:

- A. Egy ember az erdőben mély gödörbe esik, melyben kígyó (sárkány) tanyázik.
- B. Az ember — a kígyót (sárkányt) utánozva — kígyókövet nyal, hogy az éhségét és szomjúságát eloltsa.
- C. A kígyó (sárkány) több év után megszanja az embert. Miután hallgatást fogadtat vele, hazabocsátja.
- D. 1. Az ember megszegi fogadalmát. A kígyó rejtekhelyét elárulja a falubelieknek. A falubeli emberek összefognak a kígyó elpusztítására. A kígyó elmelegül.
- D. 1. Az ember megszegi a fogadalmát. A kígyó rejtekhelyét elárulja a falubeliek-embernek. Az idegen nem más, mint a garabonciás diák, aki a szökött lovát, a sárkánykígyót keresi. A garabonciás a sárkánykígyót kikényszeríti a gödörből. A fejébe kantárt vág. A garabonciás a sárkánykígyó hátán a fellegekbe lovagol.

Mondatípusunk A—B epizódja szinte teljesen azonos az AaTh 672 D (A kígyó követ) mesetípussal: Egy paraszt beleesik egy gödörbe és meglát egy kígyót, amint egy követ nyalogat. A paraszt utánozza a kígyót és élelem nélkül életben marad. E mesetípusnak észt, szlovén, horvát és lengyel változatairól tudunk.

Itt jegyezzük meg, hogy hiedelemmondáink között van egy rokon típus is, mely arról szól, hogy a garabonciás diák a sárkánnyá vált kígyót keresi, majd megtalálása után megnyergeli.¹⁸³ Azonban ebben a mondacsoportban a kígyókő nem szerepel.

e) A *kigyókő alakja és színe*. A nép különböző nagyságú, de sajátos színű kavicsokat tart kígyókőnek: „Kis gömbölyű, mint a márványgolyó, csak attul nagyobb. Olyan fehér színe volt.”¹⁸⁴ „A csúszkő állítólag galambtojás nagyságú, a szívárvány minden színében játszik.”¹⁸⁵ „A kígyókő szívárvány, áttetsző.”¹⁸⁶ „Libatojás nagyságúra is felfújták.”¹⁸⁷ „Ujjnyi hosszú volt és sárgás májszínű, hosszában olyan lyuk volt benne végig, hogy vastag madzagot keresztül lehetett volna rajta húzni, ezenkívül keresztben is volt rajta négy kisebb lyuk. Valószínű, valamilyen népszerű emlék.”¹⁸⁸ „A kígyók egy ... lyukas követ csinálnak.”¹⁸⁹ „Bikktetejéről gömbölyded, fehér, sima, csaknem áttetsző kovakövet szoktak hazahozni, kígyófújta kőnek mondják.”¹⁹⁰ „Ezt a kígyókövet magam is láttam. Nagysága olyan, mint egy verébtojás, csak az a különbség közte, hogy ez a kő igen gömbölyű, fejr színű és olyan vérér formák látszanak rajta.”¹⁹¹

Szivós Béla véleménye szerint „a kígyókő valami őskori ékszer lehetett, kőből, agyagból, vagy kagylóból, mint ahogy a kőbaltát tudvalevőleg megteszik *mennykőnek*, emennek is orvosi erőt tulajdonítván.”¹⁹²

Gönczi Ferenc behatóan foglalkozott a kígyókővel. Megállapítása szerint a nép egy bizonyos kvarcfajtát tart kígyókőnek. Jellemző erre, hogy színtelen, áttetsző és üveghez hasonló. A kőben törések csillognak és hajszálvékony vöröses vagy fehér szín ragyog benne. Ez a kő általában galambtojás nagyságú. A kavics a víz sodrása következtében nyeri el a gömbölyded alakját. Gönczi hét darab ilyen fajta kígyókő fényképét közli.¹⁹³

A fentiekből láthatjuk, hogy kígyókőnek tartják mindazokat a természetben — többnyire kígyók által lakott erdős, hegyes vidéken — található, általában ökolnyinél kisebb kavicsdarabokat, amelyek formájuknál, színüknél fogva szokatlanok és rendkívüliek, és az emberek érdeklődését esztétikailag is felkelthetik.

A magyar néprajztudomány művelői közül már számosan foglalkoztak a kígyó-tisztelettel, többen a varázsejű kígyókőnek is külön dolgot szenteltek.¹⁹⁴ A szerzők elsősorban „az egy követ fújnak” szólásunk értelmezésére törekedtek, s a mondanivalójuk alátámasztására saját gyűjtésű mondákat és a hiedelmeket közölték. A

kígyókőről különösen *Hermann Antal* adott alaposabb elemzést és történeti áttekintést.

Wislocki Henrik ír arról, hogy a néphit szerint kígyókő található a fehér kígyó fején, illetve ilyet visel koronaként a kígyókirály. A kígyókövet a korábbi időkben a nemes emberek arany- és ezüsfoglalatban amulettként a nyakukban viselték.¹⁹⁵ *Wislocki* több hasonló *kígyókirály-koronát* ír le.¹⁹⁶ A kígyókő, mint vagyontárgy a középkori végrendeletekben (például Bethlen Gábor testamentumában) is előfordul.¹⁹⁷

A kígyókőfűvés hiedelmével a környező népek folklórájában csak elvétve,¹⁹⁸ s többnyire más formában találkozunk. *Hermann* írja, hogy: „A délszlávoknál nem találtam nyomát a kígyókőnek, de igen az északiaknál, kikhez valószínűleg germán hatás következtében jutott. Talán a szlávok által került hozzánk, ámbar a mi rokonainknál is láttunk analógiát.”¹⁹⁹ Valóban, a kígyó (sárkány) fejében (szemében) található kígyókőről több német *mondát* ismerünk: A jurakígyó fejében fényes drágakő van; az indiai kobra fejében található méregkő a sebre rakva rátapad és a mérget kiszívja;²⁰⁰ a sárkány lefejezése után a fejből ki lehet venni a sárkánykövet.²⁰¹ A német kígyómondák a kígyókirály koronáját is kígyókőnek tartják.²⁰² Ezek az adatok, melyek számát tovább szaporíthatnánk, a kígyókőfűvés hiedelmét tekintve éppen a germán hatás ellen szólnak, mivel a német néphitben többnyire a fejben termő kígyókő szerepel.

A magyar néphit a kígyókövet különös (gyógyító) varázserővel ruházta fel. A kígyókőhöz kapcsolódó hiedelmeket a *kígyókő keletkezéséről szóló népi felfogás* alapján két részre kell osztanunk. A *kígyó fújta kőről* szóló mondáink, hiedelmeink igen változatosak, széleskörűen elterjedtek, éppen ezért a „kígyó fújta kő” véleményünk szerint magyar etnikai sajátosságot képez. A *kígyó fejében termő kígyókőről*, a kígyókirály koronájáról már nem mondhatjuk el ugyanezt, mivel ez a felfogás a német néphitben gyakoribb, s ezért is ezt a hiedelmet közvetlen vagy közvetett átvételnek kell tartanunk. Meg kell még jegyeznünk, hogy a kígyó fejére vagy farkára fújt kígyókőről szóló hiedelmek átmenetet képeznek a kígyókő keletkezésével kapcsolatos két népi felfogás között. A kétféle eredetű kígyókő — használhatóságát tekintve — azonos: ember- és állatgyógyító szernek, rontás elleni védőeszköznek; szerencsét és gazdagságot hozó, s láthatatlanná tevő bűvös erejű tárgynak tartják.

Más típushoz tartoznak azok a mondáink, amelyekben a *sárkánykígyó és az ember kígyókövet nyal*. E mondatípus záróepizódja arról szól, hogy a garabonciás diák az elszőkött lovát, a sárkánykígyót felkutatja és megnyergeli. E dolgot keretében nem foglalkoztunk azzal a — széleskörű változatokkal rendelkező — magyar mondakörrel, melynek „a garabonciás diák a kígyóból lett sárkányt keresi” típuscímet adhatnánk. Több változat előkerülése esetleg alátámaszthatja azt a nézetünket, hogy a két mondacsoport közötti rokonság nem véletlen, vagyis a kígyóköves változatunkat „a garabonciás diák sárkánykígyója” altípusának kell tartanunk.

A magyar kígyókultusz három kígyótípushoz, a közönséges kígyóhoz, a fehér kígyóhoz és a sárkánykígyóhoz fűződik. A bevezető részben rámutattunk arra, hogy a magyar kígyótízstelet kialakulásához nagymértékben hozzájárultak a környező népek hagyományai. A magyar kígyómondák és kígyóhiedelmek jó részén német és balkáni hatás érződik. Jelen alkalommal, a „közönséges kígyó” témakör egyes alfejezeteinél már utaltunk a szomszédaink hasonló hagyományanyagára. Összefoglalásul csupán azokat a — magyar kígyókultusz részeit alkotó, közönséges kígyóra vonatkozó — meséket, mondákat, hiedelmeket kívánjuk számba venni, amelyek kialakulása —

a rendelkezésünkre álló adatokból leszűrhetően — a magyar nyelvterületen ment végbe; egyrészt a népi hitvilágunk korábbi eredetű kígyómondáinak, másrészt a szomszédaink hiedelemanyagának felhasználásával.

Az emberbe bűvő kígyóról szóló népi felfogás Európa nagy részén megtalálható. Mégis e képzetkör legteljesebb változatai nálunk kerültek elő. „Kígyó az emberben” mondatípus lényeges része: „a kígyó kicsalogatása forró tejjel”, csak nálunk található meg.

A hálátlan kígyó (AaTh 155) mesetípusnak önálló változatszoportja alakult ki a magyar nyelvterületen. A kígyót — az ide tartozó magyar népmesékben — nem tűzből, hanem kő alól mentik ki.

A népi gyógyászat a gyógyításhoz élő és megölt kígyót, kígyóbőrt, kígyózsírt és kígyólevet használ fel. A magyar *kígyóval való gyógyítás* hiedelmkör, véleményünk szerint, a római Aesculap-kultusból veszi eredetét. A kígyónak az ókorban különös gyógyító erőt tulajdonítottak. A görög Aszklepiosz-kultusz a római provinciákba, így Pannóniába is eljutott. A kígyó betegségűző, gyógyító kultusza a római birodalom hanyatlása után is fennmaradt, s a Kárpát-medencében sajátos viszonyok között fejlődött tovább.

A magyar „kígyóvarázsló” olyan természetfeletti képességgel rendelkező ember, akit a kígyót tetszése szerinti helyre küldheti, s ezáltal a „farkasküldő”, vagy „patkányküldő” személyhez hasonló.

A kígyókövel kapcsolatban változatos mondák, hiedelmek találhatók a magyar nyelvterületen. Említettük, hogy többféle kígyókő van. Véleményünk szerint magyar etnikai sajátossággal rendelkeznek azok a mondák és hiedelmek, amelyek a *kígyó fújta kő*vel kapcsolatosak, illetve azok a mondák, amelyek a *kígyókőnyalásról* szólnak.

A *fehér kígyó* és a *sárkánykígyó* korábbi tárgyalásával, a *közönséges kígyó* jelenlegi vizsgálatával a magyar kígyókultuszhoz tartozó hagyományanyag rendszerezését kívántuk elérni, az interetnikus kapcsolatok hatását kívántuk bemutatni. A szer-teágazó témánk miatt egyes részletkérdésekre nem fordíthattunk figyelmet. Mégis reméljük, hogy munkásságunk nem volt hiábavaló a magyar kígyókultusz további kutatásának előmozdításához.

Erdész Sándor

Beiträge zu der ungarischen Schlangenehrung

Einleitend beschäftigt sich der Autor mit den allgemeinen Fragen des Schlangenkultes. Dabei stellt er fest, dass der ungarische Schlangenkult aus der Gesamtheit der bezüglichen Märchen, Sagen, Sprüche und Glauben besteht. Auf die Herausbildung der ungarischen Schlangenehrung haben die Asklepios — bzw. Aesculapius—Mythen, die weisse Schlange der deutschen Volksüberlieferung und die Drachenschlange der slawischen Völker einen bedeutenden Einfluss ausgeübt.

In der ungarischen Volksüberlieferung sind drei Schlangentypen zu unterscheiden. Die *gewöhnliche Schlange* lebt in den Wäldern und auf den Feldern. Die *weisse Schlange* ist schon ein mythisches Tier. Sie hat weisse Fabre und besitzt seltsame übernatürliche Fähigkeiten. Es gibt drei Arten der weissen Schlange, so wie „Hauschlange“, „weisse Schlange“ und „Schlangenkönig“. Die *Drachenschlange* ist ebenfalls ein mythisches Tier. Sie hat zwei Abarten. Die „zomok“ lebt auf moosigem, sumpfigem Gebiet; sie ernährt sich mit Schwein und Schaf. Die „Drachenschlange“ bildet schon einen Übergang zwischen der Schlange und dem Drachen; sie entsteht aus einer Schlange. Die Drachenschlange ist das Pferd des fahrenden Schülers.

Diese Studie des Autors beschränkt sich auf die Untersuchung des Themenkreises „gewöhnliche Schlange“, da er schon früher Gelegenheit hatte, sich mit der weissen Schlange und mit der Drachenschlange zu befassen (Siehe Anmerkung 13.). Die sich zu der gewöhnlichen Schlange knüpfenden Vorstellungen erörtert der Autor in dreizehn Unterabschnitten:

1. *Die Schlange im Menschen*. Diese Schlangengeschichte gehört zu dem AaTh 285 B+, bzw. Boggs 285 +B Märchentyp. In den ungarischen Variationen wird die Schlange mit heisser Milch aus dem Menschen gelockt.

2. *Die Schlange in der Brust des Menschen*. Es ist das Wander-Motiv in drei Gattungen: im Spruch, in der Lehrfabel und in der Volksballade. Der Spruch (Halte keine Schlange an deiner Brust!) ist ein Bruchteil eines der Märchen aus dem Gesta Romanorum. Die Ballade der „gelben Schlange“ ist in ganz Europa verbreitet.

3. *Die undankbare Schlange*. Liungman unterscheidet innerhalb dieses Märchentyps (AaTh 155) vier Untertypen. In den ungarischen Variationen rettet der Mensch die Schlange nicht aus dem Feuer, sondern unter einem Stein.

4. *Heilung durch Schlange*. Die Heilung geschieht durch lebendige Schlange, getötete Schlange, Schlangenhaut, Schlangenfett, durch die Saft der Schlange und durch Verzehrung der Schlange. Die Vorstellung, dass die Schlange magische krankheitsvertreibende und heilende Kraft besitzt, ist auf den römischen (pammonischen) Aesculapius-Kult zurückzuführen.

5. *Die Heilung des Schlangenbisses*. Eine traditionelle, einheitliche Heilmethode hat sich nicht entwickelt.

6. *Schlangengras*. Auch „schlangengebissenes Gras“ genannt. (Lat.: *Gentiana cruciata*.) Das Schlangengras wird zur Heilung geschnittener Wunden angewendet. Nach einem Volksmärchen soll ein Hirt im Herbst, die Schlangen nachahmend in das Gras der Schlangen gebissen haben, deshalb kam in seine Augen bis zum Frühling dauernder Schlaf.

7. *Abschnitt des Schlangenkopfes mit einer Geldmünze*. Das Volk schreibt nicht

nur dem abgeschnittenen Schlangenkopf, sondern der das Messer ersetzenden Geldmünze magische Kraft zu. Dazu knüpfen sich die Glaubensmotive über die „Hexenerkennung“ und über den „unversiegbaren Geldbeutel“.

8. *Schlangenglauben*. Der Autor stellt hier drei Glaubensgruppen vor. „Das Totgeschlagen der Schlange“ handelt sich darum, dass das Stock, mit dem die Schlange totgeschlagen wurde, bringt Glück. Das „Schlangensehen“ bezieht sich sowohl auf lebendige als auch tote Schlangen, das Erblicken der ersteren ist glückverheissend, der zweiten prophezeit Krankheit. Den „Schlangenknochen“ bekleidet das Volk mit Krankheit verursachenden Kräften, wer auf den Schlangenknochen tritt, wird sterben.

9. *Die Hexe in Gestalt einer Schlange*. Die „Umwandlung“ in die Gestalt einer Schlange ist ein seltener Glaube, taucht lieber in den Hexenprozessen auf.

10. *Schlangenzauberei*. Die ungarischen Variationen handeln sich darum, dass ein Mann die Schlange auf einen Baum hinaufsetzt oder hinaufschickt und wenn er sie nicht herunterruft, muss die Schlange ewig dort bleiben. Die deutschen Sagen über die Schlangenzauberei sind andersartig.

11. *Die Vertreibung der Schlangen* mit Zaubersprüchen geschieht meistens am Ostermorgen.

12. *Der Haselbusch und die Schlange* stehen in der ungarischen Glaubenswelt nicht im Gegensatz: die Schlange lebt unter dem Haselbusch und ist die Mistel des Busches. In dem deutschen Volksglauben tötet der Hasel die Schlange.

13. *Schlangenstein*. Der ungarische Volksglaube kennt zweierlei Schlangensteine, erstens als von der Schlange geblasenen Stein, zweitens als im Kumpf der Schlange gewachsenen Stein. Der Stein an sich ist schon von hohem Wert, dabei besitzt er magische Heilkraft. Nach dem Volksglauben machen einige Schlangensteine den Menschen unsichtbar oder schliessen die Schlösser auf. Der Schlangenstein schützt gegen Krankheit, Verwünschung, seinem Besitzer bringt er Glück und Reichtum. Diesbezüglich kennen wir zahlreiche Schlangensagen. „Die Drachenschlange und der Mensch lecken einen Schlangenstein“ ist der Titel einer der Sagengruppen, welche sich darum handelt, dass der Mensch in einem Wald in eine tiefe Grube fällt, in der die Drachenschlange haust; um seinen Hunger und Durst zu stillen, die Schlange nachahmend, leckt der Mensch einen Schlangenstein; die Schlange erbarmt sich des Menschen nach mehreren Jahren, sie lässt ihn Schweigen geloben und lässt ihn frei; der Mensch bricht sein Gelöbnis, verrät das Versteck an einen fremden Mann, der der fahrende Schüler ist; der fahrende Schüler zwingt die Drachenschlange mit dem magischen Zügel zum Verlassen der Grube und reitet auf dem Rücken der Drachenschlange in die Wolken. Diese Sagengruppe deckt sich zum Teil mit dem Märchentyp AaTh 672 D überein.

Sándor Erdész

JEGYZETEK

1. **D. E. Chaitun**, Der Totemizmus bei den Völkern der Alten Welt. Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin 3 (1962) 145, 154, 157, 161.; **O. Nahodil**, Überreste des Totemismus bei den tungusisch-mandschurischen Völkerschaften. Acta Ethn. Bp. VII (1958) 147.
2. Wörterbuch der deutschen Volkskunde, Stuttgart 1955, 671.
3. Orvosi Hetilap, 100 (1959) 226—227.
4. **Pastinszky I.—Rác I.**, Az Aesculapius-jelvény orvostörténeti eredetéről, különös tekintettel a legrégebbi hazai emlékekre. Katonaorvosi Szemle V (1953) 518.
5. Uo. 520.
6. Uo. 519.
7. Uo. 527.
8. **J. Lippert**, Christentum, Volksglaube und Volksbrauch. Berlin 1882, 491—493.
9. A verses Eddában Fafnir — sárkánykígyó alakjában őrzi a kincset. Másutt: Beowulf a kincsörző sárkánnyal halálos küzdelmet vív (Mitológiai ABÉCÉ. Bp. 1970, 215—216).
10. **H. Marzell**, Hasel und Schlange. In: Beiträge zur sprachlichen Volksüberlieferung, Berlin 1953, 207.
11. **U. Dukova**, Das Bild des Drachen im bulgarischen Märchen. Fabula, Berlin 11 (1970) 220.
12. Uo. 235.
13. **Erdész S.**, Fehér kígyó a magyar néphagyományban. Jósza András Múzeum Évkönyve XII—XIV (1969—1971), Bp. 1971.; **S. Erdész**, Drachentypen in der ungarischen Volksüberlieferung. Acta Ethn. 20 (1971) 85—128.
14. Túri S. gyűjtése, EA (Ethnológiai Adattár, Bp. Néprajzi Múzeum) 2336. 42.
15. Diószegi V. gy., EA 110.
16. **Diószegi V.**, Embergógyítás a moldvai székelyeknél. Népr. Közl. V (1960) 3—4 sz. 92.
17. **Gönczi F.**, Göcsej s kapcsolatos Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár 1924, 146.
18. Saját gy. JAMNA (Jósza András Múzeum Néprajzi Adattára) 463—69. 17.
19. **Balassa I.**, Karcsai mondák. ÜMNGY XI, Bp. 1963, 124—126.
20. Uo. 172.
21. **Varga R.**, Adalékok a nógrádmegyei magyarság néphitéhez. Ethn. XXI (1910) 116—117.
22. Szoboszlainé gy. EA 2369. 62.
23. Uo. 11.
24. EA 2336. 42. (Paszab).; **Kossa Gy.**, Kígyó az emberben. Ethn. XIX (1908) 275.; Ethn. XXI (1910) 27.; Ethn. XLIX (1938) 184, 269.
25. **Kossa i. m.** 279—281.
26. **W. E. Peuckert**, Deutsche Sagen I—II. Berlin 1961, 1962. II 11.
27. **Kossa i. m.** 276.
28. Uo. 277—278.
29. **O. Nagy G.**, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966, 364.; **Margalits E.**, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp. 1896, 440.; Magyar Nyelv Értelmező Szótára IV. Bp. 1961, 74.
30. **Margalits i. m.** 440.; **Czuczor G.—Fogarasi J.**, A magyar nyelv szótára III. Pest 1865, 742.
31. **Margalits i. m.** 440.
32. Uo.
33. **Kossa i. m.** 277.
34. **O. Nagy i. m.** 364.
35. **Phaedrus**, Mesék. Bp. 1961, 80.
36. Gesta Romanorum (Ford.: Haller J.) Bp. 1943. 104.
37. **E. Pohl**, Die deutsche Volksballade von der Losgekauften. FFC 105. Helsinki 1934, 292—294.
38. **Kodály Zoltán** egy Nyitra megyei ballada közlésénél írja: „Az énekes még hozzátette magyarázatul, hogy nem is kígyó volt a legény kebelében, hanem egy csomó talált aranypénz, a rokonait csak próbára akarta tenni.” (Ethn. XVIII (1907) 112.)
39. **Ortutay Gy.**, Székely népballadák. Bp. é. n. 300.
40. **Dános E.**, A magyar népballada. Bp. 1938, 132.
41. **Berze Nagy J.**, Magyar népmesetípusok I. Pécs 1957, 170.; **Kovács Á.**, Magyar állatmesék típusmutatója. Népr. Közl. III (1958.) 3. sz. 52.
42. **Berze Nagy i. m.** 170.
43. Mezőkovácsháza, Szeged, Székelyföld, ?. (Kovács i. m. 53.)
44. **J. Németh**, Die Türken von Vidin. Bp. 1965, 250—253.
45. **J. G. Hahn**, Griechische und albanische Märchen II. Leipzig 1864, 95—97.
46. **W. Eberhard—P. N. Boratav**, Typen türkischer Volksmärchen. Wiesbaden 1953, 58.
47. **W. Liungman**, Die schwedischen Volksmärchen. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde 20. Berlin 1961, 24.

48. **J. Bolte—G. Polivka**, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm II. Leipzig 1915, 420.
49. **Farkas J.**, Bakos Ferenc a mátészalkai parasztorvos. Jósa András Múzeum Évkönyve X (1967). Bp. 1968, 145.
50. **Gönczi F.**, Göcseji népszokások. Ethn. VI (1895) 320—335.
51. **Singer L.**, Dunántúli babonák. Ethn. IX (1898). 234.
52. **Diószegi V. gy. EA 3053. 222.**; **Bellosics B.**, Ünnepek babonái. Ethn. VII (1896). 185.; Ethn. XIII (1902). 226.; XVIII (1907). 99.
53. **Schram F.**, Magyarországi boszorkányperek 1529—1768 I. Bp. 1970, 149, 150.
54. **Schram i. m. II. 649.**
55. **Jankó J.**, A Balaton tud. tanulmányozásának eredményei III. Bp. é. n. 414.
56. **Gönczi i. m. 1895. 328.**
57. **Bellosics i. m. 185.**
58. **Erdélyi P.**, Régi babonák és kuruzslások. Ethn. XI (1900) 81.
59. **Farkas i. m. 151.**
60. Uo. 154, 161.
61. Szoboszlainé gy. EA 2374.
62. **Bellosics B.**, Délvidéki magyar babonák. Ethn. X (1899). 306.
63. **Magyari—Kossa Gy.**, Magyar orvostörténeti emlékek II. Bp. 1929, 6.
64. Szoboszlainé gy. EA. 2374.
65. **Vörös F. gy.**, HOMNA (Herman Ottó Múzeum Adattára, Miskolc) 1969.
66. **Herczeg L. gy. HOMNA 1969.**
67. **Nagy B. gy. HOMNA 1953.**
68. Szoboszlainé gy. EA 2369. 2.
69. **Moór E.**, Kuruzslások Rábagyarmaton. Ethn. XLVI (1935) 29.
70. Saját gy. Elmondta: Nagy Sándor tsz-tag, 1964. okt. 7.
71. **Versényi Gy.**, Erdélyi népmondák. Ethn. XII (1901) 220.
72. **Schram i. m. I. 302.**
73. Uo. 129.
74. **Farkas i. m. 154.**
75. **Tomayné gy. EA.**
76. **Farkas i. m. 154.**
77. Saját gy. Elmondta: Nagy Sándor tsz-tag, 1964. okt. 7.
78. **Oláh Andor gy. JAMNA 17.**
79. Uo.
80. **Gönczi i. m. 1895. 328.**
81. **Bene Zs. gy. HOMNA 1953. október.**
82. **Szendrey Zs.**, Szalontal jeles napok. Ethn. XXVII (1916) 76.
83. **Babus J.**, A lónyai vizek néprajza. Népr. Közl. IV (1959) 3. sz. 98.
84. **Magyari—Kossa i. m. 6.**
85. **Trencsényi—Waldapfel I.**, Mitológia. Bp. 1960, 274.
86. **Szendrey Zs.**, A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethn. LXVIII (1937) 160.
87. **Károli J.**, Magyarország kígyóinak átnézete. Bp. 1879, 12—15.
88. **Balló I.**, Régi paraszt háziorvosságok jegyzéke. Ethn. 1900, 413.
89. Ethn. IX (1898) 357.
90. **Barla Sz. J.**, Régi babonás gyógy módok. Ethn. XVIII (1907) 225.
91. **Diószegi i. m. 92.**
92. Uo.
93. **Barla i. m. 225.**
94. **Ruszkovics István meséi.** Magyar Népmesekatalógus 4. Szerk.: Kovács Á. Bp. 1968, 102.
95. **Babus i. m. 98.**
96. **Schram i. m. I. 278.**
97. **Oláh A. gy. JAMNA 17.**
98. **Jávorka S.—Csapody V.**, Erdő mező virágai. Bp. 1958, 73.
99. Uo. 50. tábla.
100. **Czuczor—Fogarasi i. m. 744.**
101. **Tikos B.**, Adatok a hortobágyi növények kérdéséhez. Nyr 75 (1951) 430.
102. **Schram i. m. II. 463, 465.**
103. **Szendrey i. m. 1916. 77.**
104. **Versényi i. m. 220.**
105. **Gönczi i. m. 1895. 328.**
106. **Relkovič D.**, Harkányi mondák és néphit. Ethn. XXXVI (1925) 176.
107. **Gönczi i. m. 1895. 328.**
108. **Lippert i. m. 493.**

109. Káldy J., Bakonyi babonák és szólásmódok. Ethn. X (1899) 310.
110. Singer i. m. 234.
111. Bellosics i. m. 310.
112. Solymossy S., A vas babonás ereje. Ethn. XLIV (1933) 97—117.
113. Szoboszlainé gy. EA. 2369. 8.
114. Gönczi i. m. 1895. 328.
115. Gönczi F., Szereklmi „teemények” Gőcsejben és Hetésben. Ethn. XVIII (1907) 35.
116. Versényi i. m. 221.
117. Szendrey i. m. 1916. 76.; Jankó i. m. 414.
118. Gönczi i. m. 1895. 328.; Bellosics i. m. 1899. 305.; Hegedűs L., Népi beszélgetések az Ormán-ságból. Pécs 1946, 86.
119. Diószegi V. gy. EA 3049. 111.
120. Bellosics i. m. 1899. 309.
121. Ethn. XXXVII (1926) 139.
122. Révai S., Baranyai babonák. Ethn. XVI (1905) 296.
123. Balassa i. m. 171.
124. Uo. 617.; Erdész S., Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. Jósa András Múzeum Évkönyve I (1958). Bp. 1960, 215—226.
125. Schram i. m. I. 146.
126. Schram i. m. II. 113.
127. Uo. 609.
128. Uo. 707.
129. Balassa i. m. 257.
130. Uo. 262—265.
131. Solymossy S., A magyar ősi hitvilág. Magyarság Néprajza IV (harmadik kiadás). Bp. 1943, 377.; O. Nagy G., Mi fán terem? Bp. 1957, 237.; Erdész i. m. 1960. 223.
132. Komáromy A., Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910, XVIII.
133. S. Thompson, Motif—Index II. FFC 107. Helsinki 1933, D 100—199.; T. P. Cross, Motif—Index of Early Irish Literature. Bloomington 1952, D 192.
134. Schram i. m. II. 432.
135. Vajda L., Csodálatos történetek pásztorokról és állatokról. Ethn. LV (1944) 142.
136. L. Röhrich, Die Sage vom Schlangenbann. In: Volksüberlieferung. Göttingen 1968, 327.; Peuckert i. m. 1961, 36. 150—151.
137. Röhrich i. m. 331—332.
138. Uo. 341.
139. Baktay E., Rámájana és Mahábhárata. Bp. 1960, 469—471.
140. Röhrich i. m. 344.
141. Vajkai A., Az Ördögös molnárlegény. Ethn. LVIII (1947) 55—69.
142. Ethn. XXI (1910) 29.
143. Sróth P., Mármarosi oláh babonák. Ethn. II (1891) 363.
144. Lippert i. m. 493.
145. Szendrey Zs., A néphit fehér kígyója. Ethn. XLIV (1933) 162.
146. Diószegi i. m. 92.
147. Gönczi i. m. 1914. 224, 227.
148. Marzell i. m. 200—202.
149. Uo. 203—207.
150. Saját gy. Elmondta: Papp János 78 é. juhász, Kállósemjén—Újfalurét, 1963. ápr. 3.
151. Saját gy. Elmondta: Orbán András 82 é. tsz.-tag, Zsarolyán, 1967. márc. 13.
152. Saját gy. Elmondta: Jármí Béla 89 é. tsz.-tag, Penyige, 1967. márc. 13.
153. Bükkaranyos, Szoboszlainé gy. EA 2374. 36.; Bükkszentlászló, Szoboszlainé gy. EA 2369. 19.; Feketekőrsvölgy, Ethn. XXVII 83.; Gőcsej, Ethn. XV. 32.; Harkány, Ethn. XXXVI 176.; Ipolylitke, Ethn. VI 231.; Kákics, Kiss G., Ormánység. Bp. 1937, 157.; Karcsa, Balassa i. m. 172.; Kállósemjén, saját gy., JAMNA; Kisgyőr, Szoboszlainé gy. EA 2374. 103.; Kishartyán, Pesovár E. gy. EA 2744. 42.; Kisvárd, Muraközi A. gy. JAMNA; Koppányszántó, Takács L. gy. EA 2308. 24.; Letkés, Ethn. VI 231.; Lónya, Babus i. m. 97.; Nagyar, Luby M., Fogyó legelőkn. É. n. 55.; Nemesborzova, saját gy.; Nyírbátor, saját gy.; Nyíregyháza, saját gy.; Onod, Takács D. gy. HOMNA 2256.; Pátroha, Bodnár B. gy. JAMNA; Penyige, saját gy.; Sármellék, Dégh L. gy.; Szenna, Diószegi V. gy. EA 3053. 29.; Szentes, Ethn. XIII 377.; Tiszabercel, saját gy.; Újdombrád, Dégh L., Gémes B., Voigt V. gyűjtésel; Vái (Szoboszlainé gy.; Zsarolyán, saját gy.
154. Kállósemjén, saját gy.
155. Nyíregyháza, saját gy.
156. Újdombrád, Voigt V. gy.
157. Almágy, Gömör m. Nyr. XXIII 388.

158. Pátroha, Bodnár B. gy.
159. Kisvárdá, Muraközi A. gy.
160. Ethn. IX (1898) 325.
161. Kisvárdá, Muraközi A. gy.
162. Penyige, saját gy.
163. Szabolcs vármegye monográfiája. Szerk.: Borovszky S. Bp. 1900, 168.
164. Lónya, Babus i. m. 97.
165. Feketekőrösvölgy Ethn. XXVII 83.
166. Nyírbátor, saját gy.
167. Göcsej, Ethn. XV 35.
168. Nyíregyháza, saját gy.
169. Dömsöd, Szoboszlainé gy. EA; Harkány, Ethn. XXXVI. 176.; Kisgyőr, Szoboszlainé gy. EA 2374.; Drávapalkonya, Hegedüs i. m. 86.
170. Nyírbátor, saját gy.
171. Tiszabercel, saját gy.
172. Zsarolyán, saját gy.
173. **Kandra K.**, Magyar Mythológia. Eger 1897, 145—146.
174. **Ortutay Gy.**, Fedics Mihály mesél. ÜMNGy. I. Bp. 1940, 297, 401.; **Balassa i. m.** 129, 273, 361.
175. **Balassa i. m.** 172.
176. Nyírbátor, saját gy.
177. **H. Wilslocki**, Aus dem Volksleben der Magyaren. München 1893, 86.
178. **Hermann A.**, Kígyókövet fújni. Ethn. VII (1896) 480.
179. **Szendrey i. m.** 1937. 166.
180. Saját gy. Elmondta: Jóni Ferenc 72 é. napszámos, Ramocsaháza, 1961. márc. 27.
181. Saját gy. Elmondta: Papp János 78 é. juhász, Kállósemjén—Újfalurét, 1963. máj. 5.
182. Gesta Romanorum. Ford.: Haller J. RMK 18. Bp. 1900, 327.; **Bátorliget**, Ortutay i. m. 286.; **Boda**, Berze Nagy J., Baranyai néphagyományok III. Pécs 1940, 246.; **Sármellék**, Dégh L. gy.
183. **Borsodnádasd**, Lajos A. gy. HOMNA 794.; **Nógrád m.**, Ethn. VI. 232.; **Kállósemjén**, saját gy.; **Ozd**, Vörös F. gy. HOMNA; **Rácalmás**, Dobos I. gy.; **Kandra i. m.** 183.
184. Újdombrád, Voigt. V. gy.
185. Lónya, Babus i. m. 97.
186. Újdombrád, Dégh L. gy.
187. Kisvárdá, Muraközi A. gy.
188. Szentés, Ethn. XIII (1902) 377.
189. Feketekőrösvölgy, Ethn. XXVII (1916) 83.
190. Ipolylítke, Nyr XXX 581.
191. Gergelyfalva, Nyr XXIII 388.
192. **Szívós B.**, A kígyókőről. Ethn. XIII (1902) 377.
193. **Gönczi F.**, A kígyókő s fúvása. Ethn. XV (1904) 32—35.
194. Uo.; **Hermann i. m.**; **Szarvas G.**, Követ fújni. Nyr XXIII 385—390.; **Tolnai L.**, A kígyókő. Ethn. XII (1901) 289—296.
195. **Wilslocki i. m.** 83.
196. Uo. 86.
197. **Hermann i. m.** 478.
198. Uo. 480.; Ethn. XXIII (1912) 161.
199. **Hermann i. m.** 481.
200. Uo. 479—480.
201. Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart 1955, 141.
202. **Peuckert i. m.** 1961. 150—151.

Magyarország honfoglalás kori (X. sz.) népességének termete

A magyar paleoantropológiának kialakulásától fogva legtöbbet tanulmányozott területe a magyarság etnogenezisének vizsgálata. Az elmúlt évtizedekben a kutatás számos területre terjedt ki, és jelentős eredményeket ért el. Mindezek ellenére jó néhány olyan elméleti és metodikai probléma áll fenn, melyeknek beható vizsgálata hozzásegít a magyarság etnogenezisének alaposabb megismeréséhez.

Az etnogenetikai kérdések differenciált kidolgozása keretében egy igen sokat tanulmányozott jelleg — a termet — alakulásának vizsgálatát tűztem ki célul hazánk területének honfoglaláskori népességén. Ezáltal a vizsgálat egyaránt szorosan kapcsolódik a testmagasság kiszámításának metodikai kérdéseire, valamint a történeti népességek struktúrájának biológiai rekonstrukciójához (NEMESKÉRI 1962).*

ANYAG ÉS MÓDSZER

A paleoantropológiai termetrekonstrukciónak archeológiai és antropológiai feltételei vannak. Ezek a következők:

a) archeológiai feltételek:

- pontos sírmegjelölés,
- az egyén, illetve a temető megfelelő kronológiai meghatározottsága.

b) antropológiai feltételek:

- legalább egy ép végtagcsont,
- megbízható nem-meghatározás,
- megbízható életkor-meghatározás.

Ha a vizsgálati sorozat ezeket a feltételeket kielégíti, a testmagasság a megfelelően megválasztott módszerrel meghatározható. A következőkben csak a felnőttek termetének kiszámításakor felmerülő kérdésekről esik szó.

Első lépésként a végtagcsontok méreteit kell megállapítani, melyeket a megfelelő sírmegjelöléssel a jobb és bal oldali hosszúcsontok esetében külön-külön táblázatos formában célszerű megadni. Ezzel az új szempontú szintetizáló feldolgozások lehetőségét teremtjük meg.

Legeredményesebben természetesen akkor dolgozunk, ha a végtagcsontoknak mindazon méreteit megállapítjuk, melyekből a leggyakrabban használatos eljárásokkal a termetre következtetni lehet. A MARTIN (1928) szerinti méretek mindkét nem esetében a következők: humerus (1), (2); radius (1), (1/b), (2); ulna (1), (2); femur (1), (2); tibia (1), (1/b); fibula (1). (BACH 1965, BREITINGER 1938, DUPERTUIS—HADDEN 1951, MANOUVRIER 1893, PEARSON 1899, TELKKÁ 1950, TROTTER—GLESER 1952).

A termet kiszámítására szolgáló formulát feltehetőleg a vizsgált népesség, ill. népességek alkati arányai szabják meg, azaz ezt figyelembe véve kell megválasztani.

*Dr. Nemeskéri János tud. tanácsadónak munkámat segítő hasznos tanácsaiért, valamint közöletlen osteometriai adatainak felhasználásáért hálás köszönettel tartozok.

Ma általánosan elfogadott vélemény szerint a népesség térbeli és időbeli helyzetét veszik figyelembe. A választott módszert irodalmi hivatkozással közölni kell.

Az individuális termetértékek közzététele az új szempontú vizsgálatok nélkülözhetetlen feltétele.

Ha feldolgozásunkban több egyén termetét határoztuk meg egy népességen belül, érdemes a MARTIN (1928) által megadott termetkategóriákban az egyedi és a százalékos megoszlást feltüntetni, hogy az összehasonlítást e tekintetben is megtehessek.

Mindezek után érthető, hogy a legteljesebb elemzést, így a legtöbb információt csak teljesen feltárt temetők alapján adhatunk, mert ilyen esetekben lehetőség nyílik az egyes embertani jellegek populációsintű összehasonlító vizsgálatára. A részleges temetőfeltárások, s ezek során az antropológiai leletek bármilyen szempontú szelekciója (be nem gyűjtése) a rekonstrukciós vizsgálatok különböző mértékű korlátait szabja.

Jelen dolgozat közzétett embertani leletekre, valamint NEMESKÉRI János közölt anyagára támaszkodik (azon egyének esetében, ahol csak az individuális termetérték áll rendelkezésemre, a vizsgálatot csak a szakirodalomban közölt adatokhoz hasonló szempontok alapján végezhettem el).

Mivel a feldolgozás szempontjait a termetrekonstrukció archeológiai és antropológiai feltételei döntően befolyásolják, az anyag és módszer adta problémákat ezek kapcsán érdemes áttekinteni.

1. A TEMETŐ ÉS AZ EGYÉN (ILL. A NÉPESSÉG) KRONOLÓGIAI MEGHATÁROZOTTSÁGA

A X—XIII. századi temetők időrendi csoportosítását az 1. ábra tünteti fel. Ezek közül ebben a tanulmányban csak a X. századi temetők népessége kerül részletes feldolgozásra.

(A X. században kezdődő és a XI., illetve a XII. században felhagyott temetők népességének struktúrája a hosszabb ideig tartó együttélés — viszonylagos endogámia — miatt a X. századiakétól eltérő. Erről ld.: SZATHMÁRY 1974.)

Sajnos az antropológiai feldolgozásokkal párhuzamos régészeti munkák nagy része nem teszi elég világossá a temetők belső kronológiáját: a temetkezési rendet, s így ezen a téren kénytelenek vagyunk beérni olyan — kétségkívül részletesebb vizsgálatot igénylő — temetőkeltezéssel, mint például a négy évszázadot magába foglaló X—XIII. század.

2. AZ ANTROPOLÓGIAI LELETEK VIZSGÁLATA

a) A vizsgált egyének életkora

Összehasonlító vizsgálatra minden 23 éves, illetve ennél idősebb egyén termetértékeit felhasználhatjuk, mert a termet felnőttkori változásaival nem jár együtt a végtagcsontok hosszmereteinek jelentős mértékű csökkenése avagy növekedése.

Abban az esetben, ha az életkor nem kategóriával (Ad., Mat. ...), hanem egy számszerűen kifejezett intervallummal adott, a termet csak akkor használható fel a vizsgálatokhoz, ha az intervallum legalább 50%-a a felnőtt kor (Ad.) alsó határán (23 év) túl esik.

Így például annak az egyénnek a termete, akinek a megállapított életkora 20—25 év, a vizsgálati sorozatba beválasztható, mert a korára meghatározott intervallum 50%-a esik az adultus korcsoportba.

Ezzel szemben egy 20—24 éves korban elhalálozott egyén termetadatát összehasonlító vizsgálatunkhoz nem használhatjuk fel.

b) A termetrekonstrukció módszerének megválasztásáról

A testmagasság rekonstrukciójának sikere elsősorban attól függ, hogy a választott

eljárása kidolgozásához felhasznált embertani sorozat és a vizsgált népesség alkati arányai milyen mértékben illeszkednek egymáshoz. Ezáltal a számított testmagasság főként relativisztikus összehasonlításokra alkalmas, melyet csakis ugyanazon módszerrel rekonstruált termetértékekkel végezhetünk el.

A különböző eljárások eredményei között ugyanis — mint az a regressziós koeficiensek és regressziós állandók értékeiből következik — jelentős eltéréseket tapasztalhatunk, melyek az individuális adatok eloszlásától függően a variációs sor egyes tartományában különböző mértékűek.

A populációstruktúra reális leírását tehát csak azonos módszerrel meghatározott termetértékekkel végezhetjük el, s ez a praktikum az összehasonlító vizsgálatok szempontjából is jelentős előnnyel jár.

A közép-európai szerzők többsége ma a BREITINGER (1938) és BACH (1965) eljárásaival számított eredményeket tartja legelfogadhatóbbnak. Ezek a metodikák németországi egyénekben végzett méréseken alapszanak.

A korábban követett MANOUVRIER (1893) és PEARSON (1899) féle módszereket főként azért érte sok bírálat, mert — a ROLLET (1888) által követett boncolási és mérési technikából eredően — a fekvő hulla testhosszát vetették össze a porcrészekkel együtt mért végtagsont-hosszúságokkal, s ez a bevezetett korrekciók ellenére jelentős hibához vezethet. Másrészt pedig ROLLET (1888) eredményei dél-franciaországi egyénekben végzett méréseken alapszanak, akiknek alkati arányai Közép-Európa jelenkori népességeinek jelentős részétől eltérők. Tüzetes elemző vizsgálat hiányában nem tudni, hogy mennyiben érvényesül ez a megállapítás különböző korban élt történeti népességekre. (V. ö.: KURTH 1954.) Az eddigi kritikai tanulmányoknak, észrevételeknek igen nagy hiányosságuk, hogy főként a számított testmagasság értékeinek, átlagértékeinek realitásával kapcsolatosak, s a történeti népességek struktúrájának reális rekonstrukciója szempontjából az eljárások hatékonyságát nem elemezték.

Tanulmányomban a X. századi népességek termetének alakulását egyrészt a szakirodalomban közzét vizsgálatok eredményei alapján elemzem, másrészt kritikai szempontok szerint BREITINGER (1938) és BACH (1965) eljárásainak felhasználásával értékelem.

c) A végtagsontok méreteinek meghatározásáról

Ahhoz, hogy a különböző módszerekkel meghatározott termetértékeket a férfiak esetében BREITINGER (1938), a nők esetében BACH (1965) eljárásával is kiszámítsuk, szükség van egyénenként a hosszúcsontok méreteire.

A megjelent közleményekben azonban a szerzők nem adják meg minden esetben a végtagsontok méreteit, s ennek következtében a publikált leletek egynegyede az új szempontú rekonstrukcióhoz nem áll rendelkezésre. Ha a hosszúcsontok méretei adottak, az esetek 90%-ánál további problémát jelent, hogy a szerzők csak az általuk választott termetmeghatározási módszerekhez felhasználható méreteket közlik.

BREITINGER (1938) és BACH (1965) táblázatainak felhasználásához a radius paralelhosszára, valamint a tibia medialis condylus — malleolus hosszúságára (MARTIN szerinti lb méretek) van szükség. Ugyanekkor a leírt leletek között — különösen az utóbbira nézve — igen kevés adatot találunk. Az összehasonlító vizsgálatok eredményeit azonban jelentősen torzítaná, ha a testmagasság kiszámítását az egyének egy részénél a femur, a tibia, a humerus és a radius méretei alapján; más részénél pedig a radius és a tibia méreteinek elhagyásával végeznénk, minthogy a proximalis és a distalis végtagelemek és a testmagasság korrelatív kapcsolata törvényszerűen eltérő (v. ö.: BACH 1965, BREITINGER 1938, DUPERTUIS és HADDEN 1951, PEARSON 1899, TROTTER és GLESER 1952, 1958, TELKKÁ 1950). A femur és a humerus MARTIN (1928) szerinti 1. méretét a legtöbb szerző közli. Ezért a termet meghatározását BREITINGER (1938) és BACH (1965) táblázatainak felhasználásával minden esetben

csak a femur és a humerus legnagyobb hosszúsága alapján végeztem. Ennek következtében a rekonstrukció reprezentációja a közölt eredmények lehetőségeinél némileg alacsonyabb, de szűkebb határok között variál.

(Azon X. századi szériák esetében, ahol a végtagcsontok minden mérete rendelkezésre állt, BREITINGER (1938) és BACH (1965) módszerével a legtöbb esetben a femur és a humerus hosszából számított termetértékek állnak az individuális átlagértékekhez legközelebb.)

d) *A termet kategóriánkénti megoszlásáról*

A MARTIN (1928) által leírt termetkategóriák recens népességek termetének empirikus gyakorisági eloszlásainak vizsgálatán alapszanak. A testmagasság rekonstrukciójára szolgáló eljárások azonban jelentős transzformatív tulajdonsággal rendelkeznek. Ez elsősorban a termetértékek és átlagértékek vonatkozásában értendő, s ha egyazon eljárást követünk, a termetbeli komponensek relatív gyakorisági arányait lényegesen nem érinti. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy pl. a magas termetkategóriában leptokurtikus eloszlást kapunk, s így a termetkategóriák szerinti megoszlásnak semmilyen differenciátív jelentősége nincs. Jelen vizsgálataim alapján úgy tűnik, hogy BACH (1965) eljárásával — BREITINGER-ével szemben (1938) — legalább 5%-os szinten szignifikánsan leptokurtikus eloszlás várható, ami a magas termetkategóriába esik. Ez a jelenség a BACH—BREITINGER módszer megbízhatóságát jelentősen csökkenti.

Vizsgálataimban, ha egy népességnek csak a termetkategóriánkénti megoszlása volt publikálva, ezt a hasonló szempontok szerinti értékeléskor figyelembe vettem.

A X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETÉNEK KORÁBBI VIZSGÁLATA

Hazánk honfoglaláskori népességének termetével BARTUCZ (1938) foglalkozott behatóbban. Munkájában a székesfehérvár-rádiótelepi, a pilinyi, a hencidai és a kenézli temetőben feltárt csontvázak (41 férfi és 39 nő) alapján a honfoglaló magyarországi termetátlagát férfiak esetében 163,64 cm-nek, nők esetében 152,5 cm-nek határozta meg.

Végkonklúzióként megállapította, hogy a honfoglaló magyarok termete szűkebb határok közötti értékeket vett fel, mint azt a jelenkori népesség esetében tapasztalhatjuk. Ebből a honfoglalók taxonómiai összetételének a mainál egységesebb voltára következtetett.

Az említett négy temető közül azonban csak a két utóbbi X. századi. A székesfehérvár-rádiótelepi temető használata a XI. századra is kiterjed, míg a pilinyi a XI. századra tehető. Az alacsony egyedszám, a kevés lelőhely, illetve a kronológiai eltérések miatt ezeket az eredményeket feltétlenül kritikával kell fogadni.

BARTUCZ ebben a tanulmányában honfoglalókról ír, s nem veszi figyelembe a honfoglalás korában hazánk területén élt népeket (illetve ezeknek leszármazottjait), melyek etnikailag, taxonómiai összetételükben és strukturálisan is differenciált összetételűek voltak. Ezért fokozottan hangsúlyozom, hogy a továbbiakban vizsgálataim a X. századi népekre vonatkoznak, etnikumra való tekintet nélkül.

VIZSGÁLATAIM EREDMÉNYEI

Magyarország területén a X. században élt férfiak termetátlaga a szakirodalomban közölt vizsgálatok alapján 166,09 cm. Ez 2,56 cm-rel magasabb, mint a BARTUCZ (1938) által megállapított érték (1. táblázat). Az új vizsgálat (tehát a BREITINGER és BACH módszerével a femur és a humerus hosszúsága alapján meghatározott testmagasság) még ennél is magasabb 2,80 cm-rel (168,89 cm). A magasabb egyedszám elle-

nére az új vizsgálat esetében a minta terjedelme 0,8 cm-rel kisebb, ami az ugyanazon módszer következetes alkalmazásával van összefüggésben.

A szórás, valamint a variációs koefficiensek értéke egyaránt arra utal, hogy azonos módszer szerint végezve a termetrekonstrukciót, az elénk táruló kép egységesebb. (Nem jelenti azonban ez a struktúra homogenitását!) Hasonló következtetést vonhatunk le az egyszeres és a kétszeres szóráshatáron kívül eső esetek számából is.

A nők esetében a termetátlag a publikált eredmények alapján 154,70 cm; a BARTUCZ (1938) által megállapítottól 2,2 cm-rel magasabb. Az új vizsgálat szerint ez az érték 161,34 cm, amely tehát mindkét átlagot lényegesen meghaladja (6,64, illetve 8,84 cm-rel.)

Ha elemzésünket olyan temetők népességeire is kiterjesztjük, melyek X—XI. vagy X—XII. századiak, a testmagasság átlagos értéke minden esetben alacsonyabb (2. táblázat). Ez a jelenség a népességek együttélésének időtartama, valamint a populációk gen pool-modifikációja közötti összefüggés kérdését veti fel. A további részletes vizsgálatokat célszerű lenne kiterjeszteni az endogám és exogám szakaszok által befolyásolt populációstruktúra ciklicitásának megfigyelésére.

A BARTUCZ (1938) által számított termetbeli nemi differencia 11,14 cm, míg a közölt vizsgálatok alapján ez az érték 11,39 cm. BREITINGER (1938) és BACH (1965) eljárásaival meghatározva a nemi különbség 7,55 cm; feltűnően alacsony.

A férfiak termetének varianciája mindkét vizsgálatosorozat szerint meghaladja a nőkéét, melynek magyarázatát a nők homogénebb struktúrájában is láthatjuk. Figyelemre méltó azonban az a jelenség, hogy BACH (1965) rekonstrukciós szisztémájával (a végtagszontok méreteinek varianciájához képest) számított termetértékek varianciája meglepően alacsony, a variációterjedelem szűk. Ennek következtében a publikált és az újabb vizsgálatok varianciadifferenciája jelentős. E jelenség — amely az Árpád-kori szériákra vonatkozóan is megerősíthető (SZATHMÁRY 1974) — a BACH (1965) féle eljárás kritikai felülvizsgálatának igényét veti fel. A problémát jól megvilágítja az is, hogy a két vizsgálatosorozat szerint a számított termetértékek szórásának differenciája a férfiak esetében minimális (0,21), a nők esetében viszont jelentős (1,14).

A X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETÉNEK MEGOSZLÁSA

Először tekintsük át röviden a *termetkategóriánkénti* (MARTIN 1928) *megoszlást*. A publikált vizsgálatok összegzése szerint a X. századi férfiak között a kisközepes termetűek vannak a legnagyobb arányban (25,76%) képviselve (3. táblázat, 2/I. ábra). A népesség jelentős részét alkotják a közepes és a nagyközepes termetűek is. E három termetkategóriába tartozó egyének alkotják a vizsgált népesség legnagyobb részét (73,08%).

Az új vizsgálat eredményei alapján viszont a magas termetűek nagy arányára mutathatunk rá (41,23%). A közölt vizsgálatok eredményeivel szemben a kisközepes és az alacsony termetű egyének aránya alacsony. (3. táblázat, 2/II. ábra.)

A X—XI. és a X—XII. századi temetők népességeire vonatkozóan a közölt vizsgálatok esetében a fentebb ismertetett kép lényegesen nem módosul. Az újabb vizsgálat eredményei alapján a magas termetűek aránya kisebb, s főként a nagyközepeseké nagyobb, mint azt a X. századi népesség esetében tapasztaltuk. (4. ábra, 4. táblázat.)

Ez a jelenség rámutat arra a tendenciára, hogy az Árpád-korban a testmagasság csökkenésével kell számolni; ellentétben BARTUCZ (1938) véleményével, mely szerint a honfoglaláskortól kezdve a termetátlag fokozatosan emelkedik.

A nők termetkategóriánkénti megoszlása a közölt vizsgálatok alapján lényeges hasonlóságot mutat a férfiakéval (3. táblázat, 3/I. ábra). A különbség mindössze ab-

ban áll, hogy a vizsgált népesség egészéhez képest a kisközepesek aránya nagyobb, az alacsony termetűeké pedig kisebb.

Az új vizsgálat szerint a X. századi nők döntő többsége magas termetű (81,52%), de ez egyrészt BACH (1965) eljárásának transzformatív tulajdonságaival magyarázható. (3/II. ábra.)

A X—XI. és a X—XII. századi temetők anyagával kibővített értékelés a közölt vizsgálatok alapján kapott értékeket annyiban módosítja, amennyiben az alacsony és a kisközepes termetkategóriába tartozó egyének arányának csökkenését főként a nagy-közepes termetűek arányának növekedése kíséri.

A csak X. századra keltezett népességekhez képest az új vizsgálat szerint kevesebb a magas termetű, s több a közepes termetű egyén (4. táblázat, 5. ábra). Ezen eredmények alapján arra következtethetünk, hogy a korai Árpád-kor folyamán a termetkategóriánkénti megoszlás (s ezen keresztül a népességek struktúrája) egyre kiegyensúlyozottabbá vált, s ezzel együtt a testmagasság variációja kiszélesedett. (V. ö.: SZATHMÁRY 1974.) Természetesen azt is figyelembe kell venni e jelenség értelmezésekor, hogy a különböző időintervallummal keltezett (illetve együtt élt) népességek struktúrája feltételezhetően jellegzetes vonásokat mutat. Ezáltal nincs kizárva, hogy a X—XI. és X—XII. századi populációk struktúrájának sajátos vonásaira mutathatunk rá. Említésre méltó pl., hogy a X. században — amikor országunk területén magyar honfoglalók és különböző etnikai töredékek (illetve utódaik) éltek — a termet variációterjedelme szűkebb, mint a több évszázaddal keltezett népességeké.

Ezek után térjünk át a *gyakorisági eloszlások* elemzésére.

Miután korábban az azonos rekonstrukciós módszerrel elért eredmények nagyobb realitását mutattuk ki, a konklúziókat főként az új vizsgálat alapján kell megállapítani.

Amint az a 6. ábrán látható, az új vizsgálat alapján a hisztogramnak két módusza van, az egyik a nagyközepes (167 cm), a másik a magas termetkategóriába (172 cm) esik. A közölt vizsgálatok alapján az eloszlás sokkal egyenletesebb, bár a görbe szintén két értéknél kulminál (166 és 169 cm).

Ugyanezen vizsgálati szempont szerint a nők termeteloszlásában több hiátuszt tapasztalunk. A módusz 152 cm-nél van. Ez bizonyos mértékig a strukturális heterogenitásra enged következtetni. (7. ábra.)

Az újabb vizsgálat eredményeinek eloszlására a magas gyakorisági értékek a jellemzők. A hisztogramm két ponton; 160—161 cm-nél és 165 cm-nél mutat maximumot. Mindezekből két lényeges következtetés vonható le:

- a) A többféle rekonstrukciós módszer együttes alkalmazása nem teszi lehetővé a népességek struktúrájának reális leírását. Ha a testmagasságot a férfiak esetében BREITINGER (1938), a nők esetében BACH (1965) eljárásával határozzuk meg, az eloszlás nemek közötti összehasonlítását csak kellő körültekintéssel végezhetjük el, mert eredményeik variabilitása eltérő.
- b) Magyarország X. századi népessége — a testmagasság eloszlásának kettős módusza alapján — két embertani komponensre különül. Ennek mértéke feltehetőleg a férfiak esetében kifejezettebb.

E jelenség — melyhez hasonlót az Árpád-korban már nem tapasztalunk (SZATHMÁRY 1974) — valószínűleg a helyi etnikai töredékek és a honfoglaló magyarság viszonylag korlátozott mértékű biológiai kapcsolatára utal. E struktúrákép kialakulását, az egyes jelenségek értelmezését a VI—IX. századi népességek termetének hasonló szempontok alapján elvégzendő vizsgálata teszi majd lehetővé.

A X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETÉNEK FÖLDRAJZI RÉGIÓK SZERINTI ELEMZÉSE

A különböző földrajzi régiók népességének termetét a korábbi tapasztalatok alapján csak a BREITINGER (1938) és BACH (1965) módszereivel számított értékek felhasználásával végeztem el. Az ország területét öt tájegységre osztottam, figyelembe véve az egyének számát és a területi megoszlást.

- I. Észak-Dunántúl; melynek déli határa a Balaton északkelet—délnyugat irányú vonala.
- II. Dél-Dunántúl.
- III. Északkelet-Magyarország; melynek déli határa a Duna-könyöktől kelet felé húzott egyenes.
- IV. Duna—Tisza köze.
- V. Tiszántúl.

(Lásd a 6. és 7. táblázatot, valamint a 8. és 9. ábrát.) Minden tájegységen belül meghatároztam a népesség termetkategóriánkénti megoszlását, valamint a termetátlatot. Ezeket az eredményeket férfiakra vonatkozóan a 6. táblázatban és a 10. ábrán, nőkre vonatkozóan a 7. táblázatban és a 11. ábrán foglaltam össze.

Az elemzés során kitűnik, hogy a nők a területenkénti megoszlásra nézve egységesebb struktúrát mutatnak, mint a férfiak. Ez a korábbiak során felmerült okokkal magyarázható, ami a BACH (1965) féle módszer differenciativitását csökkenti.

A férfiak és a nők termetátlagát együtt értékelve jól érzékelhető, hogy az észak-dunántúli és a tiszántúli népesség testmagassága között van a leglényegesebb eltérés. A tiszántúli népesség termetátlaga mindkét nem esetében a legmagasabb.

A férfiak esetében a két dunántúli csoport termete között nincs nagy értékű egyezés (bár a dél-dunántúli csoportra vonatkozó adatok reprezentációja minimális).

Míg az észak-dunántúli népesség termetmegoszlása az északkelet-magyarországiéhoz, addig a dél-dunántúli népességé a Duna—Tisza-köziéhez áll a legközelebb. Mindkét esetben jól mutatja ezt a magas és a nagyközepes termetűek egymáshoz viszonyított aránya, amely elemzésünkben azért is lényeges, mert a gyakorisági eloszlások ezekben a tartományokban kulmináltak.

A testmagasság átlagos értékei a fenti megállapításnak nem mondanak ellent. Mindebből arra következtethetünk, hogy a Duna két partján a X. században élt népségek számára a folyó nem szabhatott éles természeti határt.

A tiszántúli csoport termetkategóriánkénti megoszlásához az északkelet-magyarországi közel áll, szembetűnő azonban a Duna—Tisza-közi népesség eltérő struktúrája. Ez utóbbi csoport helyzete a termetmegoszlást illetően igen érdekes, mert annak ellenére, hogy a vizsgált földrajzi régiók mindegyikével területi kontinuitás áll fenn, e téren kevés hasonló vonást találunk.

Ennek okát feltehetőleg abban kell keresnünk, hogy a népségek bizonyos mértékű migrációja minden irányból könnyen elérhette a Duna—Tisza közét, s ezáltal a termetmegoszlás mindig a különböző komponensek be- és kivándorlási mértékétől függően alakulhatott.

A nők esetében — metodikai okok miatt — kevés megbízható konklúziót vonhatunk le. Az észak-dunántúli és a tiszántúli csoport termetparamétereinek hasonlósága — a férfiak esetében tapasztaltakkal párhuzamosan — a nőknél is az északkelet-magyarországi népségen keresztül „valósulhat meg”.

A Duna—Tisza-közi csoport leginkább az északkelet-magyarországgal, valamint feltehetően a dél-dunántúlival mutat szorosabb kapcsolatot — bár a termetátlag a férfiakétól eltérő módon ezen a területen a legalacsonyabb.

A TESTMAGASSÁG ÉS A KOPONYA HOSSZÚSÁG-SZÉLESSÉG JELZŐJE KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS VIZSGÁLATA

Míg a teljes csontvázra vonatkozóan a testmagasság a legtöbbet tanulmányozott embertani jelleg, a koponyán végzett vizsgálatok lehetőség szerint minden esetben kiterjednek a koponya hosszúság-szélesség jelzőjének meghatározására (MARTIN 8:1; MARTIN 1928).

A testmagasság és a koponya jelző filogenetikai alakulása egy-egy evolúciós trendet képvisel; mégpedig mindkettő értéke emelkedő tendenciát mutat. Méltán vetődik fel tehát a kérdés, hogy van-e összefüggés a két polifaktorosan meghatározott jelleg alakulása között.

Erre a vizsgálatra csak térben és időben jól meghatározott embertani sorozatok alkalmasak. Ezért kézenfekvő, hogy a X. századi népesség természetének elemzése után most ezt a problémát is megvizsgáljuk.

Ennek érdekében mindkét nemre vonatkozóan a közölt és az új termetvizsgálatok alapján ábrázoltam az individuális értékpárokat (12—15. ábra).

A testmagasság-, valamint a koponyajelző-kategóriák szerinti megoszlást a 8—11. táblázatok „a” részében foglaltam össze. A százalékos megoszlást ezen táblázatok alapján a 16. és a 17. ábrán az „A” és a „B” részben ábrázoltam. Az ilyen módszerrel végzett vizsgálat a termetkategóriák terjedelmének egyenlőtlensége miatt nem adhat reális információt. Ezért, ha az ábrázolásnál a könnyen áttekinthető négyzetes diagramhoz ragaszkodunk, az egyes értékpárok kategóriánkénti ábrázolásánál, illetve eloszlásánál ezt figyelembe kell venni.

A 8—11. táblázatok „b” részei ezeket a korrigált értékeket tünteti fel, melyek a 16. és a 17. ábra „C” és „D” részeiben ábrázolva vannak. A kérdés további elemzését ezek alapján végeztem el.

A publikált termetadatok alapján végzett elemzés a férfiak esetében semmilyen általános törvényszerűség felismeréséhez nem vezetett, mindössze azt a megállapítást tehetjük, hogy a kisközepesek és az alacsony termetűek inkább dolichokranok, míg a közepes termetűek meso- és brachykranok.

Az újabb termetrekonstrukció értékei szerint a kisközepes termetűek nagy része dolichokran, a közepes termetűek meso- és brachykranok, a nagyközepes és a magas termetűek legnagyobb része pedig mesokran.

Ezek alapján a férfiakra vonatkozóan az a törvényszerűség domborodik ki, hogy minél alacsonyabb a testmagasság, annál inkább nő a dolichokranok aránya.

A nők esetében a közölt vizsgálatok szerint az alacsony, a kisközepes, a közepes és a nagyközepes termetkategóriákba tartozó egyének nagyobb része mesokrannál rövidebb fejű. Ez a tendencia nem vonatkozik a magas termetűekre.

A testmagasság újabb rekonstrukciója alapján számított eredményekből kitűnik, hogy a nagyközepes termetűek általában brachykranok, a magas termetűek között döntő többségben meso- és dolichokranokat találunk (míg az egyetlen igen magas termetű egyén hyperdolichokran).

Ebből egyrészt az következik, hogy a nők minél alacsonyabb termetűek, annál nagyobb arányban vannak képviselve közöttük a brachykranok. Másrészt pedig minél magasabb termetűek, a dolichokranok aránya ezzel párhuzamosan nő.

A koponyajelző és a testmagasság összefüggésében tehát a X. századi férfiak és nők struktúrája között ellentétes tendenciát figyelhetünk meg. Indikátora lehet ez annak a jelenségnek, hogy a X. században a két nem struktúrája eltérő. Arra a kérdésre, hogy ez a honfoglalók abnormis nemi arányának, vagy ennek nyomán egy különös párválasztási rendszernek köszönhető-e, az avarkori népességek hasonló vizsgálata nélkül nem dönthető el.

Az a megállapítás mindenestre elég megbízhatónak látszik, hogy a X. századi népesség jól differenciálható a természetbeli komponensek révén. Ez azonban úgy valósul meg, hogy a két nem struktúrája eltérő, tehát a nemek egyes embertani komponenseinek nincsenek komplementerei.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányom a X. században Magyarországon élt népségek testmagasságának kérdéseivel foglalkozik. Az egységes metodika következetes alkalmazásával nyert rekonstruált termetadatok újabb lehetőséget nyújtanak a honfoglaló magyarság etnogenetikai kérdéseinek differenciált kidolgozásához.

Az elvégzett vizsgálat kritikailag elemezte a paleoantropológiai termetrekonstrukció egyes kérdéseit.

Lényeges szempont volt a vizsgálat során az archeológiai és az antropológiai feltételek számbavétele és a közlésre kerülő eredmények egységes rendszerbe foglalása. A kritikailag végzett kontrollvizsgálat szükségességét mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy az ide vonatkozó paleoantropológiai kutatások eltérő módszerekkel — számos hibaforrással — határozták meg és tették közzé a termetre vonatkozó vizsgálati eredményeket. Az említett metodikai heterogenitás, a korábbi kutatások korlátozott célkitűzéseiből eredő hiányosságok és ezáltal a szakirodalomba bekerült helytelen adatok indokolták a szintézisre törekvő elemzés elvégzését.

A tanulmány a régészetiileg hiteles közzétett embertani leletek alapján számított termetértékekre támaszkodik.

Eredményeimet az alábbiakban foglalom össze:

1. A férfiak esetében BREITINGER (1938), a nők esetében BACH (1965) eljárásával a femur és a humerus legnagyobb hosszúságából határoztam meg az individuális testmagasságot, illetve a népesség statisztikus termetparamétereit. Az ily módon megállapított termetátlag minden sorozat esetében a korábban végzett vizsgálatok alapján számított értékeket meghaladja.

Az archeológiai feltételek szerint X. századnak igazolt férfiak új meghatározás szerinti termetátlaga 168,89 cm, amely az eddigi egyetlen összefoglaló értékelés (BARTUCZ 1938) eredményével szemben 5,25 cm-rel magasabb (a korábbi átlag 163,64 cm).

A nők esetében ez az eltérés még nagyobb mértékű (8,84 cm). (Korábbi átlag — BARTUCZ 1938: — 152,50 cm. A szakirodalomban közölt eredmények szintézise alapján számított átlagos testmagasság a férfiak esetében 166,09 cm, a nők esetében 154,70 cm.

A számított statisztikus paraméterek a termet rekonstrukciójának metodikai kérdéseit is felvetik. Nem valószínű ugyanis, hogy az irreálisan magas átlagértéket, valamint alacsony varianciát meghatározó BACH (1965) féle metodikával (amely az európai szerzők körében egyre nagyobb népszerűségnek örvend) a népségek struktúrája reálisan rekonstruálható.

2. A X. századi népesség termetkategóriánkénti megoszlása — MARTIN (1928) beosztását véve alapul — a magas termetűek dominanciáját mutatja. Ez a megállapítás a nők esetében a szembetűnőbb, ahol a már említett metodikai okok miatt az egyének több mint 80%-a tartozik ebbe a kategóriába.

Az ismertetett eredmények lényegesen eltérnek a BARTUCZ (1938) által számított arányoktól. Ő ugyanis a közepes és kisközepes termetűek dominanciáját hangsúlyozza.

3. A szakirodalomban közölt, többféle rekonstrukciós módszer alkalmazásával számított gyakorisági eloszlások a népesség struktúráképét jelentősen torzítják.

Az új vizsgálat eredményei mellett tanúskodnak, hogy a X. századi népesség mindkét nem esetében két eltérő termetű komponensre különül.

4. A tájegységenkénti elemzés szerint az ország délkeleti és északnyugati részének népessége között tapasztalunk lényeges differenciát. (Férfiak: Tiszántúl — 170,0 cm, Észak-Dunántúl 168,7 cm; nők: Tiszántúl 162,4 cm, Észak-Dunántúl — 160,7 cm.)
5. A testmagasság és a koponya hosszúság-szélesség jelzőjének (MARTIN — 8:1) összefüggéséből a férfiak esetében az állapítható meg, hogy a kisközepes termetűek között nagy arányban képviselt a dolichokrania. A nők esetében — ezzel ellentétben — a nagyközepes termet és a brachykrania, illetve a magas termet és a dolichokrania között találunk összefüggést. E jelenség a két nem strukturális eltérése utal.

Az elvégzett vizsgálatból két lényeges végkonklúzió következik.

- I. Jelenleg az antropológiai szakirodalomban közölt termetértékek nem felelnek meg szüntetizáló jellegű elemzésnek, értékelések követelményeinek. Ezért a történeti népességek testmagasságáról alkotandó átfogó kép érdekében az egységes szempontok szerinti rekonstrukciót kell következetesen alkalmazni.
- II. Hazánk területén a X. században élt népességre nézve az eredmények minden oldalról azt a megállapítást támasztják alá, hogy a férfiak és a nők között — de a két nemen belül is — lényeges strukturális heterogénia állhatott fenn.

Annak eldöntését, hogy ezek az eredmények etnikai vonatkozásban milyen értelemben értékelhetők, csakis kellő komplexitású és humángenetikai megfontolások alapján végzett széles körű kutatás hivatott a jövőben elvégezni.

IRODALOM

- ACSÁDI, GY., NEMESKÉRI, J. (1956): La population de la Transdanubia Nord-Est X^e et XIe siècles. *Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung.*, 50: 359—415.
- ACSÁDI, GY., NEMESKÉRI, J. (1959): La population de Székesfehérvár X^e et XIe siècles. *Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung.*, 51: 493—564.
- BACH, H. (1965): Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz.*, 29: 12—21.
- BARTUCZ, L. (1938): A magyar ember. Budapest
- BARTUCZ, L. (1939): A hevesi honfoglaló magyar csontváz. *Folia Arch.*, 1—2: 204—206.
- BREITINGER, E. (1938): Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *Anthrop. Anz.*, 14: 249—274.
- DUPERTUIS, C. W., HADDEN, J. A. (1951): On the reconstruction of stature from long bones. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 79: 15—53.
- ÉRY, K. K. (1967): Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological data. *Alba Regia*, 8—9: 93—147.
- ÉRY, K. K. (1970a): The skeletal remains of a tenth century population at Dunaalmás, Hungary. *Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung.* 62: 405—412.
- ÉRY, K. K. (1970b): Anthropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. *Anthrop. Hung.*, 9: 9—62.
- ÉRY, K. K. (1971): The anthropological examination of a tenth century population at Tengelic, Hungary. *Anthrop. Hung.*, 10: 49—90.
- FARKAS GY., LIPTÁK, P. (1965): Adatok Orosháza X—XIII. századi népességének embertani ismeretéhez. In: *Orosháza története*. Orosháza, 204—220.
- FARKAS GY., LOTTERHOF, E., MARCSIK, A. (1969): A Hódmezővásárhely-Nagyszilgeten és Küköbkháza-Újtelepen feltárt sírok antropológiai leleteinek értékelése. *MFME 1969/1*: 123—130.
- FEHÉR, G., ÉRY, K. K., KRALOVÁNSZKY, A. (1962): A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. *Rég. Tan.*, 1, Budapest.

- KURTH, G. (1954): Ein Beitrag zur Vergleichbarkeit errechneter Körperhöhen. *Z. Morph. Anthrop.*, 46: 317—370.
- LIPTÁK, P. (1951): Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Altungarn. *Acta Arch. Hung.*, 2: 231—249.
- LIPTÁK, P. (1952): New Hungarian skeletal remains of the 10th century from the Danube-Tisza plain. *Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung.*, 3: 227—287.
- LIPTÁK, P. (1954): An anthropological survey of magyar prehistory. *Acta Lingu. Hung.*, 4: 133—170.
- LIPTÁK, P. (1957): Awaren und Magyaren im Dounau-Theiss zwischenstromgebiet. *Acta Arch. Hung.*, 8: 199—268.
- LIPTÁK, P. (1962): Honfoglaláskori csontvázlelet Ötvenyben. *Arrabona*, 27—31.
- LIPTÁK, P., FARKAS, GY. (1967): A békés-povádzugi őskori és 10—12. századi temető csontvázmaradványainak embertani vizsgálata. *Anthrop. Közl.*, 11: 127—163.
- LIPTÁK, P., MARCSIK, A. (1971): Anthropological investigation of the cemeteries from the 10th and 10—11th centuries, excavated at Szarvas. *Acta Biol. Szeged*, 17: 209—221.
- LOTTERHOF, E. (1971): A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 1: 89—103.
- MALÁN, M. (1941): X. századbéli magyarok csontmaradványainak embertani vizsgálata. *Folia Arch.*, 3—4: 193—206.
- MALÁN, M. (1956): Sur le matériel anthropologique de la découverte de Nógrádkövesd. *Crania Hung.*, 1: 25—32.
- MANOUVRIER, L. (1893): La détermination de la taille après les grands os des membres. *Mémoires de la Soc. d'Anthrop. de Paris*, 4: 347—402.
- MARTIN, R. (1928): *Lehrbuch der Anthropologie*. II., 2. Aufl. Gustav Fischer, Jena
- MARTIN, R., SALLER, K. (1957): *Lehrbuch der Anthropologie*. I., Gustav Fischer, Stuttgart
- MOLLISON, Th. (1938): Spezielle Methoden anthropologischer Messung. In: ABDERHALDEN, *Handbuch Biologischer Arbeitsmethoden*. Berlin — Wien, 529—682.
- NEMESKÉRI, J. (1943): Embertan és magyar őstörténet. In: LIGETI, A *magyarság őstörténete*. Budapest, 223—239.
- NEMESKÉRI, J. (1947): Honfoglaláskori magyarság — Árpádkori magyarság. *Antiquitas Hung.*, 2: 64—80.
- NEMESKÉRI, J. (1948): Újabb adatok a X. századi magyarság embertani ismeretéhez. *Arch. Ért.*, 7—9: 382—393.
- NEMESKÉRI, J. (1962): Problèmes de la reconstruction biologique en anthropologie historique. VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Paris, 669—675.
- NEMESKÉRI, J., GÁSPÁRDY, G. (1954): Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásához. Az üllői és az egri honfoglaláskori temetők embertani vizsgálata. *Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung.*, 5: 405—426.
- PEARSON, K. (1899): On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Mathem. Contrib. to the Theory of Evolution*, V. *Philos. Transact. of the Roy. Soc., A*, 192: 169—244.
- ROLLET, E. (1888): De la mensuration des os longs des membres, dans ses rapports avec l'anthropologie, la clinique et la médecine judiciaire. Lyon
- SZATHMÁRY, L. (1974): Magyarország területén az Árpádkorban (XI—XIII. század) élt népesség termete. *Egyet. szakdolgozat, KLTE, Debrecen*
- TELKKÁ, A. (1950): On the prediction of human stature from long bones. *Acta Anat.*, 9: 103—117.
- TROTTER, M., GLEESER, G. (1952): Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 10: 463—514.
- TROTTER, M., GLEESER, G. (1958): A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and long bones after death. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 16: 79—123.
- WOLANSKI, N. (1953): Graficzna metoda obliczania wzrostu na kości długich. *Przeg. Anthropol.*, 19: 403—404.

Közlésre érkezett: 1974. szeptember 5-én.

Arrived: 05. 09. 1974.

The Stature of the Population in the Territory of Hungary at the Time of Hungarian Conquest [10th-century] (Summary)

My study deals with the problems of the stature of the population in the territory of Hungary in the 10th century (at the time of conquest). The reconstructed data on stature gained through the consistent application of a homogeneous methodology provide new possibilities to the complex treatment of the ethnogenetic questions of Magyar conquerors.

The investigation has critically analysed the methods for determining stature that have so far been used in anthropological research pointing out which of the methods yield the most reliable estimation.

It was essential throughout the whole investigation to take stock of the archeological and anthropological conditions, and to systematize the findings. The need for critical control-examination can hardly be proved better than by the fact that the related paleoanthropological researches applying different methods have determined stature and published findings with many sources of error. The mentioned heterogeneity, the shortcomings of the former investigations with limited aims and the important false data that can be found in professional literature made synthetic investigations necessary.

THE FINDINGS ARE AS FOLLOWS:

1. Of the critically analysed methods for the determination of stature I adopted Breitingger's (1938) with males and Bach's (1965) with females and I determined individual stature data from the maximum length of the femur and the humerus and in the cases of groups of finds from the average of stature. Determined in this way, the average of stature with all series exceeds all the average stature data based on earlier investigations.

According to archeological conditions, the males' stature average of 168.89 centimeters for the 10th century is proved by the new determinations, which figure equals a stature 5.25 centimeters taller compared to the result of the so far single comprehensive evaluation (Bartucz 1938) where the average for males was 163.64 centimeters. In the case of females this difference is even more pronounced, for the new average, 161.34 centimeters, is 8.76 centimeters taller than Bartucz's (1938) average of 152.50 centimeters. It follows from the aforesaid that the determinations concerning the stature of the 10th-century population require essential modification.

2. Taking Martin's classification (1928) as a basis, the distribution of the 10th-century population as to the categories of stature shows the dominance of the tall-statured, which is more surprising in the case of women where more than 80 percent of the persons investigated fell under this category. As to the results, they also contradict those of Bartucz (1938) achieved from investigations of a population of

few individuals and of already disputable chronological composition, which put emphasis on the large proportion of the medium and medium-short stature.

3. The series of stature-variations published in professional literature and calculated by the application of various methods for stature determination do not give a realistic or appreciable picture. The series of stature-variations produced by the new investigations evince the fact that, with both sexes, the 10th-century population can be grouped into two components of different stature.

4. As to the regional distribution of stature, the difference between the stature of the populations of the South-Eastern and the North-Western parts of the country is the most marked, the population of the Trans-Tisza region being the taller. (Males: for the Trans-Tisza region, 170.0 centimeters; for North-Transdanubia, 168.7 centimeters. Females: for the Trans-Tisza region, 162.4 centimeters; for North-Transdanubia, 160.7 centimeters.)

5. From the relations of the attributes of stature and the length and width index of the cranium (Martin, 8:1; Martin 1928) it can be judged that among the males of medium-short stature dolichocephalic's is represented by a large proportion. In the case of women, however, one finds a similar relationship between the medium-tall stature and brachycephalic, and between tall stature and dolichocephalic. These relationships naturally refer to taxonomic aspects.

Two conclusions can be drawn from the investigations:

- I. For the time being the data for stature published in the anthropological literature fall short of the requirements of a synthetic analysis and evaluation. Thus, to create a comprehensive picture of the stature of the 10th-century population the unified aspects of reconstruction should be applied consistently.
- II. Concerning the 10th-century population in the territory of our country the new complex investigations support the view that there may have been a taxonomical difference between the stature of men and women and within either of the two sexes also.

To decide how far and in what sense these results can be evaluated from an ethnic point of view only an appropriately complex and expansive research programme based on humangenetical considerations will be sufficient.

by L. Szathmáry

Die Körperhöhe der Bevölkerung auf dem Gebiet Ungarns in der Zeit der Landnahme [X. Jahrhundert] (Zusammenfassung)

Meine Arbeit behandelt die Fragen der Körpergrösse der Bevölkerung, die im X. Jahrhundert (die Zeit der Landnahme) im Gebiet Ungarns gelebt hat. Die mit folgerichtiger Anwendung von einheitlicher Methodik gewonnenen, rekonstruierten Körpergrösse-Angaben geben neue Möglichkeiten die ethnogenetischen Fragen des landnehmenden Ungarntums differenziert auszuarbeiten.

Die vollendete Untersuchung analysierte kritisch die Methoden zur Bestimmung der Körperhöhe, die in der Praxis der anthropologischen Untersuchungen bis jetzt gebraucht wurden; und stellte die Methoden fest, die zur exaktesten Schätzung der realen Körperhöhe am meisten brauchbar sind.

Im Laufe der Untersuchung kamen sehr wesentliche Fragen vor: die anthropologischen und archäologischen Bedingungen mussten berücksichtigt werden, und die zur Veröffentlichung gewidmeten Ergebnissen musste man endlich zu einer Einheit zusammenfassen.

Die Notwendigkeit der kritisch vollendeten Kontrolluntersuchungen kann nichts besser bestätigen, als die Tatsache, dass die sich auf die Körperhöhe beziehenden Untersuchungsergebnisse der einschlägigen paleoanthropologischen Forschungen nach verschiedenen Methoden — und so auch mit mehreren Fehlerquellen — bestimmt und publiziert wurden. Die Vollendung der Synthese anstrebenden Untersuchungen begründen zahlreiche Motive: die schon erwähnte methodische Heterogenität, die aus den Zwecken der vorherigen Forschungen stammenden Unvollkommenheiten, und — aber gar nicht zuletzt — die ungenauen Angaben der Fachliteratur.

Im Folgenden möchte ich die Ergebnisse meiner Untersuchung zusammenfassen.

1. Unter den kritisch analysierten Methoden Berechnung der Körperhöhe die von Breiting (1938) für Männer, die von Bach (1965) für Frauen angenommen, habe ich zuerst die Körperhöhenwerte aus der grössten Länge der Femurs und des Humerus berechnet, und dann für jede Fundgruppe auch die Körperhöhendurchschnitte.

Der auf diese Art bestimmte Durchschnitt der Körperhöhe übersteigt bei jeden Fundgruppen die nach vorherigen Untersuchungen veröffentlichten Durchschnittswerte.

Der Durchschnitt der Körperhöhe der Männer die den archäologischen Bedingungen nach im X. Jahrhundert gelebt haben, ergibt sich aus den neuen Berechnungen für 168,89 Zm.; den Ergebnissen der ersten zusammenfassenden Wertung von Bartucz (1938) gegenüber entspricht dieser Mittelwert einer 5,25 Zm. höheren Körperhöhe (der frühere war bei den Männern 163,64 Zm.).

Bei den Frauen ist diese Abweichung grösseren Massens, weil der neue Mittelwert (161,34 Zm.) von den von Bartucz (1938) für die Frauen bestimmten Körpergrösse-durchschnitten (152,50 Zm.) mit 8,84 Zm. abweicht.

Es folgt also aus den vorstehenden, dass die Bestimmungen, die sich auf die Körperhöhe der Bevölkerung Ungarns im X. Jahrhundert beziehen, elementarer Änderungen bedürfen.

2. Die Einteilung von Martin (1928) als Grundlage angenommen, zeigt die Verteilung der Bevölkerung Ungarns im X. Jahrhundert — den Kategorien der Körperhöhe nach — die Dominanz der Individuen hohen Wuchses: diese Tatsache ist besonders bei den Frauen auffallend, wo mehr als das 80 % der untersuchten Personen in diese Körperhöhe-Kategorie fallen. Die Ergebnisse stehen auch in dieser Beziehung denen gegenüber, die Bartucz (1938) aus der Untersuchung einer Bevölkerung von wenigen Individuen und von einer chronologischen Zusammenstellung, die heute schon bestreitbar ist, bekommen hat; diese Werte betonen auch die grosse Ausdehnung der Individuen mittleren und klein-mittleren Wuchses.

3. Die Serien von Körperhöhen-Varianten, die mit Anwendung von verschiedenen Methoden zur Berechnung der Körperhöhe bestimmt wurden, und in der Fachliteratur veröffentlicht sind, geben kein reales, wertbares Bild. Die Serien von Körperhöhe-Varianten der neuen Untersuchungen beweisen, dass die Bevölkerung des X. Jahrhunderts sich bei beiden Geschlechtern zu zwei Komponenten von verschiedenen Körperhöhen differenziert.

4. Die Verteilung der Körperhöhe nach Landschaften zeigt den allergrössten Körperhöhen-Unterschied zwischen den Bevölkerungen der südöstlichen und nordwestlichen Landesteile: für die Bevölkerung der Landschaft links der Theiss.

(Männer: links der Theiss — 170,0 Zm., Nord-Transdanubien 168,7 Zm.; Frauen: links der Theiss — 162,4 Zm., Nord-Transdanubien — 160,7 Zm.).

5. Aus dem Zusammenhang der Körperhöhe und des Längenbreiten-Index des Schädels folgt bei den Männern, dass unter den Individuen klein-mittleren Wuchses die Dolichocephalie grosse Ausdehnungen annimmt.

Bei den Frauen finden wir einen Zusammenhang — im Gegensatz zu der vorigen — zwischen dem gross-mittleren Wuchs und der Brachykephalie; bez. zwischen dem hohen Wuchs und der Dolichocephalie. Diese Zusammenhänge zeigen verständnis-mässig auch taxonomische Beziehungen.

Aus den vollendeten Untersuchungen folgen zwei wichtigen Konklusionen.

1. Heutzutage entsprechen die in der anthropologischen Fachliteratur veröffentlichten Körperhöhenwerte den Forderungen einer Analyse und Schätzung synthetischen Charakters nicht. Eben darum im Interesse eines umfassenden Bildes von der Körperhöhe der Bevölkerung im X. Jahrhundert muss der Anspruch nach einer mit einheitlichen Methoden vollendeten Rekonstruktion folgerichtig gebraucht werden.
2. Hinsichtlich der Bevölkerung, die im X. Jahrhundert im Gebiet Ungarns gelebt hat, bestätigen die neuen Untersuchungen von allen Seiten die Tatsache, dass zwischen den Männern und den Frauen — aber innerhalb der Geschlechtern auch — auf dem Grunde der Körperhöhe eine taxonomische Differenz sein konnte.

Die ethnogenetische Schätzbarkeit dieser Ergebnisse zu bestimmen ist nur eine weitumfassende Untersuchung von notwendiger Komplexität fähig, die auf Grunde humangenetischer Erwägungen vollendet sein wird.

László Szathmáry

**A MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN ÉLT X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETÉNEK
STATISZTIKAI ADATAI A X. SZÁZADI TEMETŐK ALAPJÁN.**

A közölt vizsgálatok szerint:

Nem	N	$M \pm m$	$V_{min.} - V_{max.}$	s	s^2	v	S	2S	3S
Férfi	99	$166,09 \pm 0,43$	157,0—176,5	4,42	18,01	2,56	29	6	—
Nő	76	$154,70 \pm 0,45$	144,6—164,8	3,94	15,49	2,54	24	5	—

Az új vizsgálat szerint:

Nem	N	$M \pm m$	$V_{min.} - V_{max.}$	s	s^2	v	S	2S	3S
Férfi	114	$168,89 \pm 0,39$	159,3—178,0	4,21	17,68	2,49	37	3	—
Nő	91	$161,34 \pm 0,29$	153,3—168,4	2,80	7,86	1,74	34	3	—

N = esetszám

M = középérték

m = a középérték hibája

$V_{min.} - V_{max.}$ = a minta terjedelme

s = szórás

s^2 = szórásnégyzet

v = variációs együttható

S = a szóráson kívül eső esetek száma

2S = a kétszeres szóráson kívül eső esetek száma

3S = a háromszoros szóráson kívül eső esetek száma

2. táblázat

A MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN ÉLT X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETÉNEK KÖZÉPÉRTÉKE A X., A X—XI. ÉS A X—XII. SZÁZADI TEMETŐK ALAPJÁN.

A között vizsgálatok szerint:

Nem	N	M
Férfi	151,83	166,00
Nő	120,82	155,36

Az új vizsgálatok szerint:

Nem	N	M
Férfi	181,49	168,64
Nő	146,50	161,51

3. táblázat

A MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN ÉLT X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA A X. SZÁZADI TEMETŐK ALAPJÁN.

Termetkategóriák (MARTIN 1928)	A között vizsgálatok szerint				Az új vizsgálat szerint			
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Alacsony	9	8,65	2	2,50	1	0,88	—	—
Kisközepes	27	25,76	26	32,50	13	11,40	—	—
Közepes	25	24,04	20	25,00	26	22,81	1	1,10
Nagyközepes	24	23,28	18	22,50	27	23,68	15	16,48
Magas	19	18,27	14	17,50	47	41,23	74	81,32
Igen magas	—	—	—	—	—	—	1	1,10
ÖSSZESEN	104	100,00	80	100,00	114	100,00	91	100,00

4. táblázat

A MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN ÉLT X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA A X., A X—XI. ÉS A X—XII. SZÁZADI TEMETŐK ALAPJÁN.

Termetkategóriák (MARTIN 1928)	A között vizsgálatok szerint				Az új vizsgálat szerint			
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Igen alacsony	0,33	0,21	—	—	—	—	—	—
Alacsony	14,83	9,45	5,16	4,13	3,83	2,11	—	—
Kisközepes	39,17	24,98	34,83	27,90	21,50	11,85	—	—
Közepes	38,50	24,55	28,17	22,57	36,00	19,84	3,33	2,31
Nagyközepes	34,67	22,11	30,33	24,30	49,50	27,27	22,33	15,47
Magas	29,33	18,70	24,50	19,63	70,66	38,93	116,33	80,60
Igen magas	—	—	1,83	1,47	—	—	2,33	1,62
ÖSSZESEN	156,83	100,00	124,82	100,00	181,49	100,00	144,32	100,00

A X. SZÁZADI NÉPESSÉG TERMETÁTLAGA TEMETŐNKÉNT.

LELŐHELY	Vizsg.	FÉRFIAK		NŐK	
		N	M	N	M
1. Békés-Povádzug	Tkv	2	173,0	—	—
	Tuv	2	174,2	—	—
2. Csákvár-Rókahegy	Tkv	—	—	1	150,5
	Tuv	—	—	—	—
3. Derekegyháza	Tkv	—	—	1	163,6
	Tuv	—	—	1	164,6
4. Dunaalmás	Tkv	3	167,9	4	152,3
	Tuv	3	170,7	4	160,4
5. Gyula	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	1	168,5	—	—
6. Halimba-Cseres	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	30	168,4	28	160,8
7. Hencida	Tkv	1	165,5	—	—
	Tuv	2	166,6	4	163,8
8. Heves	Tkv	—	—	1	150,0
	Tuv	—	—	1	157,8
9. Homokmégy-Halom	Tkv	2	160,5	2	156,5
	Tuv	2	164,4	2	161,4
10. Jánoshalma-Kisrét	Tkv	—	—	1	154,0
	Tuv	—	—	1	160,3
11. Kál	Tkv	21	166,2	23	154,6
	Tuv	21	169,1	22	161,4
12. Karos	Tkv	3	165,7	—	—
	Tuv	3	167,8	—	—
13. Kenézlő	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	4	168,1	2	159,5
14. Kübekháza-Újtelep	Tkv	5	162,4	4	154,0
	Tuv	—	—	—	—
15. Mezőtúr	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	1	173,0	—	—
16. Mohács-Téglagyár	Tkv	1	167,8	—	—
	Tuv	—	—	—	—
17. Nagykőrös	Tkv	2	165,5	—	—
	Tuv	2	168,8	—	—
18. Nagylók-Erdőmajor	Tkv	1	167,1	—	—
	Tuv	1	168,5	—	—
19. Nógrádkövesd	Tkv	2	168,5	—	—
	Tuv	2	171,2	—	—
20. Orosháza-Dózsa Tsz.	Tkv	4	169,0	1	144,6
	Tuv	4	171,7	1	156,3
21. Orosháza-Görbics tanya	Tkv	1	170,2	2	152,3
	Tuv	1	172,9	2	160,0
22. Ókéscke (Tiszakécske)	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	1	175,5	—	—
23. Öttevény	Tkv	1	161,0	—	—
	Tuv	1	163,3	—	—

LELŐHELY	Vizsg.	FÉRFIAK		NŐK	
		N	M	N	M
24. Pest(Szent)Erzsébet	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	—	—	1	158,7
25. Pótharasztipuszta (Újhartyán)	Tkv	—	—	—	—
	Tuv	1	167,1	—	—
26. Sárbogárd	Tkv	18	166,0	12	155,1
	Tuv	—	—	—	—
27. Szabadkígyós-Pál-ligeti tábla	Tkv	6	166,1	3	154,0
	Tuv	6	169,6	3	161,1
28. Szabadkígyós-Tangazdaság	Tkv	9	165,7	2	155,5
	Tuv	9	169,0	2	161,2
29. Szarvas-Tessedik utca	Tkv	—	—	1	156,0
	Tuv	—	—	—	—
30. Szob-Kiserdő	Tkv	3	162,1	3	159,1
	Tuv	3	165,3	3	165,0
31. Tengelic	Tkv	7	165,6	8	154,9
	Tuv	7	168,4	9	161,7
32. Tiszaderzs	Tkv	1	167,0	—	—
	Tuv	1	170,1	—	—
33. Tiszaeszlár-Bashalom	Tkv	—	—	1	151,0
	Tuv	—	—	—	—
34. Tiszaeszlár-Újtelep	Tkv	—	—	1	156,0
	Tuv	—	—	—	—
35. Tömörkény	Tkv	1	164,5	—	—
	Tuv	1	167,2	—	—
36. Üllő-Ilona út	Tkv	5	164,4	5	156,9
	Tuv	5	169,0	5	162,2
Összesen	Tkv	99	166,09	76	154,70
	Tuv	114	168,89	91	161,34

Tkv = termet, — a közölt vizsgálat alapján.

Tuv = termet, — az új vizsgálat alapján.

A X. SZÁZADI TEMETŐK NÉPESSÉGÉNEK FÖLDRAJZI RÉGIÓK SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA. FÉRFIAK.

I. Észak-dunántúli csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
4.	Dunaalmás	3	170,7	—	—	—	1	2
6.	Halimba-Cseres	30	168,4	1	2	12	5	10
23.	Öttevény	1	163,3	—	1	—	—	—
Összesen		34	168,7	1	3	12	6	12
%		100,0	—	2,9	8,9	35,3	17,6	35,3

II. Dél-dunántúli csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
18.	Nagylók-Erdőmajor	1	168,5	—	—	—	1	—
31.	Tengelic	7	168,4	—	—	2	2	3
Összesen		8	168,4	—	—	2	2	3
%		100,0	—	—	—	25,0	37,5	37,5

III. Északkelet-magyarországi csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
11.	Kál	21	169,1	—	3	5	4	9
12.	Karos	3	168,7	—	1	—	1	1
13.	Kenézlő	4	168,1	—	1	1	—	2
19.	Nógrádkövesd	2	171,2	—	—	—	—	2
30.	Szob-Kiserdő	3	165,3	—	1	—	2	—
Összesen		33	168,6	—	6	6	7	14
%		100,0	—	—	18,2	18,2	21,2	42,4

IV. Duna—Tisza-közi csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
9.	Homokmég—Halom	2	164,4	—	1	1	—	—
17.	Nagykőrös	2	168,8	—	—	—	2	—
25.	Pótharasztipusza	1	167,1	—	—	—	1	—
22.	Ókéske	1	175,5	—	—	—	—	1
35.	Tömörkény	1	167,2	—	—	—	1	—
36.	Üllő-Ilona út	5	169,0	—	1	—	1	3
Összesen		12	168,4	—	2	1	5	4
%		100,0	—	—	16,7	8,3	41,7	33,3

V. Tiszántúli csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
1.	Békés-Povárdzug	2	174,2	—	—	—	—	2
5.	Gyula	1	188,5	—	—	—	1	—
7.	Hencida	2	166,8	—	—	1	1	—
15.	Mezőtúr	1	173,0	—	—	—	—	1
20.	Orosháza-Dózsa Tsz	4	171,1	—	—	—	1	3
21.	Orosháza-Görbics t.	1	172,9	—	—	—	—	1
27.	Szabadkígyós-Pállig.	6	169,6	—	1	1	1	3
28.	Szabadkígyós Tg.	9	169,0	—	1	3	2	3
32.	Tiszaderzs	1	170,1	—	—	—	—	1
Összesen		27	170,0	—	2	5	6	14
%		100,0	—	—	7,4	18,5	22,2	51,9

A = alacsony; KK = kisközepes; K = közepes; NK = nagyközepes; M = magas; IM = igen magas (a jelzések a 7. táblázatban is hasonlóak).

7. táblázat

A X. SZÁZADI TEMETŐK NÉPESSÉGÉNEK FÖLDRAJZI RÉGIÓK SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA. NÖK.

I. Észak-dunántúli csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
4.	Dunaalmás	4	160,4	—	—	—	1	3
6.	Halimba-Cseres	28	160,8	—	—	1	6	21
Összesen		32	160,8	—	—	1	7	24
%		100,0	—	—	—	3,1	21,9	75,0

II. Dél-dunántúli csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
31.	Tengelic	9	161,7	—	—	—	—	9

III. Északkelet-magyarországi csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
8.	Heves	1	157,8	—	—	—	1	—
11.	Kál	22	161,4	—	—	—	3	20
13.	Kenézlő	2	159,5	—	—	—	1	1
30.	Szob-Kiserdő	3	165,0	—	—	—	—	3
Összesen		28	161,6	—	—	—	5	23
%		100,0	—	—	—	—	17,8	82,2

IV. Duna—Tisza-közi csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M
9.	Homokmégy-Halom	2	161,4	—	—	—	—	2
10.	Jánoshalma-Kisrét	1	160,3	—	—	—	—	1
24.	Pest(Szent)Erzsébet	1	158,7	—	—	—	1	—
36.	Üllő-Ilona út	5	164,5	—	—	—	—	5
Összesen		9	161,4	—	—	—	1	8
%		100,0	—	—	—	—	11,1	88,9

V. Tiszántúli csoport.

Sorsz.	Lelőhely	N	M	A	KK	K	NK	M	IM
3.	Derekegyháza	1	164,6	—	—	—	—	1	—
7.	Hencida	4	163,8	—	—	—	—	3	1
20.	Orosháza-Dózsa Tsz	1	156,3	—	—	—	1	—	—
21.	Orosháza-Görbics t.	2	160,0	—	—	—	—	2	—
27.	Szabadkígyós-Pállig.	3	161,1	—	—	—	1	2	—
28.	Szabadkígyós Tg.	2	161,2	—	—	—	—	2	—
Összesen		13	162,4	—	—	—	2	10	1
%		100,0	—	—	—	—	15,4	77,0	7,6

**A X. SZÁZADI FÉRFIAK TERMETE ÉS KOPONYAJELZŐJE KÖZÖTTI
ÖSSZEFÜGGÉS A KÖZÖLT VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.**

a.

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	—	—	1	1,5	—	—	—	—	—	—	1	1,5
Hyperbrachykran	—	—	—	—	4	5,8	3	4,3	—	—	7	10,1
Brachykran	1	1,5	3	4,3	6	8,7	2	2,9	2	2,9	14	20,3
Mesokran	1	1,5	5	7,2	6	8,7	6	8,7	5	7,2	23	33,3
Dolichokran	3	4,3	6	8,7	5	7,2	4	5,8	4	5,8	22	31,8
Hyperdolichokran	—	—	1	1,5	—	—	—	—	1	1,5	2	3,0
ÖSSZESEN	5	7,3	16	23,2	21	30,4	15	21,7	12	17,4	69	100,0

b. (a magyarázatot ld. a szövegben)

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	—	—	2,5	1,4	—	—	—	—	—	—	2,5	1,4
Hyperbrachykran	—	—	—	—	13,3	7,5	10,0	5,6	—	—	23,3	13,7
Brachykran	1	0,6	7,5	4,2	20,0	11,2	6,7	3,7	2	1,1	37,2	20,8
Mesokran	1	0,6	12,5	7,1	20,0	11,2	20,0	11,2	5	2,8	58,5	32,0
Dolichokran	3	1,7	15,0	8,6	16,7	9,3	13,3	7,5	4	2,2	52,0	27,6
Hyperdolichokran	—	—	2,5	1,4	—	—	—	—	1	1,1	3,5	2,5
ÖSSZESEN	5	2,9	40,0	22,7	70,0	39,2	50,0	28,0	12	7,2	177,0	100,0

**A X. SZÁZADI FÉRFIAK TERMETE ÉS KOPONYAJELZŐJE KÖZÖTTI
ÖSSZEFÜGGÉS AZ ÚJ VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.**

a.

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	—	—	—	—	1	1,6	—	—	—	—	1	1,6
Hyperbrachykran	—	—	1	1,6	—	—	2	3,1	1	1,6	4	6,3
Brachykran	—	—	—	—	3	4,7	4	6,2	5	7,8	12	18,7
Mesokran	—	—	2	3,1	3	4,7	8	12,5	11	17,1	24	37,4
Dolichokran	—	—	8	12,5	2	3,1	3	4,7	8	12,5	21	32,8
Hyperdolichokran	—	—	—	—	—	—	1	1,6	1	1,6	2	3,2
ÖSSZESEN	—	—	11	17,2	9	14,1	18	28,1	26	40,6	64	100,0

b. (a magyarázatot ld. a szövegben)

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	—	—	—	—	3,3	2,3	—	—	—	—	3,3	2,3
Hyperbrachykran	—	—	2,5	1,7	—	—	6,7	4,6	1,0	0,7	10,2	7,0
Brachykran	—	—	—	—	10,0	7,0	13,3	9,3	5,0	3,5	35,3	19,8
Mesokran	—	—	5,0	3,5	10,0	7,0	26,6	18,6	11,0	7,7	59,6	36,8
Dolichokran	—	—	20,0	13,9	6,7	4,6	10,0	7,0	8,0	5,6	44,7	31,1
Hyperdolichokran	—	—	—	—	—	—	3,3	2,3	1,0	0,7	4,3	3,0
ÖSSZESEN	—	—	27,5	19,1	30,0	20,9	59,9	41,8	26,0	18,2	143,4	100,0

**A X. SZÁZADI NŐK TERMETE ÉS KOPONYAJELZŐJE KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS
A KÖZÖLT VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.**

a.

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	1	1,7	—	—	1	1,7	1	1,7	—	—	2	5,1
Hyperbrachykran	—	—	2	3,3	1	1,7	1	1,7	2	3,3	7	10,0
Brachykran	—	—	6	10,0	5	8,3	3	5,0	1	1,7	15	25,0
Mesokran	1	1,7	6	10,0	6	10,0	5	8,3	5	8,3	23	38,3
Dolichokran	—	—	6	10,0	1	1,7	2	3,3	3	5,0	12	20,0
Hyperdolichokran	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,7	1	1,7
ÖSSZESEN	2	3,4	20	33,3	14	24,4	12	20,0	12	20,0	60	100,1

b. (a magyarázatot ld. a c. táblázatban)

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	1	0,7	—	—	3	2,1	3	2,1	—	—	7	4,9
Hyperbrachykran	—	—	5	3,5	3	2,1	3	2,1	2	1,4	13	9,1
Brachykran	—	—	15	10,6	15	10,6	9	6,3	1	0,7	40	28,2
Mesokran	1	0,7	15	10,6	18	12,7	15	10,6	5	3,5	54	38,1
Dolichokran	—	—	15	10,6	3	2,1	6	4,2	3	2,1	27	19,0
Hyperdolichokran	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,7	1	0,7
ÖSSZESEN	2	1,4	50	35,3	42	29,6	36	25,3	12	8,4	142	100,0

A X. SZÁZADI NŐK TERMETE ÉS KOPONYAJELZŐJE KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS
AZ ÚJ VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.

a.

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		Igen magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ultrabrachykran	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2,0	—	—	1	2,0
Hyperbrachykran	—	—	—	—	—	—	2	4,1	3	6,1	—	—	5	10,2
Brachykran	—	—	—	—	—	—	3	6,1	7	14,3	—	—	10	20,4
Mesokran	—	—	—	—	—	—	1	2,0	15	30,7	—	—	16	32,7
Dolichokran	—	—	—	—	—	—	—	—	15	30,7	—	—	15	30,7
Hyperdolichokran	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2,0	1	2,0	2	4,0
ÖSSZESEN	—	—	—	—	—	—	6	12,2	42	85,8	1	2,0	49	100,0

b. (a magyarázatot ld. a szövegben)

Koponyajelző (MARTIN 8:1)	Alacsony		Kisközepes		Közepes		Nagyközepes		Magas		Igen magas		ÖSSZESEN	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Ultrabrachykran	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,6	—	—	1	1,6
Hyperbrachykran	—	—	—	—	—	—	6	9,8	3	4,9	—	—	9	14,7
Brachykran	—	—	—	—	—	—	9	14,7	7	11,5	—	—	16	26,2
Mesokran	—	—	—	—	—	—	3	4,9	15	24,7	—	—	18	29,6
Dolichokran	—	—	—	—	—	—	—	—	15	24,7	—	—	15	24,7
Hyperdolichokran	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,6	1	1,6	2	3,2
ÖSSZESEN	—	—	—	—	—	—	18	29,4	42	69,1	1	1,6	61	100,0

**A X. SZÁZADI TEMETŐK EGYÉNEINEK TERMETE A KÖZÖLT ÉS AZ ÚJ
VIZSGÁLATOK SZERINT.**

Rövidítések: NEMESKÉRI nka. = NEMESKÉRI JÁNOS nem közölt anyaga
 módszer = a közölt vizsgálat természetmeghatározási módszere
 Tkv = termet, — a közölt vizsgálat alapján
 Tuv = termet, — az új vizsgálat alapján

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
1. Békés-Povárdzug (Lipták—Farkas 1967), módszer: Breitinger (1938)	45. 58.	171,2 174,8	171,8 176,6	— —	— —	— —
2. Csákvár-Rókahegy (Acsádi—Nemeskéri 1958), módszer: Manouvrier (1893)	—	—	—	—	150,5	—
3. Derekegyháza (Malán 1941), módszer: Manouvrier (1893)	—	—	—	4.	163,6	164,6
4. Dunaalmás (K. Éry 1970), módszer: Pearson (1899)—Wolanski (1953)	4. 9. 11. —	171,2 167,0 165,5 —	173,5 170,3 168,7 —	1. 6. 7. 8.	159,0 152,0 151,0 147,0	165,3 160,4 159,4 156,5
5. Gyula (Nemeskéri nka.)	4.	—	168,5	—	—	—
6. Halimba-Cseres (Nemeskéri nka.)	471. 586. 587.	168,7 — —	168,7 175,0 173,9	428. 433. 506.	— — —	164,9 158,0 166,0

12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
	616.	—	173,3	507.	—	163,2
	672.	—	166,9	619.	—	153,3
	695.	—	164,6	621.	—	160,5
	697.	—	164,3	623.	—	157,8
	728.	—	169,6	671.	—	164,3
	729.	—	168,4	674.	—	160,7
	733.	—	165,1	694.	—	160,2
	735.	—	166,8	696.	—	160,4
	739.	—	171,9	699.	—	160,3
	740.	—	176,0	701.	—	160,7
	741.	—	168,4	727.	—	156,1
	780.	—	159,3	742.	—	162,3
	785.	—	166,9	777.	—	158,2
	854.	—	166,7	781.	—	157,5
	860.	—	168,6	788.	—	162,1
	861.	—	160,7	821.	—	161,6
	862.	—	166,3	857.	—	157,6
	863.	—	163,5	876.	—	164,4
	870.	—	172,0	879.	—	164,1
	871.	—	175,8	882.	—	161,9
	872.	—	166,5	886.	—	160,7
	875.	—	166,6	888.	—	159,0
	877.	—	171,8	898.	—	160,0
	881.	—	166,0	899.	—	163,8
	890.	—	165,7	918.	—	161,7
	894.	—	170,6	—	—	—
	919.	—	171,5	—	—	—

12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
7. Hencida (Lipták 1954 és Nemeskéri nka.†), módszer:?	10.	165,5	168,0†	5.	—	159,6†
	18.	—	165,2†	6.	—	167,2†
	—	—	—	9.	—	168,4†
	—	—	—	16.	—	159,9†
8. Heves (Bartucz 1939 és Nemeskéri 1947†), módszer:?	—	—	—	1.csv.	150,0†	157,8
9. Homokméggy-Halom (Lipták 1952), módszer:?	5.	161	165,0	1.	157	161,5
	6.	160	163,1	7.	156	161,3
10. Jánoshalma-Kisrét (Lipták 1951 és Nemeskéri nka.†), módszer:?	—	—	—	1.	154	160,3†
11. Kál (K. Éry 1970 b), módszer: Pearson (1899) — Wolanski (1953)	2.	161,0	164,0	1.	155,3	162,7
	7.	162,8	167,5	3.	157,6	163,8
	8.	169,5	171,2	10.	156,0	162,7
	15.	176,5	177,1	11.	153,0	159,0
	17.	166,0	168,7	12.	151,7	159,3
	19.	158,0	160,7	16.	155,7	163,1
	25.	165,0	166,6	18.	154,8	160,8
	26.	166,0	168,1	20.	155,5	162,2
	30.	170,0	173,5	21.	162,3	166,7
	32.	170,0	172,5	22.	162,5	165,2
	39.	163,5	166,3	23.	149,0	157,7
	41.	169,0	172,2	24.	150,0	158,5
	52.	170,0	174,7	29.	152,0	159,8

12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
	54.	168,3	170,0	31.	160,0	164,1
	55.	167,5	169,6	33.	159,5	164,7
	58.	171,5	174,6	34.	151,0	—
	59.	159,5	163,4	35.	154,3	161,9
	63.	174,5	176,3	37.	152,5	161,1
	64.	162,0	165,4	38.	151,2	159,8
	65.	161,0	165,6	40.	152,0	160,1
	74.	158,3	162,0	66.	156,0	162,1
	—	—	—	72.	152,0	160,0
	—	—	—	75.	151,0	157,8
12. Karos (Lipták 1951 és Nemeskéri nka.†), módszer:?	2.	169	170,0†	—	—	—
	3.	167	169,8†	—	—	—
	13.	161	163,7†	—	—	—
13. Kenézlő (Nemeskéri nka.)	6.	—	166,8	17.	—	162,0
	11.	—	161,9	20.	—	156,9
	15.	—	171,9	—	—	—
	24.	—	171,7	—	—	—
14. Kűbkháza-Újtelep (Farkas—Lotterhof 1969), módszer:?	1.	162	—	2.	153	—
	6.	157	—	3.	160	—
	10.	168	—	5.	151	—
	11.	162	—	7.	152	—
	12.	163	—	—	—	—
15. Mezőtúr (Nemeskéri nka.)	2.	—	173,0	—	—	—

12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
16. Mohács-Téglagyár (Nemeskéri nka.), módszer: Manouvrier (1893)	—	167,8	—	—	—	—
17. Nagykőrös (Lipták 1952), módszer:?	1. 2.	166 165	169,7 167,8	— —	— —	— —
18. Nagylók-Erdőmajor (Acsádi—Nemeskéri 1958), módszer: Manouvrier (1893)	—	165,6	168,5	—	—	—
19. Nógrádkövesd (Malán 1956), módszer:?	3. 13.	167 170	170,7 171,7	— —	— —	— —
20. Orosháza-Dózsa Tsz (Farkas—Lipták 1965), módszer:?	1. 2. 5. 6.	164,4 168,3 174,5 168,7	168,8 170,7 175,4 171,8	3. — — —	144,6 — — —	156,3 — — —
21. Orosháza-Görbics tanya (Farkas—Lipták 1965), módszer:?	1. —	170,2 —	172,9 —	2. 3.	152,2 152,3	160,3 159,9
22. Ókécske (Tiszakécske) (Nemeskéri nka.)	—	—	175,5	—	—	—
23. Öttevény (Lipták 1962), módszer:?	—	161	163,3	—	—	—
24. Pest(Szent)Erzsébet (Nemeskéri nka.)	—	—	—	—	—	158,7
25. Pótharasztipusza (Újhartyán) (Nemeskéri nka.)	—	—	167,1	—	—	—

12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
26. Sárbogárd (K. Éry 1967), módszer: Pearson (1899)— Wolanski (1953)—Manouvrier (1893) (átlag)	5.	168,7	—	1.	155,3	—
	6.	164,2	—	11.	154,0	—
	7.	166,6	—	16.	158,8	—
	14.	171,5	—	25.	157,0	—
	20.	165,7	—	40.	154,5	—
	22.	164,9	—	61.	156,6	—
	26.	165,6	—	62.	157,3	—
	30.	168,0	—	65.	155,5	—
	33.	161,6	—	68.	152,0	—
	35.	164,9	—	80.	149,7	—
	55.	166,6	—	83.	153,7	—
	64.	164,5	—	90.	157,0	—
	71.	165,8	—	—	—	—
	72.	166,5	—	—	—	—
	74.	166,0	—	—	—	—
	75.	164,4	—	—	—	—
	86.	165,0	—	—	—	—
	88.	167,6	—	—	—	—
27. Szabadkígyós-Pál Ligeti tábla (Lotterhof 1971), módszer:?	1.	169,3	172,2	6.	153,7	161,0
	7.	172,9	175,2	12.	159,0	164,0
	8.	160,0	163,2	14/b.	149,2	158,4
	9.	167,9	173,0	—	—	—
	13.	162,6	165,8	—	—	—
	15.	163,6	168,0	—	—	—
28. Szabadkígyós-Tangazdaság homokbányája (Lotterhof 1971), módszer:?	4.	165,5	166,7	1.	151,5	159,4
	6.	168,5	172,6	18.	159,4	162,9
	9.	175,4	178,3	—	—	—

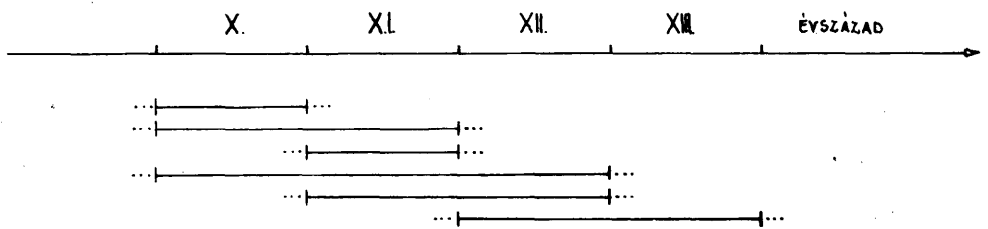
12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
	12.	163,2	167,2	—	—	—
	17.	161,8	164,9	—	—	—
	21.	162,9	167,5	—	—	—
	24.	162,0	166,0	—	—	—
	26.	160,0	162,1	—	—	—
	27.	172,3	175,6	—	—	—
29. Szarvas-Tessedik utca (Lipták—Marcsik 1971), módszer:?	—	—	—	5.	156,0	—
30. Szob-Kiserdő (Nemeskéri 1948 és Nemeskéri nka.†), módszer:?	18.	162,0	168,0†	28.	159,5	165,7†
	35.	163,4	167,6†	34.	154,8	163,4†
	38.	161,0	160,2†	37.	163,0	166,0†
31. Tengelic (K. Éry 1971), módszer: Pearson (1899)—Wolanski (1953)	12.	164,0	167,5	2.	158,5	165,0
	14.	171,5	174,3	3.	157,0	161,9
	16.	169,0	171,9	5.	153,0	160,6
	17.	169,5	171,5	7.	—	161,4
	19.	162,8	167,4	9.	159,0	165,4
	22.	159,0	160,8	18.	150,5	159,0
	24.	163,4	165,7	25.	152,4	159,9
	—	—	—	I.	154,2	161,4
	—	—	—	VII.	153,5	161,1
32. Tiszaderzs (Lipták 1951 és Nemeskéri nka.†), módszer:?	—	167	170,1†	—	—	—
33. Tiszaeszlar-Bashalom (Lipták 1951), módszer:?	—	—	—	—	151,0	—

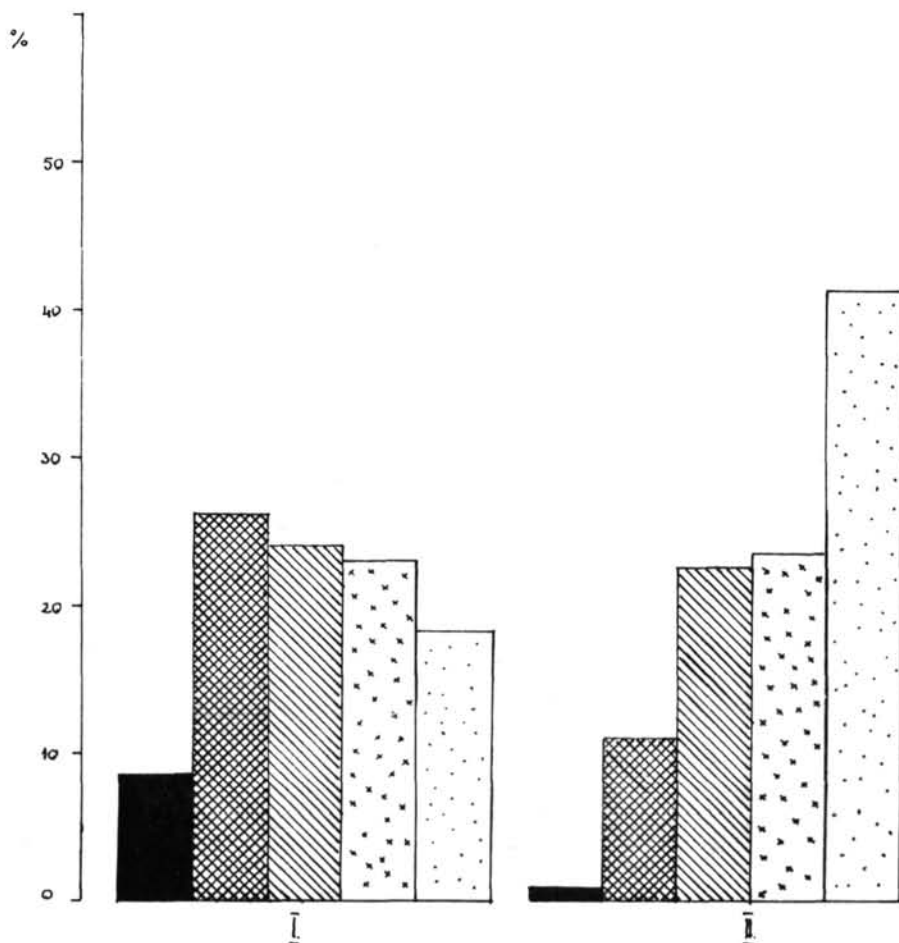
12. táblázat (folyt.)

	F é r f i a k			N ő k		
	Sírszám	Tkv	Tuv	Sírszám	Tkv	Tuv
34. Tiszaeszlár-Újtelep (Lipták 1951), módszer:?	—	—	—	4.	156	—
35. Tömörkény (Malán 1941), módszer: Manouvrier (1893)—Pearson (1899)—Mollison (1938) (átlag)	2. csv	164,5	167,2	—	—	—
36. Üllő-Ilona út (Nemeskéri—Gáspárdy 1954), módszer: Manouvrier (1893)	1.	169,0	170,7	2.	152,0	160,6
	4.	169,0	167,7	8.	164,8	164,8
	7.	169,2	171,0	14.	156,8	162,4
	21.	163,5	161,5	17.	159,1	163,8
	23.	176,2	174,0	22.	152,0	159,4

MEGJEGYZÉS: a székesfehérvár-sárkeresztúri úti temető esetében — mivel a termetértékek egyéenként nem álltak rendelkezésre — csak a termetkategóriánkénti megoszlást használtam fel a számításokhoz (Acsádi—Nemeskéri 1959).

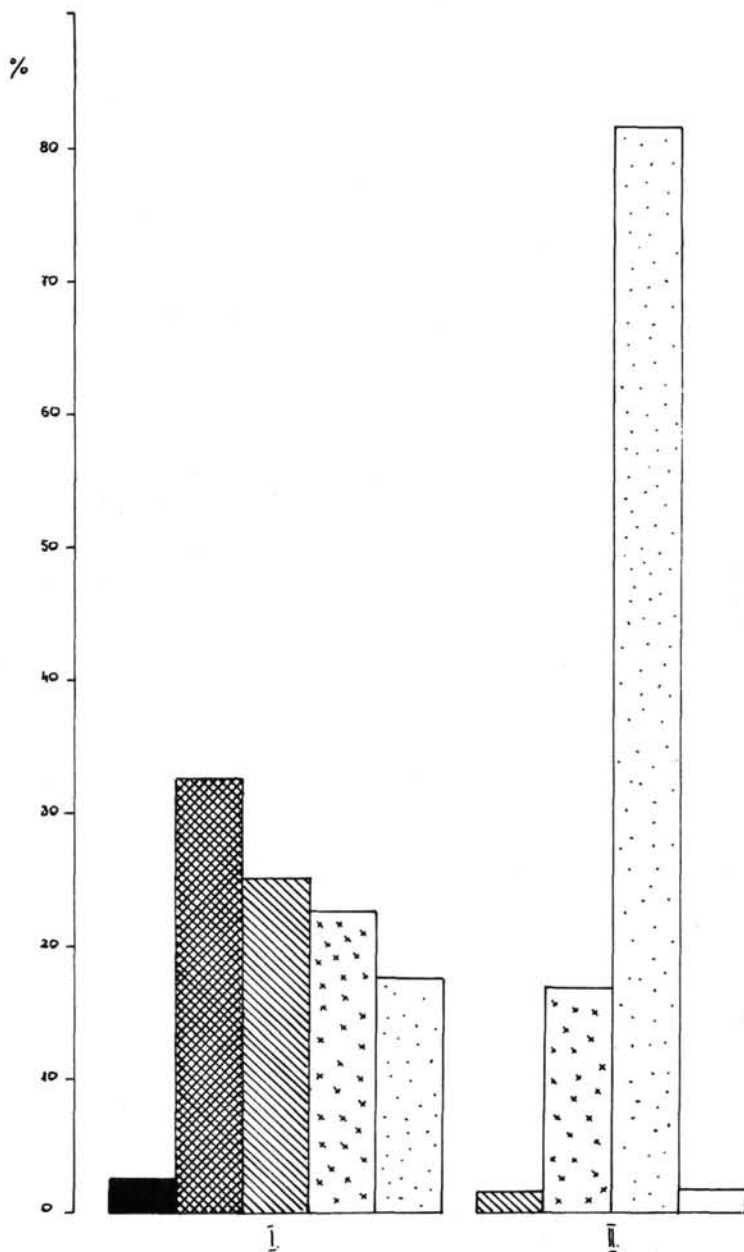
Ábra A X-XIII. SZÁZADI TENETŐK IDŐRENDI CSOPORTJAI

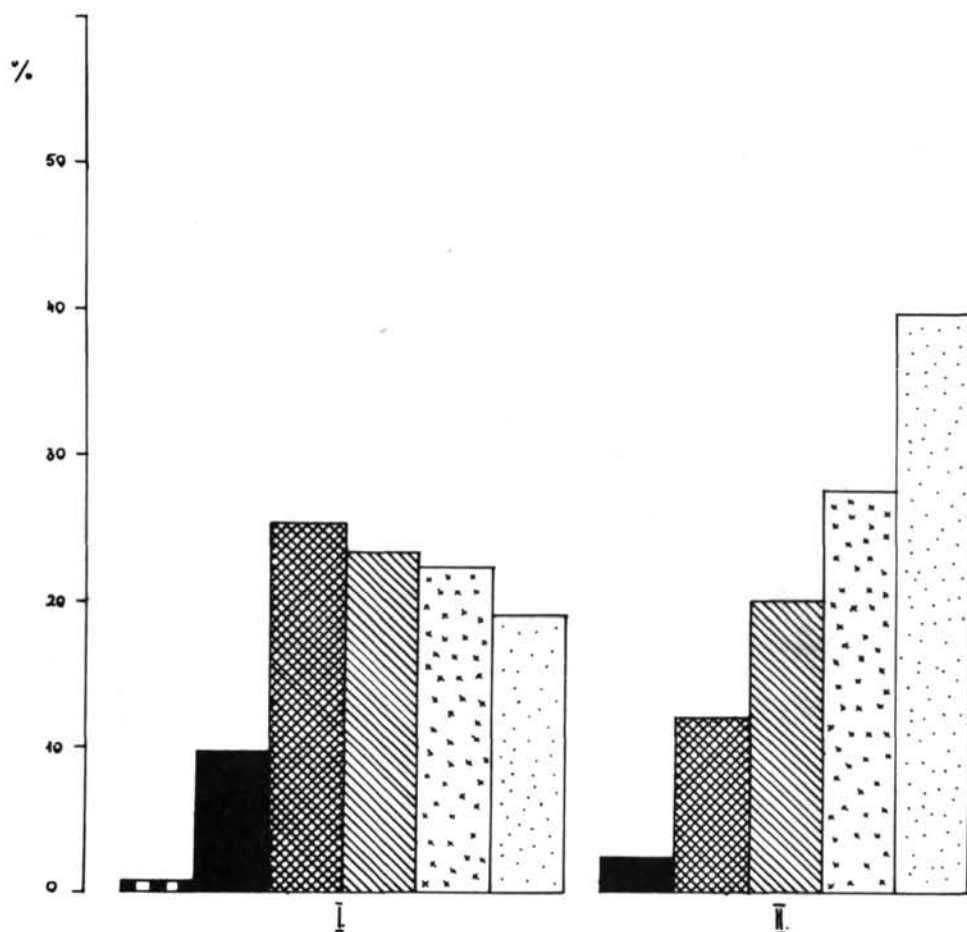
2. ábra A X. SZÁZADI FÉRFIAK TERMETKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA A X. SZÁZADI TENETŐK ALAPJÁN; I.: A KÖZÖLT VIZSGÁLATOK SZERINT; II.: AZ ÚJ VIZSGÁLATOK SZERINT.

■	IGEN ALACSONY	▨	NA GYKÖZEPES
■	ALACSONY	▩	MAGAS
▨	KISKÖZEPES	□	IGEN MAGAS
▩	KÖZEPES		

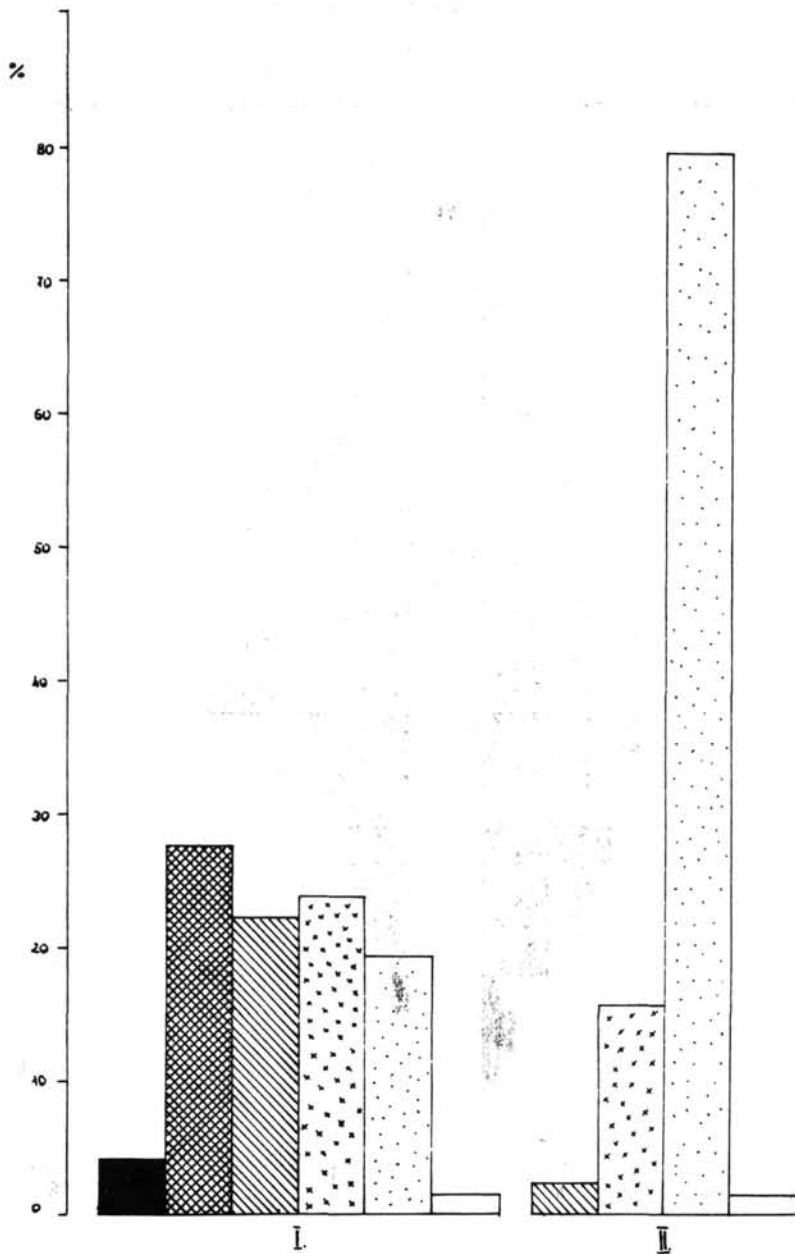
A TERMETKATEGÓRIÁK FELÜLÉSE A TOVÁBBIÁKBAN VÁLTOZTAVAN.

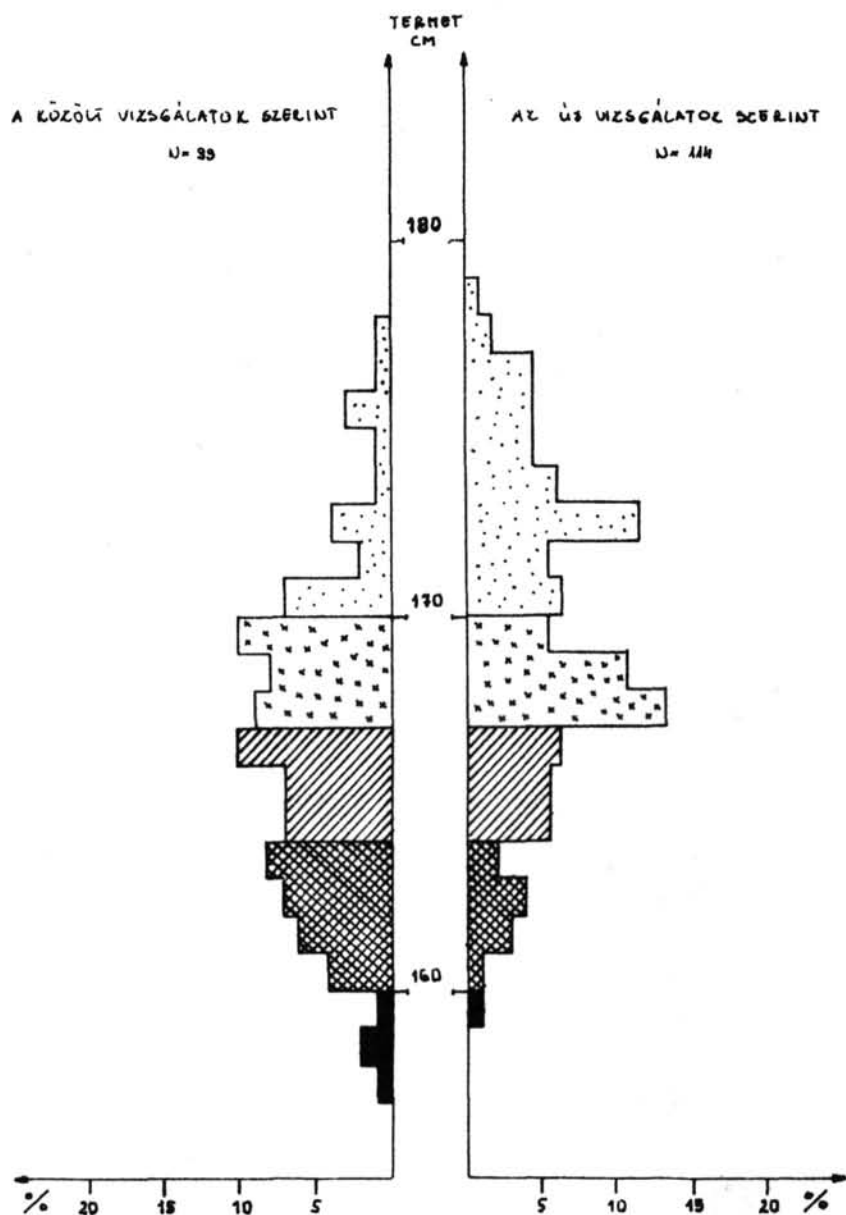
3. ábra A X. SZÁZADI NŐK TERÜLETKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA
 A X. SZÁZADI TENETŐK ALAPJÁN; I.: AKÖZÖLT VIZSGÁLATOK
 SZERINT; II. AZ ÚJ VIZSGÁLATOK SZERINT.

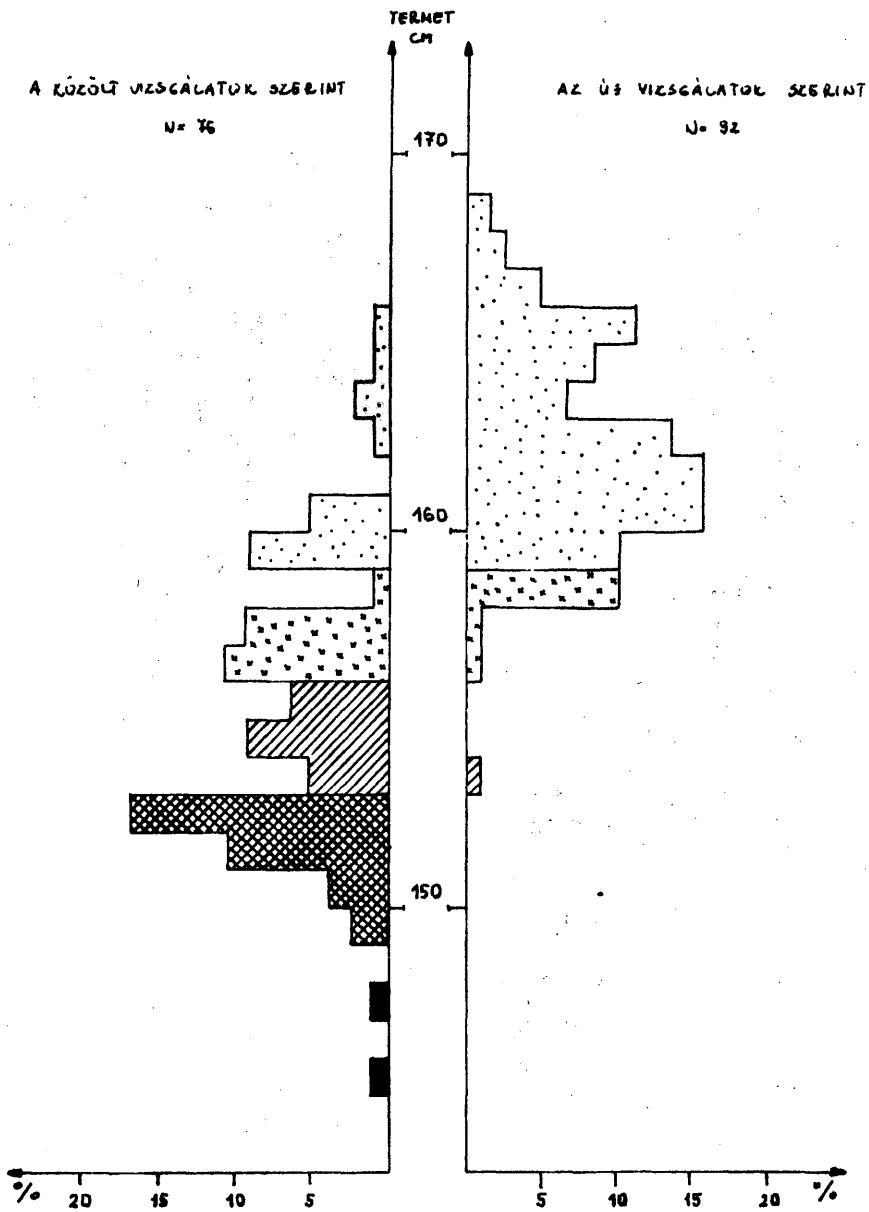
Ábra A X. SZÁZADI FÉRFIAK TERMETKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA A X., A X-XI. ÉS A X-XII. SZÁZADI TERMEK ALAPÁN; I.: A KÖZÖLT VIZSGÁLATOK SZERINT; II.: AZ ÚJ VIZSGÁLATOK SZERINT.

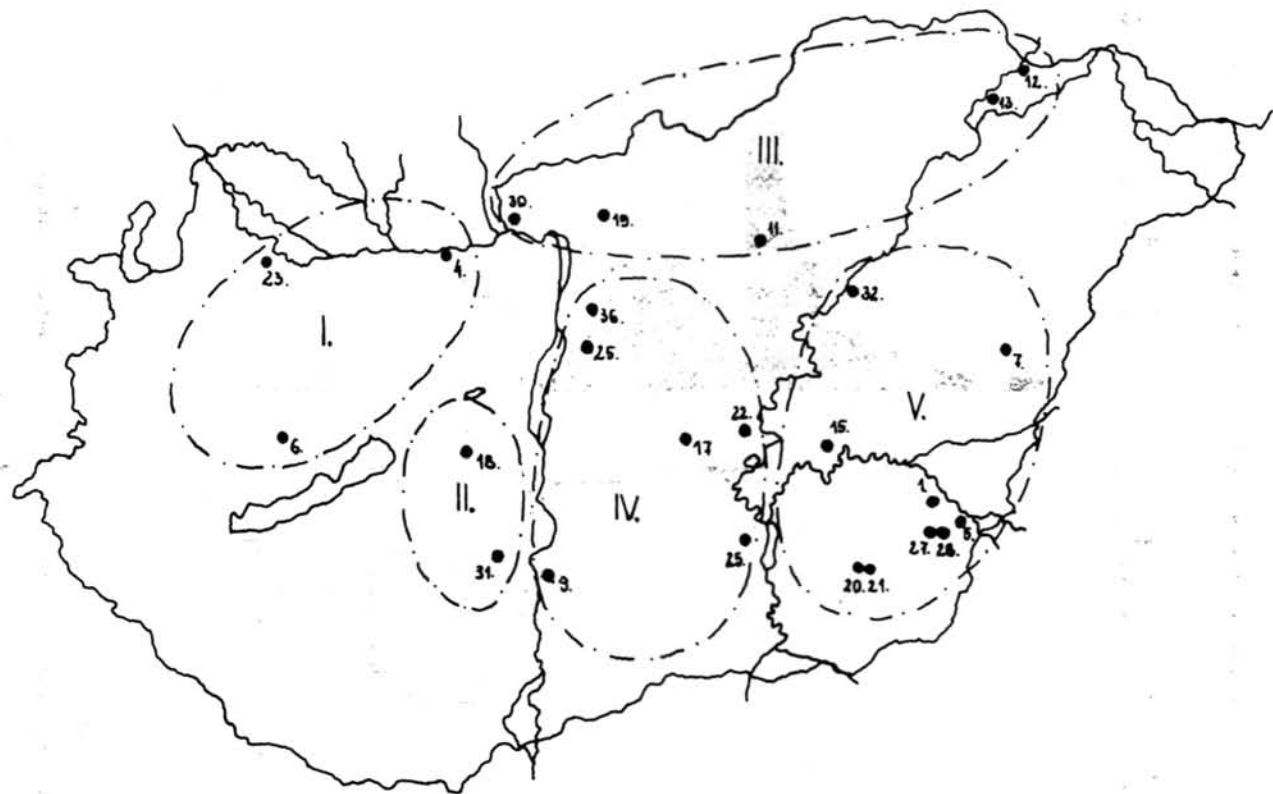
5. ábra A X. SZÁZADI NŐI TERNETKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA A X., A X-XI. ÉS A X-XII. SZÁZADI TENETŐK ALAPJÁN; I.: AKÖZÖLT VIZSGÁLATOK SZERINT; II.: AZ ÚJ VIZSGÁLATOK SZERINT.

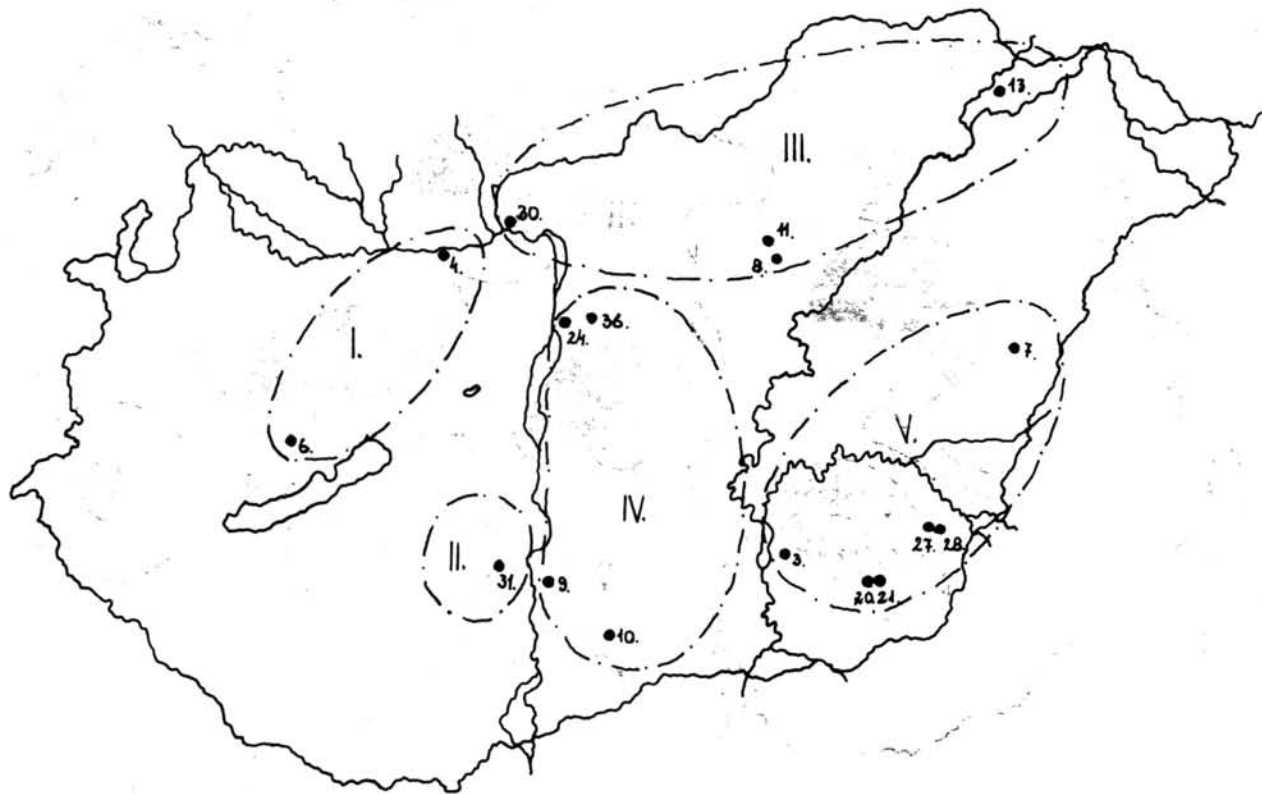
6. ábra A FÉRFIAK MEGOSZLÁSA A VARIÁCIÓS BÖR ALAPJÁN .

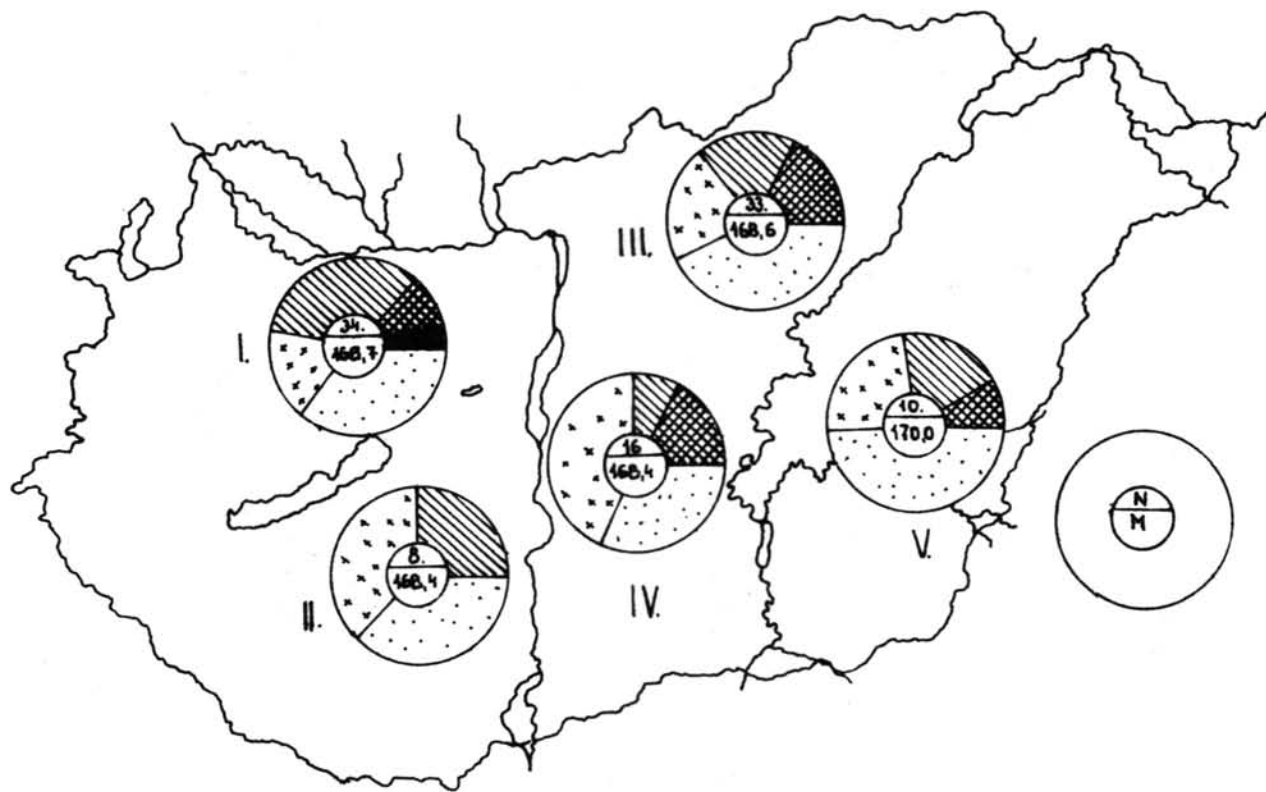
7. ábra. A NŐK MEGOSZLÁSA A VARIÁCIÓS SÓK ALAPJÁN.

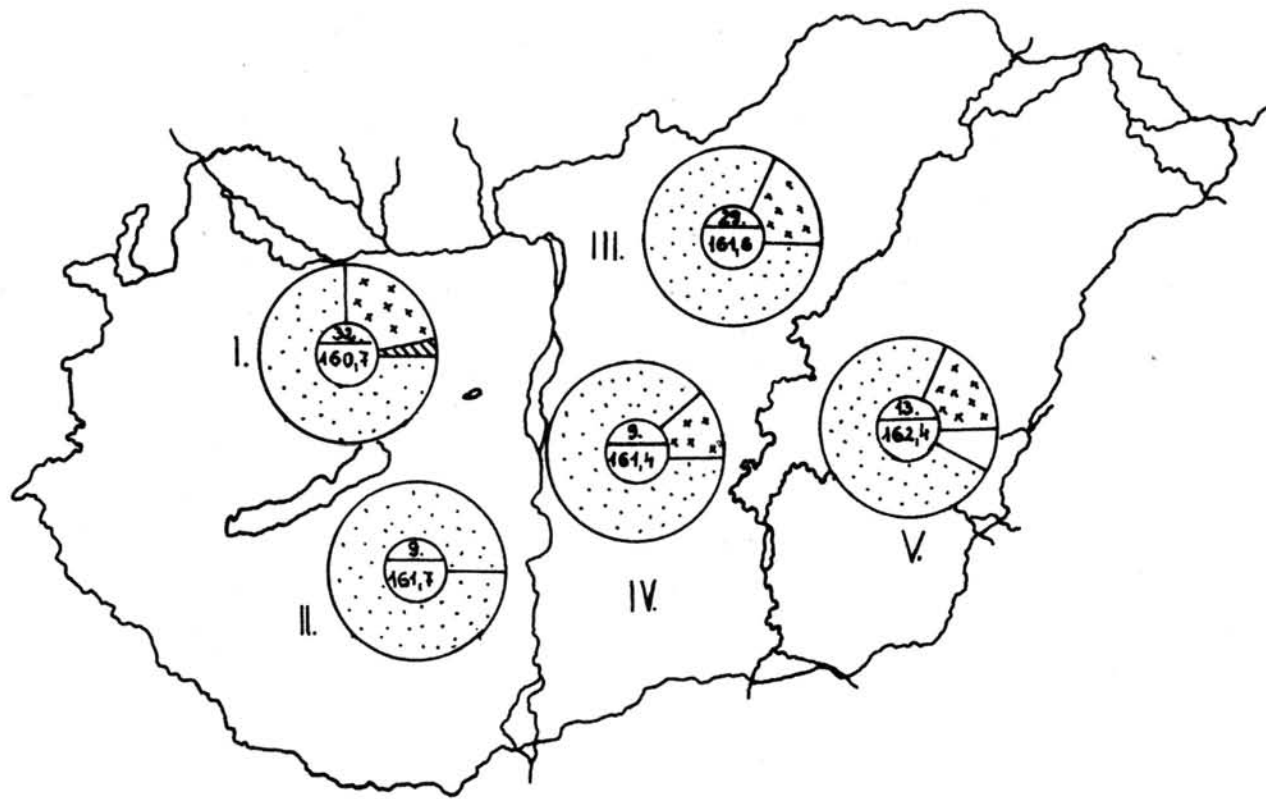
B. ábra A X. SZÁZADI TEMTŐK TÁRSASÁGRENDELÉTI CSOPORTOSÍTÁSA. FÜLÖPIAK.

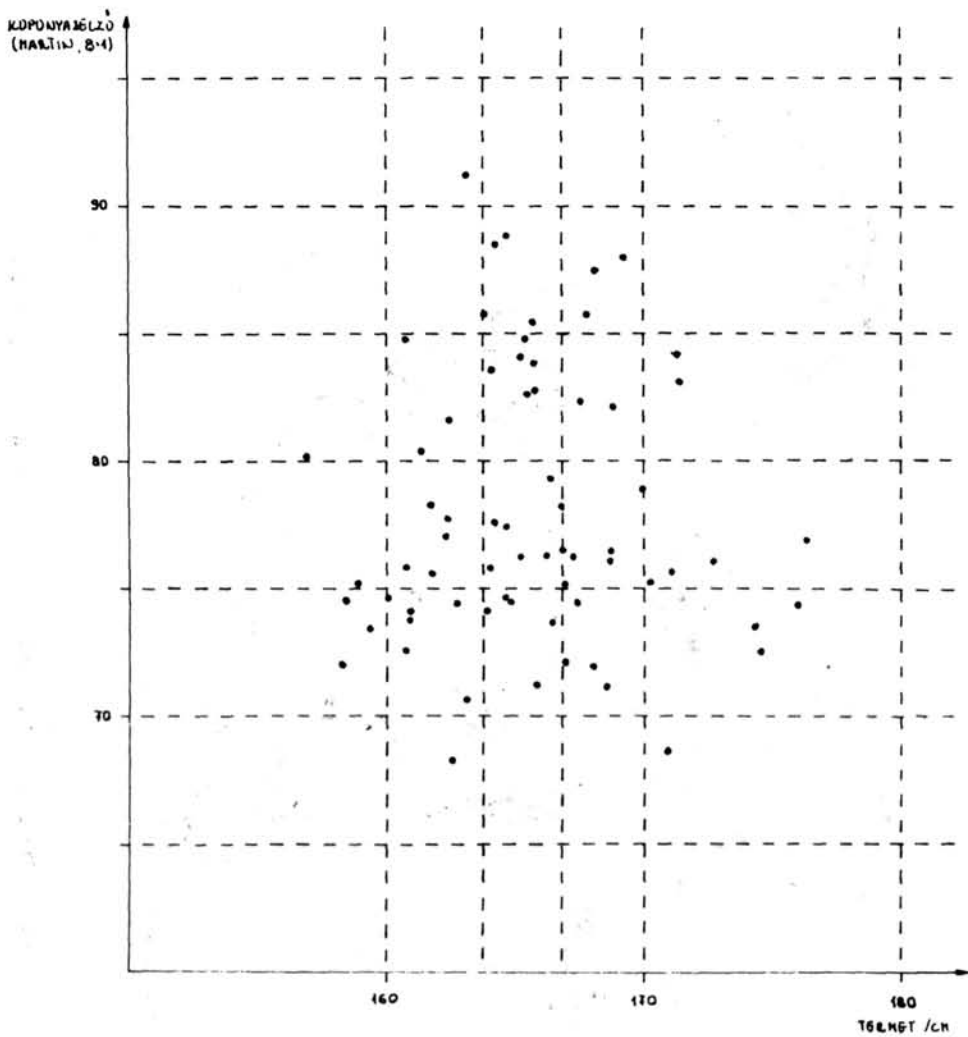
9. ábra A X. SZÁZADI TERETŐL TÁRGYRÉGENYÉNTI CSOPORTOSÍTÁSA. UŐK

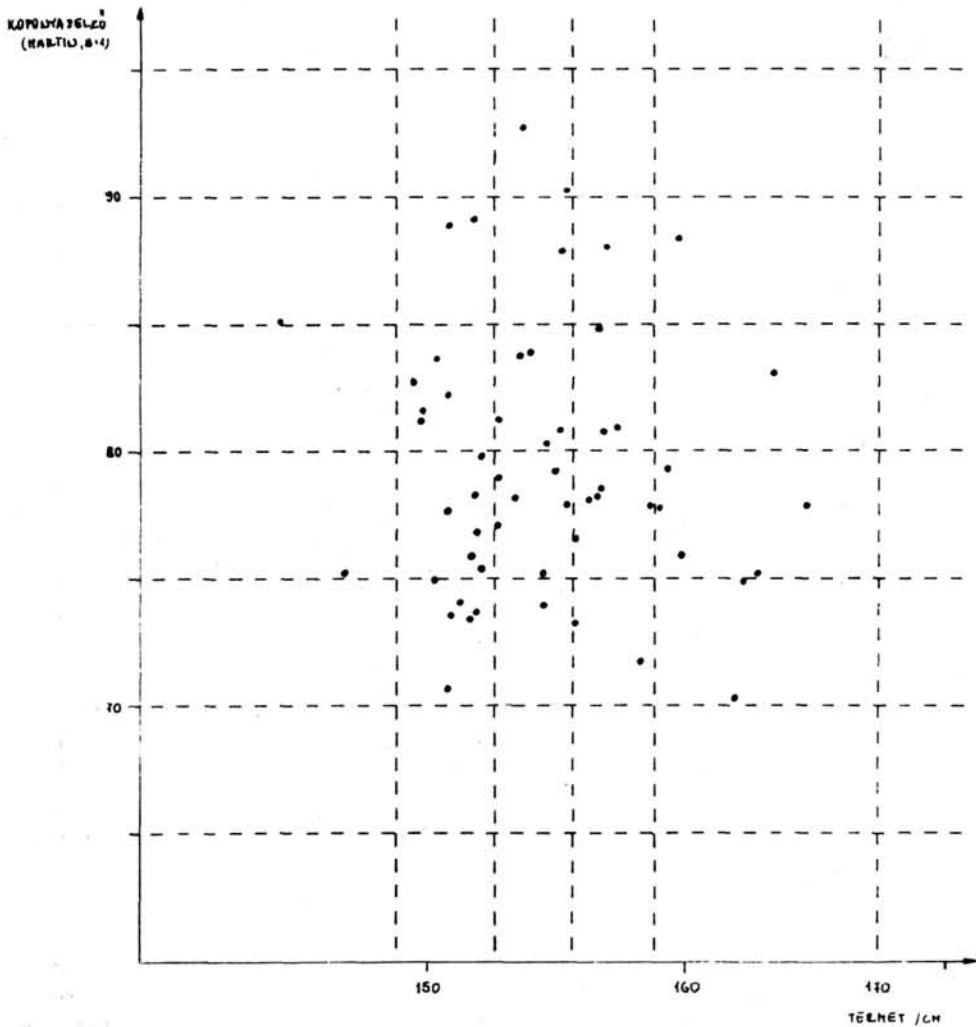
10. tábla. A X. SZÁZADI FÉRFAK TERÜLETKATEGÓRIÁKÉNTI MEGOSZLÁSA TÁJEGYSÉGENKÉNT.

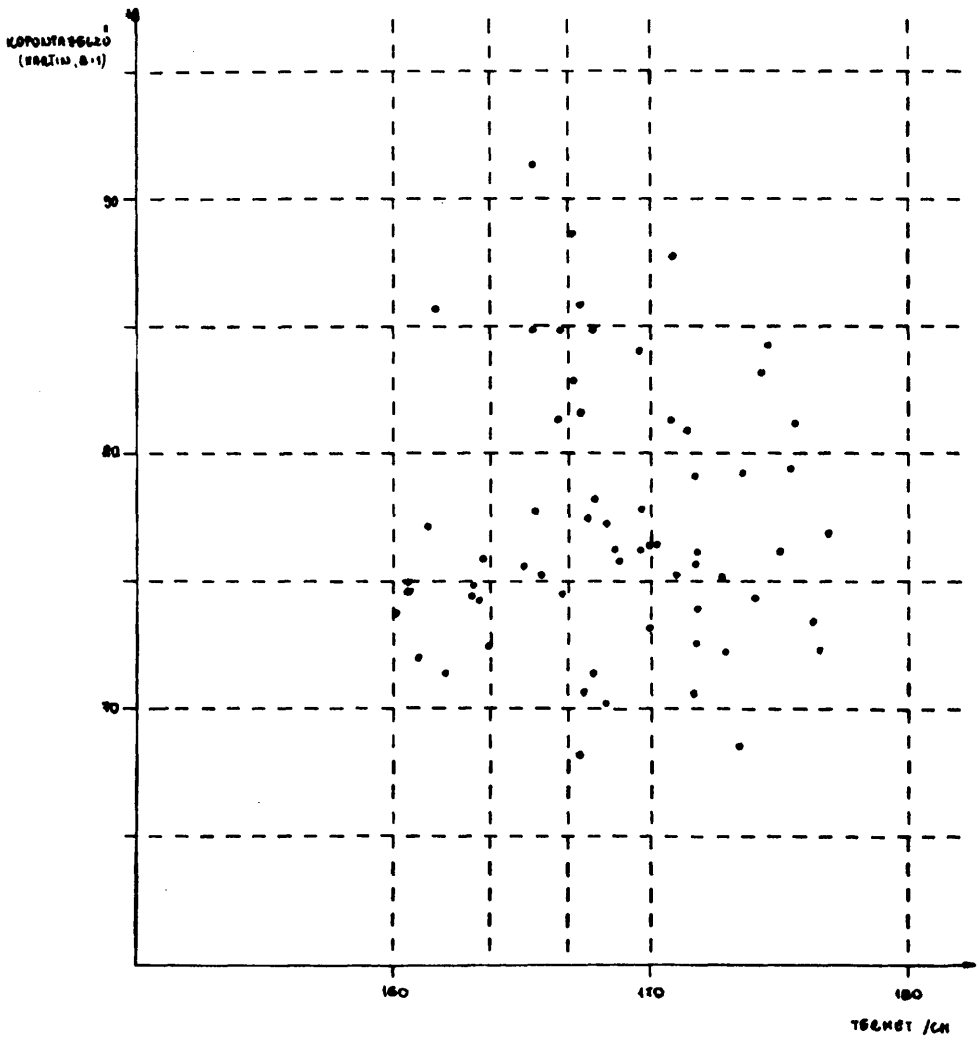
Ábr. A X. SZÁZADI NÖV TERMIKATEGÓRIÁNKÉNTI MEGOSZLÁSA TÁJEGYSÉGENT.

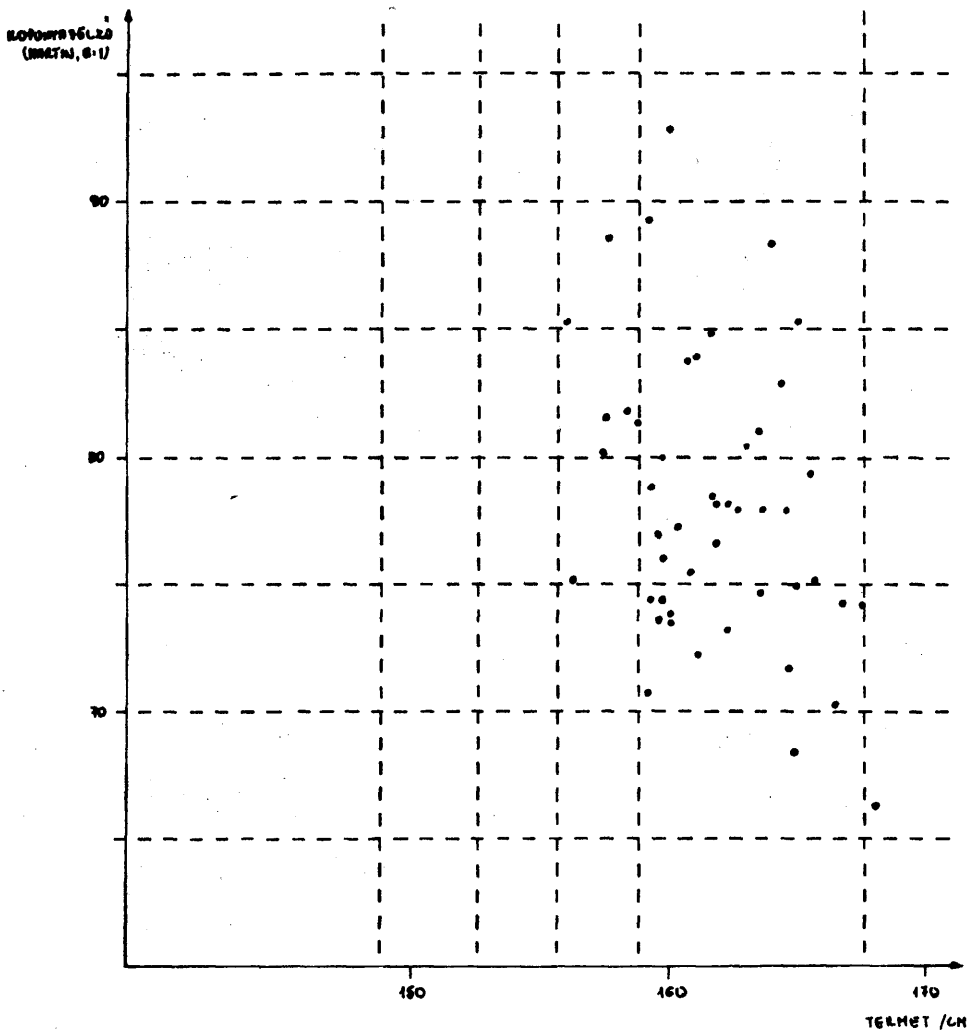
12. tábla A X. SZÁZADI FŐFIAL TÉLMEGT ÉS KOPONYAÁLLÁS KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS A KÖZÖLI VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.

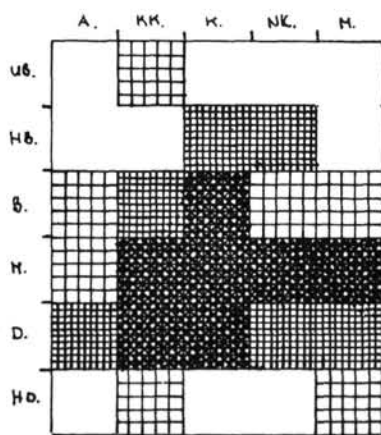
10. tábla A X. SZÁZADI JÚL TÖRNETÉ ÉS KOPONYATÖLZÉSÉ KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS
A KÖZÖTTI VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.

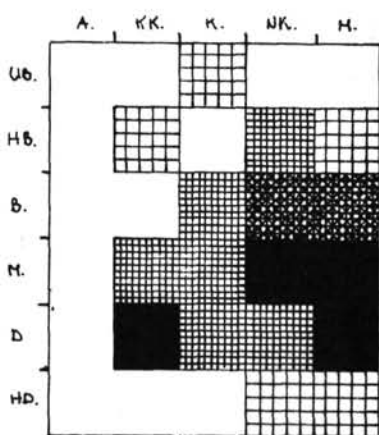
19. ábra A X. SZÁZADI FÉLPIAL TERMESE ÉS KOPONYAÁRÉKLEZŐS LŐZÖTTI ÖRÖKÉPÜGGÉS AZ ÚJ VIZSGÁLATOK ALAPJÁN.

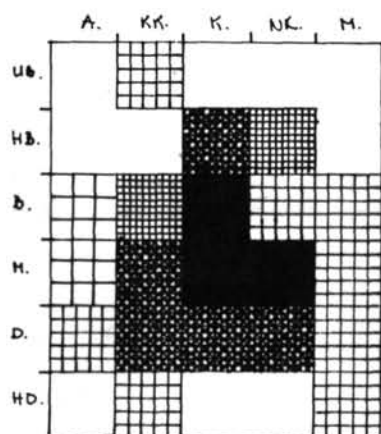
15. ábra. A X. SZÁRADI NÖV TELHETSÉGSÉGI ÉS ESZTERGOMI ÉRTELMEZÉS KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS AZ ÚJ VIZSGÁLATOK ALAPJÁN

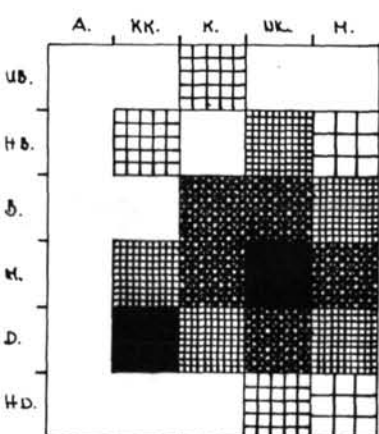
A₂

B₂

C₂

D₂

16. ábra A X. SZÁZADI FÉRFIAK MEGOSZLÁSA A KOPONYAJELZŐ (MARTIN; B-1) ÉS A

TERMET KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS ALAPJÁN;

- 'A' ÉS 'C': A KÖZÖLT VIZSGÁLATOK SZERINT;

- 'B' ÉS 'D': AZ ÚJ VIZSGÁLATOK SZERINT.

A 16. ÉS A 17. ÁBRA JELZŐI:

0,0-00%

1,0-2,5%

3,0-5,9%

6,0-9,9%

10,0-100%

UB. = ULTRABRACHYKEAN

HB. = HYPERBRACHYKEAN

B. = BRACHYKEAN

M. = MESOKEAN

D. = DOUCHOKEAN

HD. = HYPERDOUCHOKEAN

A. = ALACSONY

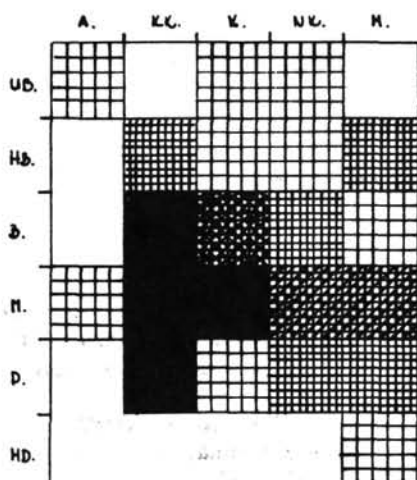
KK. = KÖZÉPES

K. = KÖZEPES

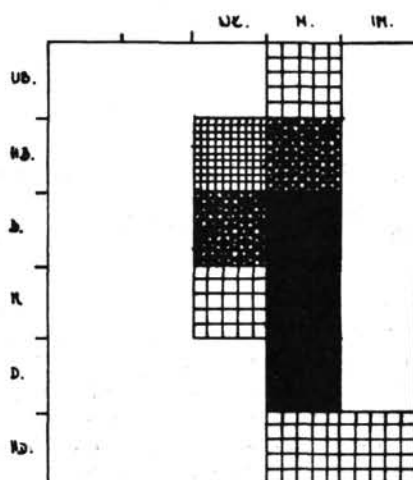
NK. = NAGYKÖZEPES

M. = MAGAS

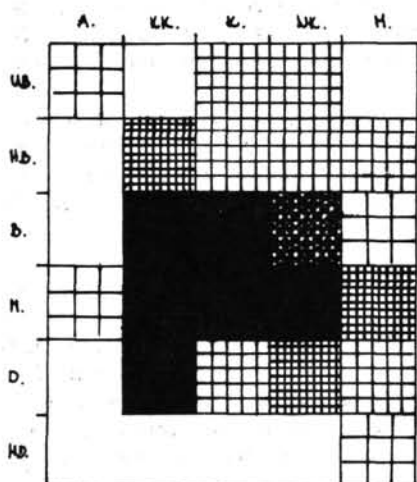
HK. = IGEN MAGAS

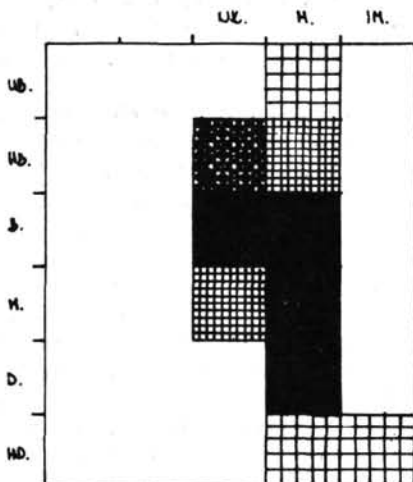
A₁

B₁

C₁

D₁

17. ábra A X. SZÁZADI NŐC MEGŐRZÉSE A TÖRPNYASZELŐ (MARTIN, B. H.) ÉS A
 TELKÉRT KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS ALAPJÁN;
 - „A” ÉS „C”: A KÖZÖLT VIZSGÁLATOK SZERINT,
 - „B” ÉS „D”: AZ ÚJ VIZSGÁLATOK SZERINT.

Dienes István: Honfoglaló magyarok. 2. kiadás, Bp. 1974, Corvina.

Dienes István írásának népszerűségét nemcsak kiadói névódj kísérte nyomon, de a könyv második — nagy példányszámú — kiadása is. E sikerben közrejátszott a témaválasztás, a mondanivaló érthető nyelvezete, a szöveg és a képi anyag egysége, a remek tipográfia, a szép nyomdai kivitelezés.

A szerző szerencsés pillanatban lépett könyvével a nyilvánosság elé. László Gyula 1944-ben megjelent „A honfoglaló magyar nép élete” című munkája a szűkségesnél talán hosszabb ideig volt a szakemberek és érdeklődők „bibliája”. Igaz, bizonyos körülmények miatt visszafogottabban dolgozó honfoglaláskori régészetünk is kevés újdonságot mutathatott fel az ötvenes évek végéig. Az elmúlt másfél évtizedben bekövetkezett változások nyomán elért újabb eredmények, elsősorban a női és férfi viselet (hajfonatokrongók, csizmaveretek, öv), a hitvilág (szemfedő), a gazdálkodás (földművelés) terén, de még inkább a társadalmi tagozódás (Szóke Béla, Györffy György írásai) vonatkozásában egyre sürgetőbbé tették egy ezekre is épülő új összefoglalást.

Az újabb eredmények elérésében nem kis része volt Dienes Istvánnak, aki először szerencsével járó ásatásaival, majd a jó megfigyelésekre épített feldolgozásaival lett a korszak egyik legismertebb kutatója. Az összegezés munkájában közrejátszott a televízióknak a magyar művészettörténetről sugárzott sorozata, melynek előadásai gazdag illusztrációval meg is jelentek (*Dienes I., A honfoglalás kora. Bp. 1970, MRT—Minnerva*).

A televíziós sorozattal majd egy időben indult a Corvina Kiadó immár régészeti profilú kezdeményezése, a *Hereditas*. Célja egy-egy régészeti korszak (mint pl. a neolitikum és rézkor) vagy egy-egy nép (honfoglaló magyarok, gepidák és langobardok) művészeti hagyatékának szakember által adott, közérthető és nem utolsósorban bőségesen illusztrált bemutatása. E művészeti anyag azonban olyan gazdasági és történeti háttérrel kerül a szemünk elé, hogy más kézikönyvek hiányában a sorozatnak a könyvszakmában középfokú tudományos műnek nevezett, s már megjelent kötetei sok esetben a szakirodalmat pótolják.

Dienesnek a honfoglaló magyarokról, elsősorban művészetükről adott összefoglalása a sorozat egyik telitalálata. Már a téma magában hordozza a fél sikert, hiszen honfoglaló eleink életútja ma nemcsak néhány szakember gondja, kutatási területe. Talán közművelődésünk hatékonyságát is jelezheti, hogy társadalmunk egyre szélesedő rétegei érdeklődnek népünk történelmének közeli vagy távoli sorsfordulóit iránt. Ennek eredményeképp a korábbi évtizedekhez képest rendkívül nagy a kereslet a korszakkal foglalkozó könyvek iránt.

Dienes könyvét négy nagy fejezetre tagolta, melyben a honfoglaló magyarság társadalmáról, gazdálkodásáról és életmódjáról, hitvilágáról, végül művészetéről való tudásunkat összegezte. E négy fejezetet nyitja és zárja egy rövid történeti tabló. Itt az

őshazából a Kárpát-medencéig vezető utat, majd pedig a korabeli Európába való beilleszkedésünk folyamatát vázolja fel a szerző.

Az események sorrendjét időrendi táblázat vázolja, a gondosan összeállított *trodalmi tájékoztató és a szöveg közti rajzok*, valamint a *képtáblák jegyzéke* a szakirodalomban, a tárgyak alaposabb megismerésében ad útbaigazítást. A honfoglaláskori leletekről készített egyedülállóan szép rajzok *Dienes Ö. István* grafikusművész keze munkáját dicsérik, melyekkel összhangban állnak *Kónya Kálmán* eredeti látásmódot tükröző fotói.

Egy korszakot összefoglaló, vagy összefoglalásra törekvő munka természetes, hogy a tudományág, vagy a társtudományok valamennyi régi, a kritikák kereszttüzeiben is helyállt, és új, a frissesség erejével ható eredményét magáévá teszi. S bár a lényeglátás, az átfogóképeség is igazi tudóserény, mégis óhatatlan, hogy a kritikus fel ne tegye a kérdést: mi az az újdonság, amely csak a szerző sajátja? Nos, ebben a tekintetben is bővelkedik *Dienes István* könyve. A magyarság ősi hitvilágának, elsősorban az ongonkultusznak a felidézése, s régészeti leletekkel való igazolása, másrészt a honfoglalók művészetének, a palmettás stílusban fogant tarsolylemezeknek és hajfonatkorongoknak az elemzése az a két kutatási terület, ahol a szerző még a szakembert is meglepi új összefüggések felismerésével. Nem véletlen, hogy egyik legfrissebb dolgozatában is ez utóbbi művészeti kör alapos kifejtését választotta. [*Dienes I., Honfoglaláskori vere-tes tarsoly Budapest-Farkasrétről. Folia Archaeologica, XXIV (1973) 177—214.*]

Ugyanakkor érzésünk szerint nem kapott kellő hangsúlyt az a tény, hogy a honfoglaló magyarság történetének szilárd vázát számos megoldatlan kérdés tölti ki, azaz több helyen célszerűbb lett volna feltételes módban fogalmazni. Így pl. a magyar őshaza kérdésében, a X. századi földvárak használatát illetően, vagy helyneveink felhasználásának dolgában.

Ami a képi és a rajzi anyagot illeti, örülnünk kell annak a gyakorlatnak, hogy számos új darabbal találkozunk, amelyek tudományos közzététele még nem történt meg. Így a szakonyi temetőterképnek és leletei rekonstrukciójának, a rakamazi sír rajzának, vagy a magyar társadalom felépítését bemutató összeállításnak, s még számos tárgynak, melyek legfeljebb múzeumok kiállításain voltak láthatók. De szabad legyen kifogással élni, amiért nem találjuk sehol sem a honfoglaláskori putriház alaprajzát, vagy a köznép egyszerű, de gyakran művészi igényvel megformált ékszereit (pl. karperecek), akkor, amikor a könyv lapjain oly szépen írnak használóikról, a magyarság fennmaradását biztosító társadalmi osztályról.

A kritikai megjegyzések bizonyára elmaradtak volna, ha a szerző csak a magyar olvasóközönséggel törődik. A könyv angol, francia és német nyelvű kiadásai a szöveg másféle formálását igénylik a történelmünkben járatlan, vagy csak felszínesen tájékozott más nyelvű olvasó részére. E sokféle elvárás jól sikerült megoldása talán *Dienes István* legnagyobb érdeme.

Németh Péter

Tartalomjegyzék

Inhalt

CSALLÁNY DEZSŐ: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében (2. rész)	5
Die Panzer der Awarenzeit im Karpatenbecken (2. Teil)	12
PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Rovásírásos emlékeink olvasásának elvi kérdései.....	36
Prinzipielle Fragen des Lesens unserer Runenschrift-Andenken	36
FODOR ISTVÁN: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra?	55
Wo hat der Mönch Julianus die östlichen Ungarn aufgefunden?	61
BENDA KÁLMÁN: Kálló vára 1607—1608-ban	68
Die Festung von Kálló in den Jahren 1607—1608	78
NOVÁK LÁSZLÓ: A hagyományos paraszti gazdálkodás és a teherhordás kap- csolata	89
Das Verhältnis der traditionellen Bauernwirtschaft und der Lasten- tragung	105
CSISZÁR ÁRPÁD: Az ökörtartás a szatmár-beregi kisparasztság életében.....	132
Der Ochsenunterhalt im Leben des Kleinbauerniums in Szatmár- Bereg	148
ERDÉSZ SÁNDOR: Adatok a magyar kígyóirtászelethez	155
Beiträge zu der ungarischen Schlangenehrung	181
SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Magyarország honfoglalás kori népességének termete ...	187
Die Körperhöhe der Bevölkerung auf dem Gebiet Ungarns in der Zeit der Landnahme (X. Jahrhundert)	200
NÉMETH PÉTER: Dienes István: Honfoglaló magyarok. (Könyvismertetés)	238
István Dienes: Die Ungarn um die Zeit der Landnahme. (Buch- besprechung)	238

